

ISSN 2313-4593

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

**ДОСЛІДЖЕННЯ
З ЛЕКСИКОЛОГІЇ І ГРАМАТИКИ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Випуск 17

*Збірник наукових праць
за редакцією доктора філологічних наук,
професора І. С. Попової*

Дніпро
2016

Збірник є науковим виданням, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата філологічних наук (наказ Міністерства освіти і науки України № 261 від 06.03.2015)

Рекомендовано до друку на вченій раді Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (протокол № 7 від 24.12.2015)

Рецензенти:

д-р філол. наук, проф. **В. В. Зірка**
(Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля)

д-р філол. наук, проф. **Т. С. Пристайко**
(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)

Редакційна колегія:

д-р філол. наук, проф. **І. С. Попова** (редактор), д-р філол. наук, проф. **Н. М. Бобух**, д-р філол. наук, проф. **Ж. В. Колоїз**, д-р філол. наук, проф. **І. І. Меншиков**, д-р філол. наук, проф. **О. І. Панченко**, д-р філол. наук, проф. **А. М. Поповський**, д-р філол. наук, проф. **О. А. Семенюк**, д-р філол. наук, проф. **Ю. О. Шепель**, канд. філол. наук, доц. **М. С. Ковальчук**, канд. філол. наук, доц. **Н. В. Левун**, канд. філол. наук, доц. **І. П. Мамчич** (відп. секретар), **Яна Пекаровічова**, канд. філол. наук, доц. (Університет Коменського в Братиславі)

Д 70 Дослідження з лексикології і граматики української мови : зб. наук. пр. / за ред. проф. І. С. Попової. – Дніпро : Видавець Біла К. О., 2016. – Вип. 17. – 180 с.

У збірнику подано результати наукових досліджень структурних та функційних особливостей одиниць лексико-фразеологічного і граматичного рівнів української мови із проекцією їх на різні сфери комунікації.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів, учителів.

Редакційна колегія не завжди поділяє позицію авторів

За зміст статей та точність викладеного матеріалу відповідальність покладено на авторів

Усі права застережено

Використання матеріалів – з дозволу редакційної колегії

© Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2016

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАГАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА

УДК 811.161.2'367

Т. В. Ворушко

УПОДІБНЕННЯ АКТАНТІВ І АТРИБУТІВ

У статті йдеться про уподібнення актантів і атрибутів, яке посідає особливе місце в системі синтаксичної зв'язності окремих компонентів певного мовленнєвого ланцюга.

Ключові слова: актант, атрибут, синтаксичний зв'язок, синтаксична анафора.

Стаття посвящена проблемі уподоблення актантов и атрибутов, которое занимает особое место в системе синтаксической связности отдельных компонентов конкретной речевой цепи.

Ключевые слова: актант, атрибут, синтаксическая связь, синтаксическая анафора.

The article deals with the assimilation of actants and attributes, which holds a special place in the syntactic connectedness of individual components of a particular speech circuit.

Keywords: actant, attribute, syntax bond, syntactic anaphora.

Грамматичне співвіднесення дієслівних форм з різних частин складного речення так чи інакше проаналізовано в довідковій, науковій і навчальній літературі [1; 4; 5]. Категорії дієслова розглядають і кваліфікують як один із істотних параметрів складного речення, що утворює структурну схему цієї синтаксичної одиниці або її модель. Уподібнюватися поряд з дієсловами можуть й інші конструктивно значущі компоненти різних предикативних зон, виражені іменниками, займенниками тощо. Але спеціально такі факти не описано в українських лінгвістичних працях із синтаксису як дослідницької, так і дидактичної орієнтації. З одного боку, без зазначення уподібнення словоформ як маркування їхнього функційного призначення й смислового навантаження не буде побудовано повного й адекватного опису складного речення, істотно іншої, ніж просте речення, синтаксичної одиниці, а зазначення співвіднесення лише дієслівних форм недостатньо.

© Ворушко Т. В., 2016

З іншого боку, логіка самої науки про мову, як і будь-якої іншої науки, потребує максимально повного опису й самого її предмета, і тих явищ, які визначають його конкретний зміст, тим більше функційні аспекти. І якщо якісь компоненти із різних частин складного речення уподібнюють одне одному свої форми й таке уподібнення постає однією з умов функціонування відповідних предикативних зон у межах однієї комунікативної одиниці, то це уподібнення потрібно фіксувати, навіть якщо воно здійснюється в системі не дієслівних, а якихось інших словоформ, відповідно й у системі граматичних категорій не дієслова, а, наприклад, іменника чи прикметника, займенника або числівника. Потрібно звернути увагу на слова, які позначають предмет (у широкому розумінні цього слова) та їхні ознаки, тобто актанти й атрибути.

Термін *актант* увів Л. Теньєр для позначення живих істот чи предметів, «які беруть участь у процесі в будь-якій ролі, навіть у ролі звичайного статиста, у будь-який спосіб, навіть і найпасивніший». І далі актанти, за Л. Теньєром, «це завжди іменники або їх еквіваленти» [10, с. 117]. Чіткішу дефініцію цього терміна запропоновано в «Лінгвістичному енциклопедичному словнику».

Актант – будь-який член речення, який позначає особу, предмет, що бере участь у процесі, позначеному дієсловом [7, с. 22].

Термін *атрибут* поширеніший, і найчастіше його вживають як синонім до терміна *означення* [1; 7; 9 та ін.]. Як атрибути кваліфікують зазвичай прикметники у складі субстантивно-ад'єктивного словосполучення (або іменник у складі субстантивно-субстантивного словосполучення).

Уподібнення актантів і атрибутів складного речення має анафористичну природу. Якщо в лінгвістиці анафора – це «фігура мови, що утворюється повторенням певних звуків, слів чи синтаксичних конструкцій на початку суміжних мовних одиниць» [9], то в похідних від цього терміна прикметник *анафоричний* можна, як це робить, наприклад, О. С. Ахманова, укласти й у ширший зміст: той, який указує на попереднє слово або слова [1, с. 47], і саме цей термін уже як риторичну й поетичну фігуру залишити за літературознавством [6, с. 40]. Не випадково в «Лінгвістичному енциклопедичному словнику» термін *анафора* відсутній, але є словникова стаття з лексичним входом «анафоричне відношення», під яким розуміють відношення між мовними

висловленнями (словами чи словосполученнями), яке полягає в тому, що до смислу одного висловлення входить посилення на інше. Анафоричне відношення виникає за умови відсутності безпосереднього синтаксичного зв'язку між цими висловленнями [7, с. 32].

Найтиповішою й найпоширенішою фігурою, пов'язаною з уподібненням актантів з різних частин складного речення, є фігура іменник–займенник, коли займенник з наступної предикативної зони уподібнює свою форму іменнику з попередньої предикативної зони, забезпечуючи так своє поняттєвозмістове наповнення, а водночас і змістове наповнення всієї предикативної зони. Наприклад:

*Посади **свиню** за стіл, **вона** й лапи на стіл* [8, с. 119];

Не смійтесь, чужі люде!

Церков–домовина

Розвалиться... і з-під неї

Встане Україна [12, с. 285];

Вона – це свиня, а з-під неї – з-під церкви-домовини.

Функційне навантаження компонентів цієї фігури може бути найрізноманітніше, і кожен з них може виступати як будь-який член речення і в будь-якій комбінації з функцією іншого. Наприклад:

*Наш **кіт** підходив до миски з м'ясом тільки тоді, коли, здавалося, він точно знав, що воно **в ній** є;*

*Ми уважно слухали **аргументацію** адвокатів, хоч і без неї були з ними цілком згодні;*

***Автор статті** ефектно подав нам своє **есе**, і ми зрозуміли, що (він, вона, **воно**) багатьох здивує;*

кіт – він – підмет–підмет;

до миски – в ній – обставина (додаток) – обставина (додаток);

з м'ясом – воно – неузгоджене означення–підмет;

аргументацію – без неї – додаток–додаток;

автор – він – підмет–підмет;

статті – вона – неузгоджене означення–підмет;

есе – воно – додаток–підмет.

Останній приклад наочно ілюструє, що лише вибір у третій предикативній зоні відповідної форми займенника, яка може бути уподібнена формі будь-якого з іменників першої предикативної зони, визначає основний зміст усієї конструкції. Фігури іменник–іменник

і займенник–займенник як пари актантів, які уподібнюють свої форми, не дуже продуктивні в повсякденному спілкуванні, але вже через інші причини й передусім через випадіння з тієї кількості лінгвістичних об'єктів, що визначається граматичними категоріями, у межах яких може здійснюватися уподібнення форми одного слова формі іншого, категорії роду, категорії, що домінує у функціонуванні обох уже проаналізованих фігур. Якоюсь мірою випадіння категорії роду компенсують активізацією не безпосередньо, а опосередковано, через дієслово, яке керує цими формами і яке через стилістичні мотиви в другу частину складного речення зазвичай не вносять. Анафора в цьому випадку становить її тип, який Л. О. Ставицька називає синтаксичною анафорою [9].

Уподібнення атрибутів може мати найрізноманітніший характер, але найчастіше це конструктивно зумовлене уподібнення в категорії ступеня порівняння в складних реченнях зі сполучником *що–тим*, які А. П. Загнітко кваліфікує як двокомпаративні [3, с. 399]. Потрібно зазначити, що уподібнюються у двокомпаративних складних реченнях атрибути, які виконують функції як головних, так і другорядних членів речення, і уподібнюються вони в різних комбінаціях.

Що ніч темніша, тим яскравіші зірки – уподібнюються присудки;

Що тихіше ти будеш говорити, тим важче нам буде почути – уподібнюються обставини;

Що вищі оцінки ти одержиш на вступних іспитах, тим більшу суму балів набереш – уподібнюються означення;

Що ніч темніша, тим яскравіше світять зірки – уподібнюються форми присудка й обставини;

Що вищі оцінки ти одержиш на вступних іспитах, тим швидше вступиш до інституту – уподібнюються форми означення та обставини тощо.

Це означає, що в цьому випадку не функційно-семантичні параметри предикативних зон визначають морфологічні характеристики й синтаксичне зчеплення атрибута, який уходить до цих зон, а їх скріпа, відповідний парний сполучник, а саме уподібнення – суто формальний засіб, за допомогою якого актуалізують і зіставляють саме ознаки, властивості якихось предметів, явищ, подій, які зазвичай не входять до одного синтаксичного поля. Звідси й характер відповідної граматичної категорії – саме ступінь порівняння, який, власне, і градує

приписувані прикметником ознаки іменнику, слову із предметним значенням, а прислівником – слову зі значенням дії або стану ознаки, властивості, якості. Природно, що для реалізації зазначеної градації потрібен один компаратив у першій предикативній зоні складного речення, і, якщо цього компаратива немає, градацій відповідної ознаки щонайменше не виявляється, хоч уподібнення атрибутів можливе:

Чим багаті, тим і раді [8, с. 136].

Розглядувана фігура цікава ще й тим, що сам парний сполучник *що–тим* (*чим–тим*), який формує цю фігуру, тобто двокомпаративне складне речення, досить часто опускають, знімаючи в такий спосіб формальне маркування співвіднесеної з ним конструкції. Утім, модель двокомпаративності настільки прозора, що наповнюватися вона може й за відсутності спеціального маркера. Наприклад, з одного боку, маємо твори українського фольклору, представлені сполучниковими складними реченнями:

Чим глибше вода, тим більша риба [11, с. 9];

Чим повніший колос, тим нижче хилиться [11, с. 30], з іншого – наявні прислів'я й приказки, оформлені як безсполучникове складне речення:

Більш будеш знати – менш будеш спати [8, с. 80];

Глибше орати – більше хліба мати [11, с. 27].

Аналогічно й у побутовому спілкуванні:

Раніше встанеш – більше зробиш;

Дешевше купляють – менше носять;

Ближче осінь – більше дощів.

Але основним чинником, який зумовлює уподібнення атрибутів у таких складних реченнях, залишається чинник конструктивний, оскільки лише парний сполучник *що–тим* постає обов'язковою й незаперечною умовою наявності двокомпаративних конструкцій з атрибутами, які уподібнюють свої форми в категорії ступеня порівняння. Будь-яку двокомпаративну конструкцію з еліптованим сполучником можна, з одного боку, трансформувати в конструкцію без компаративів. Отже, компаратив тут факультативний. З іншого боку, еліптовані двокомпаративні складні речення можна доповнити й перетворити на конструкції зі сполучниками, але сполучниками іншими, не орієнтованими суворо на компаратив. Наприклад:

Якщо більш (багато) знатимеш, менш (мало) спатимеш;

Якщо глибше (глибоко) орати, будеш більше (багато) хліба мати;

*Якщо раніше (рано) встанеш, то більше (багато) матимеш;
Коли дешевше (дешево) купляють, менше (мало) носять.*

Ужити тут, як свідчать наведені ілюстрації, можна різні сполучники: умови, умови парні, часові, наслідку, приєднувальні та ін.

Уподібнення атрибута й актанта з різних предикативних зон складного речення в деяких випадках не лише детермінує ту або ту ситуацію дійсності, а й дає змогу пов'язати той чи той атрибут з якимось з кількох актантів попередньої частини такого речення, виконуючи в такий спосіб функцію своєрідного класифікатора пари актант–атрибут. Уподібнення окремих словоформ спричиняє появу синтаксичної омонімії. І, якщо як пару актант–атрибут кваліфікувати опорний іменник головної частини складнопідрядного речення і відносний займенник, що вводить його підрядну частину, то так чи інакше допущене уподібнення атрибута актанту саме і спричинить ті проблеми, з якими стикаємося за синтаксичної омонімії. Наприклад:

У сина мого друга, з яким я часто спілкуюся, завжди знайдуться причини його запізнь на заняття.

На протилежному боці вулиці суцільно стояли будинки з розбитими вікнами, які наводили жах на перехожих.

Це була переконлива підстава для нового скандалу, якою обов'язково потрібно було б скористатися.

У кожному з наведених прикладів відносний займенник який уподібнює свою форму не одному, а двом або навіть кільком словам. Якщо ще більше розширити поняття *атрибут* до «синтаксичний партнер актанта з другої предикативної зони» й розглядати як атрибут і слово, яке містить у собі предикативну ознаку іменника й займенника, тобто деякий присудок (або його аналог) з однієї частини складного речення, що уподібнює свою форму якомусь актанту з попередньої частини такого речення, то матимемо ще одну групу синтаксичних явищ на зразок:

Йому тепер байдуже – ходить і ні на що не звертає уваги;

Їм тепер байдуже – ходять і ні на що не звертають уваги;

Мені тепер байдуже – ходжу й ні на що не звертаю уваги;

Нам тепер байдуже – ходимо й ні на що не звертаємо уваги.

Дієслова із другої частини наведених складних речень уподібнюються у формі числа й особи займеннику першої частини. Можливе й уподібнення в роді:

Андрій не знав, що робити, тому ходив неприкаяний;

Оксана не знала, що робити, тому ходила неприкаяна.

З одним актантом співвідносні в цих прикладах два атрибути: *Андрій ходив неприкаяний*; *Оксана ходила неприкаяна*, – і кожний з цих атрибутів ужито відповідно в чоловічому й жіночому роді. Власне атрибут, тобто атрибут–ад’єктив або атрибут–прислівник і атрибут–дієслово, може в межах одного речення співвідноситися з різними актантами і формувати різні пари, як, наприклад, у такому прислів’ї:

Тому під курку яйце кладуть, щоб друге знесла [11, с. 57],

пари *курка – знесла* та *яйце – друге*. Факт уподібнення в цьому реченні беззаперечний, але цілком можливо, що таке уподібнення зумовлено в цьому випадку й еліпсисом:

Тому під курку яйце кладуть, щоб вона друге яйце знесла.

Описане уподібнення словоформ може виявлятися не лише в межах одного складного речення, яке складається з кількох предикативних зон, а й у межах синтаксично не пов’язаних між собою конструктивних утворень або більш складних побудов, таких, наприклад, як надфразна єдність або текст, свідомо утворених з кількох речень, а отже, і кількох предикативних зон. І еліпсис тут як лінгвістичний прийом уже не стільки значущий, а уподібнення форми одного слова з однієї предикативної зони частіше, мабуть, буде визначатися загальним комунікативним завданням усього мовленнєвого ланцюга з уподібненими компонентами. Поширене явище для українського синтаксису – це уподібнення субстантивів і ад’єктивів, тобто, за термінологією Л. Теньєра, актантів і атрибутів, з різних частин складного речення, уподібнення, яке має анафоричний характер. Здійснюється таке уподібнення найчастіше в граматичних категоріях роду й числа в розставлених у різні частини складного речення компоненти пари *антецедент – анафора*. Найтиповішою постає фігура *іменник – займенник*, хоча мають місце й інші субстантивні пари: *іменник – іменник*, *займенник – займенник*, *займенник – іменник*. Анафора зазвичай лежить в основі уподібнення словоформ з різних речень тексту в широкому тлумаченні цього терміна як будь-якого мовленнєвого ланцюга, який складає більш ніж одна самостійна комунікативна одиниця. Більше того, характер лінгвістичних об’єктів, пов’язаних з уподібненням словоформ як засобом реалізації й маркування синтаксичного зв’язку, у тексті практично ідентичний характеру цих об’єктів у складному реченні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Ахманова О. С.** Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Сов. энцикл., 1966. – 608 с.
2. **Загнітко А. П.** Сучасна українська літературна мова. Синтаксис простого ускладненого і складного речення / А. П. Загнітко. – Донецьк : Донецький держ. ун-т, 1994. – 204 с.
3. **Загнітко А. П.** Теоретична граматики української мови: Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : Донецький держ. ун-т, 2001. – 662 с.
4. **Загнітко А. П.** Український синтаксис : науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс : у 2 ч. / А. П. Загнітко. – К. : Ін-т змісту і методів навчання, 1996. – Ч. 1. – 202 с. ; Ч. 2. – 240 с.
5. **Кващук А. Т.** Синтаксис складного речення / А. Т. Кващук. – К. : Рад. школа, 1986. – 109 с.
6. **Лесник М. Д.** О подчинительных связях слов в современном русском языке / М. Д. Лесник. – М. : Московский гос. ун-т, 1979. – 198 с.
7. **Лингвистический энциклопедический словарь** / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энцикл., 1990. – 685 с.
8. **Почепцов Г. Г.** Конструктивный анализ структуры предложения / Г. Г. Почепцов. – К. : Вища школа, 1971. – 192 с.
9. **Ставицька Л. О.** Анафора / Л. О. Ставицька // Українська мова : енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2000. – С. 25.
10. **Теньер Л.** Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер. – М. : Прогресс, 1988. – 656 с.
11. **Українська народні прислів'я та приказки** [упоряд. Д. Єсипенко, М. Новиченко]. – К. : Знання, 1992. – 96 с.
12. **Шевченко Т. Г.** Кобзар. – К. : Школа, 2002. – 638 с.

Надійшла до редколегії 28.06.2016

УДК 81'373.612.2

В. В. Зайцева, М. С. Ковальчук

ПОНЯТТЄВІ ПАРАМЕТРИ МЕТАФОРИ І МЕТОНІМІЇ

Розглянуто метафору та метонімію як найдавніші засоби розширення семантики слова. Висвітлено питання про поняттєві параметри метафори та метонімії як типи вторинної номінації, найпроблемніші теоретичні питання вивчення цього мовного явища.

Ключові слова: метафора, метонімія, синекдоха, вторинна номінація, семантичне перетворення.

Рассмотрены метафора и метонимия как древнейшие средства расширения семантики слова. Освещены вопросы основных понятийных параметров метафоры и метонимии как типов вторичной номинации, проблемные теоретические вопросы изучения этого языкового явления.

Ключевые слова: метафора, метонимия, синекдоха, вторичная номинация, семантическое преобразование.

Metaphor and metonymy as the most ancient means of enhancing the semantics of the word are considered. The analysed material covers issues about basic notion the parameters of metaphor and metonymy as types of secondary nomination, the most problematic theoretical issues of studying this linguistic phenomenon are elucidated.

Keywords: metaphor, metonymy, synecdoche, secondary nomination, semantic conversion.

Тенденції природних властивостей мови щодо обмеження розширення її лексичного складу виявлено в застосуванні різних тропів, що ґрунтуються на логіко-психологічних закономірностях, які дозволяють узагальнювати, порівнювати й відтворювати в мовній формі властивості реальних об'єктів. В українській мові для цього використовують алегорію, гіперболу, епітет, іронію, літоту, метафору, метонімію, перифраз, синекдоху та інші засоби.

Мовні процеси поповнення номінативних ресурсів, що регулярно супроводжують розвиток лексичної системи, пов'язано переважно із переосмисленням значень уже наявних у мові найменувань і з появою в них нових значень, формування яких відбувається за рахунок вторинної номінації.

Процес розвитку нових значень слів постає за стандартними, чітко розробленими в мові семантичними моделями. Серед різноманітних

видів семантичної деривації, тобто розширення, звуження значення тощо, найбільшою продуктивністю характеризуються *метафора* та *метонімія*. З погляду номінативної функції мови, її семантичного аспекту кожен з цих видів становить стійкий механізм утворення нових лексичних одиниць.

Метафоричні та метонімічні перенесення в контексті семасіологічного аналізу є основними типами полісемії. Це – базові компоненти у формуванні змісту вторинних найменувань, у процесі переусвідомлення попереднього значення слова.

Метонімію та метафору як види багатозначності й виражальні засоби розглядають у курсах з лексикології, стилістики (Є. Галкіна-Федорук [13], М. Шанський [33], М. Кожина [20], Д. Шмельов [39] та ін.), у монографічних дослідженнях із семантики (С. Ульман [36], Д. Шмельов [38], Ю. Апресян [2], О. Тараненко [32], В. Телія [34]) та у статтях енциклопедичного характеру (В. Корольков [21], В. Телія [33], Н. Арутюнова [6, 7], О. Тараненко [31]).

Конкретне ж вивчення метафори та метонімії відбувалося в різних аспектах як у вітчизняній лінгвістиці, так і в зарубіжній. Мовознавці досліджували семантичну природу й структуру цих найдавніших засобів розширення семантики слова (С. Маслова-Лашанська [25]), розглядали їх співвідношення (О. Тараненко [31]), аналізували окремі типи метонімічних (Л. Єфремов [16], О. Раєвська [28]) та метафоричних (О. Балабан [8], О. Вербицька [10], Р. Зорівчак [17]) зв'язків.

В останні роки спостерігаємо тенденцію щодо подальшого осмислення метафоризації та метонімізації як універсальних мовних явищ. Хоч метафора та метонімія й належать до тих мовних одиниць, місце яких у системі мови й відповідна термінологічна означеність здаються остаточно дослідженими, утім, наявний ще спектр питань, які потребують ґрунтовнішого вивчення. Цим і визначаємо *актуальність* нашого дослідження.

У статті маємо за *мету* висвітлити поняттєві параметри метафори та метонімії як типів вторинної номінації, питання розмежування метафори й метонімії, феномен метонімічної природи.

Багато похідних значень слів постає через метафоризацію первинних. Метафора як мовне явище має свою історію розвитку і свої особливості. Інтерес до метафори пояснюють підвищеною цікавістю до семантичних проблем мови загалом та до номінативної діяльності людини зокрема. Саме метафора постає одним з найпродуктивніших

способів вираження змісту на всіх рівнях мовної структури (лексичному, граматичному, семантичному).

Процес метафоризації описано у великій кількості праць лінгвістів, літературознавців, філософів, психологів, утім, проблема метафоризації залишається надзвичайно складною, адже йдеться про процеси мислення, які породжують знання про світ. Метафоризація – це не лише вживання одного слова замість іншого, вона утворює новий зміст, який постає внаслідок дії складних когнітивних механізмів. Однією з найважливіших є проблема походження метафоричного значення.

В історії дослідження метафори виділяють кілька періодів: античний, медієвальний, нового часу й сучасний.

Учення про метафору бере свій початок з праці старогрецького філософа Аристотеля «Поетика», який уважав, що метафора – це не лише один із засобів прикрашання мови, а й особливість образного мислення людини. Відтоді дослідники метафори звертають увагу передусім на естетику слова, розглядають метафору як засіб, що надає художній мові виразності, краси та чарівності [4, с. 154]. Деметрій радив уживати метафори, оскільки вони «найбільше збагачують мовлення, роблять його приємним та величавим», проте вони, на думку автора, не повинні бути занадто частими, інакше «замість опису напишемо дифірабл» [15, с. 123]. Дослідниця А. Склярєвська в розвідці «Метафора у мовній системі» [30] цитує античних філософів, констатуючи, що ці думки вже містять зерна ідей, які надалі стануть підґрунтям для різноаспектного вивчення цього мовного явища. Квінтіліан говорив про те, що «метафора дана людям самою природою» і вона «сприяє тому, щоб жоден предмет не залишився без назви» [див.: 30, с. 29]. Такої думки дотримувався і Цицерон, який трактував метафору як спосіб постання відсутніх у мові значень – перенесення за значенням відбувається «через брак певного поняття в мові». Теофраст також визначав метафору як «природну знатність мови до постання нових слів» [див.: 30, с. 29].

Після розквіту теорії метафори, який відбувся в античні часи завдяки Аристотелю, Платону та їхнім учням, спостерігаємо тривалий період втрати інтересу до риторики, наслідком якого став занепад розвитку теорії метафори. «Протягом усієї історії риторики метафора постає як певна невдала гра слів. До неї ставилися як до допоміжного механізму мови, а не як до її основної форми», – зауважував

А. Річардс [див.: 34, с. 34]. Тривалий період для мовознавчої науки вживання метафори було неприпустимим через її неточність, пов'язану з двозначністю. «Важливість мови полягає в її властивості точно відбивати людські думки, які не можуть бути двозначними. А метафора – це беззмістовні й двозначні слова, уживаючи їх у мові, людина поринає у світ незліченних безглуздостей, які призводять до розбіжності та презирства», – писав Гоббс [див.: 34, с. 34].

Такий погляд почав змінюватися з кінця ХІХ століття, коли метафора стала невід'ємним атрибутом мови. У 1960-ті роки посилювався інтерес до метафори, зокрема до її здатності формувати нові поняття на підставі наявних.

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки метафору кваліфікують у вузькому та широкому розумінні. Перший підхід визначає метафору як явище, що ґрунтується на перенесенні форми мовної одиниці або оформлення мовної категорії для характеристики або номінації з одного об'єкта, явища, дії, ознаки на інший на підставі подібності між цими об'єктами.

Професор О. Тараненко так визначає метафору: «Семантичний процес, під час якого форму мовної одиниці або оформлення мовної категорії переносять з одного референта на інший на підставі тієї чи тієї подібності під час відображення її у свідомості того, хто говорить» [32, с. 76]. Автор зазначає, що схожість позамовних понять, яка дає поштовх до постановки метафоричних асоціацій, може бути дуже різною. Ця схожість може бути не лише реальною, наявною в повсякденному житті, а й бажаною для того, хто говорить, лише такою, що має певну мету в значенні. Метафора, на думку дослідника, є прихованим порівнянням.

Інші дослідники, серед яких Н. Вовк [11] і В. Гак [12], розглядають метафору з позиції ономазіології й витлумачують її як засіб вторинної номінації. Зокрема Н. Вовк висловлює думку: «Метафора – це різновид вторинної лексичної номінації, що передбачає постановку значення на підставі зіставлення двох предметів за загальною ознакою, виникнення якої гарантоване єдністю всіх частин практико-перетворювальної діяльності людини, а отже, єдністю процесів, що відбуваються в її свідомості» [11, с. 50].

Дослідження метафори як різновиду вторинної лексичної номінації передбачає поєднання семантичного, граматичного та стилістичного аспектів у вивченні цього явища.

Метафору розглядають також як полісемічне явище, що забезпечує вторинну номінацію об'єкта. Лексичне значення метафори, як наголошує О. Балабан, «слід аналізувати в межах парадигматичних відношень вихідної та похідної одиниць. Слід звертати увагу й на те, як виявляються денотативні семи в похідному значенні з вихідним (тобто поширюються, узагальнюються, замінюються та випадають ті чи інші змістові компоненти денотативної частини лексичного значення» [8, с. 20].

Мовознавець Н. Арутюнова констатує, що найважливішим компонентом механізму метафоризації є процедура порівняння. Вона полягає у пошуку спільних ознак [6, с. 190]. Професор В. Телія стверджує, що модель метафоричного процесу складають сутності та інтеракції між ними. Сутностями, що формують «кістяк» метафори, є задум, мета, основа, тобто формувальна думка про світ (предмет, явище, властивість, подію, факт). Пріоритет у часовому плані В. Телія віддає задуму й меті. Отже, «метафоризація – це процес такої взаємодії пропонованих сутностей та операцій, наслідком якого стає отримання нових знань про світ та знань про їх омовлення. Метафоризацію супроводжує вкраплення в нове поняття ознак уже пізнаної дійсності, відбитої у значенні» [34, с. 36].

Дослідник О. Баранов зазначає теоретичні передумови використання метафор для дослідження людського мислення:

- метафора є не просто мовним, а когнітивним феноменом, що відбиває процес мислення;
- метафора надає сенсу людському досвіду;
- метафори вживають для категоризації проблемної ситуації й формують набір альтернатив для вирішення проблемної ситуації;
- як «стерті», або конверсійні, метафори, так і нові, креативні, характеризують процеси мислення, відбиваючи особливості сприйняття абстрактних і конкретних категорій [9, с. 194].

Метафора, зазначає Б. Іванюк, постає майже завжди як засіб характеристики якогось предмета – виділення і підкреслення його статичної чи динамічної ознаки [18, с. 59]. У сучасному мовознавстві метафору кваліфікують як особливий мисленнєвий механізм, який уможлиблює витлумачення певного об'єкта у світлі іншого, поширюючи в такий спосіб наші уявлення про обидва об'єкти.

Резюмуючи аналіз метафоричного процесу, зазначимо, що метафора – це найменування, яке постає внаслідок порівняння предметів

або явищ за певною ознакою, а внутрішньою формою нового значення стає саме ця ознака.

Особливий інтерес у контексті семіологічного аналізу становить інший тип полісемії – метонімія. Вона також є базовим компонентом у формуванні змісту вторинних найменувань у процесі переусвідомлення попереднього значення слова.

Термін «метонімія» запозичено в мовознавство в другій половині ХІХ ст. з класичної риторики. Його почали вживати для називання одного із видів змін значення слова.

Поступово в лінгвістиці формувалося уявлення про метонімічне перенесення як один з видів багатозначності, як зображальний засіб. Метонімію нерідко ототожнювали з метафорою або розглядали як її різновид. Аристотель, наприклад, не виділяв метонімії з метафори. Як окремий троп метонімію вперше розглянув римський оратор І ст. нашої ери Квінтіліан, зазначивши, що, на відміну від метафори, метонімічне зіставлення предметів відбувається не за ознакою їхньої схожості, а за ознакою суміжності, тобто належності їх до одного кола явищ, до понять одного порядку, пов'язаних часовими, просторовими, причиново-наслідковими та іншими відношеннями. Метонімію широко вживають у віршованому та прозовому мовленні як місткий зображально-виражальний засіб [1].

Квінтіліан, Цицерон спостерігали за особливостями вживання образних слів, «у яких замість слова, що точно відповідає предмету, підставляють інше з тим самим значенням, запозиченим від предмета, який перебуває із ним у тісному взаємозв'язку» [1, с. 218].

В античній риторичі зазначалося, що перейменування (метонімія) запозичує у споріднених і близьких предметів назви, під якими розуміють речі, не названі їхніми справжніми іменами. Ці назви «утворюють від імені їх творця, або запозичують від винайденого предмета, або зі знаряддя переносять на господаря, або з того, що робиться, на те, що робить, або з того, що утримують, на утримувача, або з утримувача на утримуване» [1, с. 222].

Античні теорії мови й стилю помітно вплинули на розвиток європейського мовознавства, філології загалом.

У праці «Краткое руководство к красноречию» М. Ломоносов писав: «Метонімія є коло речей, що мають між собою деяку схожість, імена яких взаємно переносяться» [23, с. 247–248]. У трактаті здійснено першу класифікацію типів метонімічного перенесення. Сім типів

метонімічних перенесень, виділених М. Ломоносовим, розкриті в подальшому в працях із семантики, лексикології, загального мовознавства, стилістики, риторики, поетики.

Представник логіко-психологічного напрямку в мовознавстві О. Потебня пов'язує семантичні зміни найменувань із формально-логічними відношеннями між поняттями, ілюструючи вживання метонімії так: позначення *процесу – часу* (*жнива* як дія і як час косовиці), *дії – жести, почуття* (*пишати губи* як дія і запишатися), *дії – місця* (*звалище* як дія і місце), *дії – результату* (*платня* як дія і давання), *знаряддя – результату* (*рука* як частина тіла й почерк, підпис: *руку приклав, нерозбірлива рука* – про почерк) тощо [27, с. 234].

Наведений О. Потебнею приклад доводить, що передумовою метонімічного перенесення є суміжність між предметами та явищами, яка реально існує.

Аналізуючи психологічні й мовні механізми метонімії як семантичного та стилістичного явища, один з послідовників О. Потебні І. Лисков зауважує, що «закон асоціації суміжності пов'язано зі сприйняттям предметів у просторі, а закон послідовності – зі сприйняттям у часі» [24, с. 268].

Утім, пропонована представниками цього напрямку концепція дослідження метонімії видається не досить точною, оскільки характеризує поняття, виражене переносним значенням, не є родовим щодо того, яке характеризує, а має інше якісне значення.

У психологічній семантиці поширено також погляд на метонімічне перенесення як процес, в основі якого лежить зсув значення слова, тобто відношення суміжності зводять до асоціації понять частини й цілого.

Послідовне логічне осмислення теорія універсальності метафори та метонімії одержала в дихотомії Р. Якобсона «метафора – метонімія», актуалізація якої є своєрідним виявом структурно-функційного підходу до творення завершеного образного тексту [41].

У дослідженнях Р. Якобсона метонімію осмислено не стільки як фігуру мовлення, скільки як елемент загального процесу мовотворення. Термінологія автора докладно відбиває таке перетворення: термін «метонімія» заступає словосполучення «метонімічний принцип», «метонімічний процес». Пов'язуючи метафору й метонімію з двома основними осями структури – парадигматичною і синтагматичною, Р. Якобсон будує метафору на заміщенні поняття на осі

парадигматики, що пов'язано з парадигматичними зв'язками за схожістю, а метонімію орієнтує на синтагматичну вісь, на сполучення й установлення зв'язків за суміжністю. Сформульоване вперше під час аналізу поезії Б. Пастернака рівняння *метонімія=суміжність* особливо чітко пояснено саме в праці Р. Якобсона: «Одна тема може переходити в іншу за схожістю або за суміжністю. Для першого випадку зручним способом позначення буде термін «вісь метафори», для іншого – «вісь метонімії», оскільки вони найконцентрованіше відбиті в метафорі та метонімії відповідно» [див.: 21, с. 126]. Накладаючись на синтагматичну вісь мови, метонімія, за теорією Р. Якобсона, виходить за межі тексту й стає джерелом широкої гама узагальнень загальносеміотичного порядку [див.: 39, с. 126].

Розведення метафори й метонімії як двох полюсів у системі тропеїчних засобів уможливорює широке тлумачення метонімії.

Деякі мовознавці тлумачать метонімію як результат перетворення синтаксичної структури. Наприклад, Є. Курилович стверджує, що основна ознака метонімії – «це зміна ієрархії всередині синтаксичної структури, яка не змінює семантичні складники» [22, с. 447]. Іншими словами, слово виконує синтаксичну функцію, відмінну від початкової.

Співвідношення метонімії й еліпсису ґрунтовно вивчає О. Тараненко, який зазначає, що «метонімічне перенесення, а особливо синекдоху, часто кваліфікують як скорочення, стискання словосполучення у слово, оскільки метонімічне значення слова може дорівнювати значенню словосполучення» [32, с. 20]. Дослідник заперечує твердження про те, що будь-яка метонімічна модель є конденсованим словосполученням («пор., наприклад, *літо* в значенні 'рік' або у вислові на зразок *Тільки у серпні прийшло нарешті літо*, тобто стало політньому тепло). За такого підходу ототожнюють два типи семантичних процесів і, отже, два принципово різних типи суміжності, що лежать в основі цих процесів, – позамовну (предметно-поняттєву) та власне мовну (текстуальну) суміжність» [32, с. 20].

Якщо, на думку О. Тараненка, «в разі еліпсису – власне, за значеннєвої конденсації синтагми, одним з наслідків, яким є еліпсис, – має місце елімінація, пропуск мовної одиниці, яка стає зрозумілою вже й без експлікації, тобто змінюють (скорочують) форму за фактичної незмінності змісту, то за метонімії, навпаки, – зміна (розширення або звуження) змісту за незмінності форми» [32, с. 20].

Отже, метонімічні процеси закономірніші з погляду мовної гносеології як певні моделі пізнання світу і тому регулярніші.

Опис метонімії як стилістичного явища властивий працям літературознавчого характеру. Найзмістовнішим серед них є опис та інтерпретація цього тропа Б. Томашевським, який уважає, що між прямим і переносним значенням, метонімічно пов'язаним одне з одним, наявна певна «матеріальна залежність, тобто самі предмети та явища, що набули прямих й переносних значень, перебувають у причинових або інших об'єктивних зв'язках» [35, с. 39]. Дослідник наводить такі приклади типів метонімії, як *три тарілки з їв* (умістище замість умісту), *читаю Пушкіна* (автор замість назви твору) тощо. Синекдоху визначено різновидом метонімії через те, що вона називає частину замість цілого й навпаки.

У загальній риторичі та поезії дослідження метонімії помітно відстає від дослідження метафори: першу часто розглядають не як самостійний об'єкт, а як своєрідне «доповнення» другої [26, с. 16].

У стилістиці тропами вважають лексичні зображально-виражальні засоби, у яких слово чи словосполучення вживають у перетворювальному значенні [5, с. 82].

Сучасну лінгвістику орієнтовано на глибоке вивчення загального механізму тропеїзації й принципів її дії. Утім, вузьке трактування метонімії виключно як різновиду тропа звужує, на нашу думку, лінгвістичний підхід до цього мовного явища.

Важливе теоретичне значення для загальної методології лінгвістичного аналізу метонімії має праця Р. Якобсона «Два аспекти мови і два типи афатичних порушень» [41], монографії Є. Гінзбурга «Конструкції полісемії в російській мові. Таксономія і метонімія» [14] та О. Тараненка «Мовна семантика в її динамічних аспектах» [32] як найповніші і послідовні описи семантики конструкцій метонімічно організованих слів у мові.

Нейтралізуючи протиріччя між лексичною й синтаксичною теоріями метонімії, Є. Гінзбург запропонував модель системи, у якій метонімічне слово аналізує як образ синтаксичних відношень мови, що не належить до поверхневого рівня [14]. На думку дослідника, відношення слово, яке заміщує, і тих, які потрібно замінити в разі перенесення, реалізує не прямо – між лексичними одиницями, а опосередковано – між їхніми семантичними складниками.

Безумовно, дослідження семантичного рівня мови є одним із пріоритетних лінгвістичних напрямів. Водночас, як зазначає О. Тараненко, основну увагу концентрують на синхронних аспектах семантики, а проблеми розвитку, динамічного функціонування на семантичному рівні мовних одиниць і категорій залишають поза увагою. Об'єктом дослідження професора стала метонімія як мовний процес і спосіб мовної номінації. Науковець зазначає, що діапазон дії метонімії у процесі номінації ширший, за інших мовних процесів: «Метонімічно організовані номінації постають як лексико-семантичні перенесення, формально не виражений перехід між частинами мови, формально виражений словотвір, тобто афіксальна деривація і композиція, і номіналізація синтаксичних конструкцій» [32, с. 28]. Дослідник пропонує в разі номінації моделі метонімічних перенесень, що істотно впливають на розуміння природи досліджуваного явища.

Отже, визначення метонімії в лінгвістичній літературі, з одного боку, різноманітні й охоплюють різні її типи, а з іншого, можуть бути зведені до певного інваріанта. Так, Л. Булаховський, зазначаючи різноманітність типів метонімії, убачає основу її в асоціації за суміжністю. На думку дослідника, найпоширеніший тип становить заміну («згущення») повного найменування ознак, які співіснують у предметі, окремими, найвиразнішими. За О. Реформатським, метонімія – це перенесення, яке здійснюють на підставі суміжності, поєднуваності речей у просторі й часі [29].

Крім того, у зарубіжному мовознавстві одним з перших подав чітке розмежування мовної та мовленнєвої (образної) метонімії професор Д. Шмельов [38]. Він зазначав, що метонімію у власне лінгвістичному, а не стилістичному значенні оцінюють не завжди точно, оскільки, на думку науковця, конструкції на зразок *читати Шевченка* не можна розглядати як явище метонімічного перенесення. Не зовсім погоджуючись з тим, про що говорить лінгвіст, зазначимо, що здійснене ним розмежування є важливим для загальної концепції дослідження метонімії.

Отже, той чи той категорійний бік метонімії актуалізують залежно від аспекту її дослідження, зокрема власне семантичного, мовного, за якого «регулярність – прикметна риса метонімічних перенесень» [2, с. 190]; семантико-синтаксичного (Є. Гінзбург), коли досліджувані типи метонімічних перенесень постають на підставі

протиставлення їх метафорі [14]; лексико-стилістичного, що визначає: «За метонімії два предмети, явища, що отримують одну назву, мають бути суміжними» [19, с. 30] тощо. Висновкуємо, що загальне визначення метонімії має враховувати як її системно-мовну, так і комунікативну сутність у їх взаємозв'язку й специфіці. З цього погляду метонімія становить певний механізм комунікативної діяльності, для якого властиве регулярне чи okazіональне перенесення імені, по-перше, з одного класу предметів на інший, по-друге, на інший одиничний об'єкт за певними законами контекстуальної трансформації. Зазначимо, що підставою для такого зв'язку значень є суміжність у просторі, часі, причиново-наслідкових зв'язках позначуваних предметів, явищ, процесів, якостей і ознак.

Метонімія як одна з лінгвістичних універсалій, притаманних мові, постає як тип семантичного зсуву, перенесення назви з одного предмета на інший за ознакою суміжності асоціацій [40, с. 31], тобто метонімія має певний заряд образності, творчого сприйняття дійсності, спонукає адресата до співучасті в оцінці повідомлення, викликає його зацікавленість. Через багатогранність явища метонімічного перенесення можливі тлумачення цього поняття мають ураховувати специфіку:

- словесної метонімії;
- метонімії як способу словотворення, що належить до продуктивного типу деривації;
- стилістичної метонімії у вузькому розумінні слова як образного засобу, спрямованого на посилення експресивності висловлювання;
- метонімічності тексту як естетичної категорії;
- метонімічності в широкому розумінні як зміщеної образності – метонімії в тексті, що оперує поняттям синекдохічної деталі.

Таке розуміння природи метонімічного перенесення повністю узгоджено й зі стилістичним трактуванням тропів.

На тлі мовної ізофункційності метафори та метонімії специфіку метонімії визначаємо особливостями синтаксичних функцій, внутрішньою формою слова, планом вираження, а також стилістичними категоріями образності й експресивності.

Отже, метафора й метонімія – це універсальні у своїй поняттєвій основі способи перейменування, різниця між якими полягає в тому, що *метафора* – це усвідомлення нової властивості, яку одержано внаслідок аналогії, і вибір імені за аналогією, а *метонімія* – це вилучення

будь-якої властивості з уже відбитої в мові дійсності на підставі її суміжності з властивістю нового позначуваного та вибір йому імені, що відбиває у своїй семантиці цю суміжність. Повного відмежування метафори й метонімії здійснити не вдається: вони контрадикторні.

Перспективним у цій темі вважаємо дослідження семантичних моделей метафоричних і метонімічних перенесень, визначення їх продуктивності у формуванні вторинних найменувань.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Античные** теории языка и стиля / [под ред. О. М. Фрейденберг]. – М.–Л. : Соцэкгиз, 1936. – 344 с.
2. **Апресян Ю. Д.** Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 367 с.
3. **Арешенков Ю. О.** Місце інформаційного мовлення в системі функціональних стилів / Ю. О. Арешенков // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку : зб. наук. праць, присвяч. пам'яті проф. С. П. Самійленка / наук. ред. В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : Вид-во Запорізького держ. ун-ту, 1996. – Ч. 2. – С. 125–128.
4. **Аристотель.** Об искусстве поэзии / Аристотель. – М. : Гослитиздат, 1957. – 183 с.
5. **Арнольд И. В.** Лексикология современного английского языка : учеб. / И. В. Арнольд. – М. : Высш. школа, 1973. – 304 с.
6. **Арутюнова Н. Д.** Метафора и дискурс. Вступительная статья / Н. Д. Арутюнова // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 5–32.
7. **Арутюнова Н. Д.** Теория метафоры / Н. Д. Арутюнова. – М. : Прогресс, 1990. – 512 с.
8. **Балабан О. О.** Метафора як семантична універсалія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / О. О. Балабан. – Донецьк, 2006. – 20 с.
9. **Баранов А. Н.** Предисловие редактора / А. Н. Баранов // Лакофф, Джонсон Дж. Метафоры, которыми мы живем ; пер. с англ. ; под ред. и с предисл. А. Н. Баранова. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – С. 7–21.
10. **Вербицька О. А.** Метафора і контекст / О. А. Вербицька // Вісник Харківського нац. ун-ту: Сер. «Філологічна». – Х. : Вид-во Харківського нац. ун-ту, 2002. – № 538. – Вип. 34 : Актуальні питання сучасної філології / ред. кол. : Ю. М. Безхутрий (відп. ред.) та ін. – С. 180–186.

11. **Вовк В. Н.** Языковая метафора в художественной речи (Природа вторичной номинации) / В. Н. Вовк. – К. : Наук. думка, 1986. – 142 с.
12. **Гак В. Г.** Метафора: универсальное и специфическое / В. Г. Гак. – М. : Наука, 1988. – С. 11–26.
13. **Галкина-Федорук Е. М.** Современный русский язык. Лексика / Е. М. Галкина-Федорук. – М. : Наука, 1954. – 264 с.
14. **Гинзбург Е. Л.** Конструкции полисемии в русском языке. Таксономия и метонимия / Е. Л. Гинзбург. – М. : Просвещение, 1985. – 286 с.
15. **Деметрий.** О стиле. Античные риторика / Деметрий / [под ред. А. А. Тахо-Годи]. – М. : Изд-во Московского гос. ун-та, 1978. – С. 76.
16. **Ефремов Л. П.** Метонимическое обозначение человека названиями носительных вещей / Л. П. Ефремов // Известия АН Казахской ССР : Сер. обществ., 1967. – 174 с.
17. **Зорівчак Р. П.** «Боліти болем слова нашого...»: поради мовознавця / Р. П. Зорівчак. – [2-ге вид., доправ. і доп.]. – Тернопіль : Мандрівець, 2008. – 176 с.
18. **Иванюк Б. И.** Метафора и литературное произведение (структурно-типологический, историко-типологический и прагматический аспекты исследования) / Б. И. Иванюк. – Черновцы : Рута, 1998. – 252 с.
19. **Калинин А. В.** Лексика русского языка : учеб. пособ. / А. В. Калинин. – М. : Изд-во Московского гос. ун-та, 1971. – 231 с.
20. **Кожина М. Н.** Стилистика русского языка : учеб. / М. Н. Кожина. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Просвещение, 1983. – 223 с.
21. **Корольков В. И.** Местоимения / В. И. Корольков // Краткая литературная энциклопедия: в 9 т. / [гл. ред. А. А. Сурков]. – М. : Сов. энцикл., 1967. – Т. 4. – С. 805–807.
22. **Курилович Е.** Очерки по лингвистике / Е. Курилович. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
23. **Ломоносов М.** Полное собрание сочинений : в 11 т. / М. Ломоносов. – Т. 7. : Труды по филологии (1739–1758). – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1952. – 996 с.
24. **Лысков И. П.** Теория словесности в связи с данными языковедения и психологии / И. П. Лысков. – М. : Просвещение, 1964. – 419 с.

25. **Маслова-Лашанская С. С.** Лексикология шведского языка / С. С. Маслова-Лашанская. – Л. : Изд-во Ленинградского гос. ун-та, 1973. – 208 с.
26. **Новиков А. Л.** Метонимия в русском языке. Семантическая структура. Словообразовательный потенциал. Стилистические функции : дис. ... канд. филол. наук / А. Л. Новиков. – М., 1996. – 174 с.
27. **Потебня А. А.** Из записок по теории словесности: Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое / А. А. Потебня. – Х. : Изд-во М. В. Потебни, 1905. – 652 с.
28. **Раевская О. В.** Метонимия в слове и тексте / О. В. Раевская // Филологические науки. – 2000. – № 4. – С. 23–29.
29. **Реформатский А. А.** Введение в языковедение : учеб. / А. А. Реформатский. – [4-е изд., испр. и доп.]. – М. : Просвещение, 1967. – 542 с.
30. **Скляревская Г. Н.** Метафора в системе языка / Г. Н. Скляревская. – М. : Наука, 1987. – С. 29.
31. **Тараненко О. О.** Метонімія як шлях зміни векторних відношень у семантиці (на рівні лексичних і синтаксичних одиниць) / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 1984. – № 1. – С. 32–41.
32. **Тараненко А. А.** Языковая семантика в её динамических аспектах: основные семантические процессы / А. А. Тараненко. – К. : Наук. думка, 1989. – 254 с.
33. **Телия В. Н.** Вторичная номинация и ее виды / В. Н. Телия // Языковая номинация: Виды наименований : сб. науч. трудов / ред. кол. : Б. А. Серебренников (отв. ред.) и др. – М. : Наука, 1977. – С. 129–222.
34. **Телия В. Н.** Метафора в языке и тексте / В. М. Телия. – М. : Наука, 1988. – С. 112.
35. **Томашевский Б. В.** Стилистика и стихосложение: курс лекций / Б. В. Томашевский. – Л. : Учпедгиз, 1959. – 535 с.
36. **Ульман С.** Дескриптивная семантика и лингвистическая типология / С. Ульман // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1962. – Вып. 2. – С. 17–44.
37. **Шанский Н. М.** Лексикология современного русского языка : учеб. пособ. / Н. М. Шанский. – [2-е изд., испр.]. – М. : Просвещение, 1964. – 327 с.
38. **Шмелев Д. Н.** Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка) / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1973. – 280 с.

39. **Шмелев Д. Н.** Способы номинации в современном русском языке / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1982. – 286 с.
40. **Якобсон Р. О.** Два аспекта языка и два типа афатических нарушений / Р. О. Якобсон // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 110–132.
41. **Ярцева Е. Б.** Повторная номинация в текстах художественной прозы : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук / Е. Б. Ярцева. – Л., 1984. – 16 с.

Надійшла до редколегії 01.09.2016

ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УДК 811.161.2'37

Н. А. Баракатова

ПЕРИФРАЗИ-СИНОНІМИ В МОВІ МЕРЕЖЕВИХ ГАЗЕТ

Проаналізовано синонімічне багатство перифрастичних зворотів української мови, ужитих на сторінках сучасних веб-ЗМІ, окреслено тематичне коло й виразовий потенціал перифраз.

Ключові слова: електронні ЗМІ, синонімія, перифрастичний зворот, оцінність, експресія.

Проанализировано синонимическое богатство перифрастических оборотов украинского языка, употребленных на страницах современных веб-СМИ, очерчен тематический круг и выразительный потенциал перифраз.

Ключевые слова: электронные СМИ, синонимия, перифрастический оборот, оценочность, экспрессия.

The article analyzes the abundance of synonyms of the Ukrainian language periphrastic units observed in the modern web media and outlines their thematic range and expressive periphrastic potential.

Keywords: web media, synonymy, periphrastic unit, evaluativity, expressiveness.

Еволюція комунікативних каналів, зумовлена появою Інтернету, спричинила появу нових ЗМІ, які вирізняє мобільність передавання нової інформації, простий доступ до неї загалом, одночасність донесення до всіх реципієнтів, значне збільшення читацької аудиторії тощо. Утім, новий формат видань не лише не знівелював призначення медіа, а й змусив їх шукати новітні прийоми впливу на респондентів та переосмислювати й удосконалювати вже відомі форми і методи. Як зазначає С. Г. Чемеркін, публіцистичний стиль української мови в мережі Інтернет виконує ті самі завдання, що й в інших сферах функціонування цього стильового різновиду мови – у друкованій пресі, на радіо, у телебаченні [9, с. 77]. Зокрема в жанрі газетної публіцистики все виразнішою стає тенденція до вживання експресивно-емоційних

засобів мови, одним з яких є перифраза. Її вживають не стільки для власне образності, скільки для створення оцінного ефекту, позитивного чи негативного.

Перифрази належать до постійних і невичерпних засобів оновлення лексичного складу газети і збагачення її зображальних ресурсів. Як зазначає Д. П. Вовчок, «окрім основної образно-характеризувальної функції, перифраза виконує у газеті ще три важливі функції: стилетвірну, нормативно-стилістичну та функцію економного висловлювання» [2, с. 227]. Перша функція полягає в тому, що перифрази – це будівельний матеріал для створення опозиції «стандарт – експресія». Друга – нормативно-стилістична – є одним з надійних шляхів уникнення повтору якоїсь номінації через заміну її перифразою. І нарешті третя – експресивна – не допускає, на думку В. В. Зайцевої, багатослівних описів там, де можна обійтися точним, улучним, семантично вагомим і стилістично маркованим визначенням [5, с. 1]. Реалізація цих функцій уможливила появу широких синонімічних рядів перифрастичних зворотів, що дозволяє утворювати семантичні відповідники до власних назв, окремих термінів і конкретних найменувань. Специфіку перифрастичної синонімії було подано лише в поодиноких наукових розвідках сучасних українських лінгвістів, зокрема О. О. Макаренка [7, с. 73], Г. П. Євсєєвої [4, с. 73], отже, наявний широкий простір дослідження цих фактів мови.

Актуальність пропонованої розвідки визначають особливості вживання та функціонування перифрастичних зворотів у мові сучасного медійного простору.

У мовленні, переконує Г. П. Євсєєва, перифрастичний зворот замінює слово, стає його контекстуальним синонімом [3, с. 15]. Утім, синонімічні зв'язки постають не лише між словом і перифразою, а й між кількома перифразами. Дослідниця підкреслює, що вживання різноманітних перифрастичних словосполучень, які називають той самий предмет, тобто є одним з різновидів контекстуальних синонімів, уможливує розширення арсеналу образних засобів мови газети, збільшення її емоційно-експресивних потенцій, а також виявлення індивідуально-авторського сприйняття дійсності [4, с. 73].

На думку А. А. Брагіної, перифрази-синоніми – це особливий випадок лексичної синонімії. Синонімічний зв'язок їх зі словом-денотатом має okazіональний, індивідуальний характер, а на асоціативній, метафоричній анонімізації постають індивідуальні (неповторні) вживання

слів і словосполучень, що утворюють примхливі синонімічні ряди, несподівані й виразні [1, с. 50]. Специфічні риси явища синонімії перифраз відзначає і Є. С. Регушевський, який пише: «Перифрази інколи називають різновидом синонімів. Перифрази відрізняються від синонімів тим, що мають не близьке, а тотожне значення зі словом, яке змінюють; на відміну від лексичних паралелізмів перифраза обов'язково є образним, емоційно-експресивним найменуванням» [8, с. 41]. Відповідно, тотожність значення перифраза-синоніма і слова-денотата, яке перифраза здатна замінити, дає підстави Є. С. Регушевському кваліфікувати перифрастичний зворот як абсолютний синонім, хоч, як зауважує Г. П. Євсєєва, і лексичні дублети диференціюють за семантикою, сферою вживання і стилістичного використання, а синонімічний ряд – первинна назва й метафорична назва – будують на диференційних ознаках [4, с. 76].

Розглядаючи перифразу як різновид синонімів, М. П. Коломієць зазначає, що «синонімічність є однією з основних причин виникнення і активного функціонування перифраз» [6, с. 53].

Метою нашої праці є дослідження синонімічних відношень між перифрастичними зворотами в мові веб-газет сьогодення.

Для реалізації цієї мети потрібно виконати такі *завдання*: 1) класифікувати синонімічні перифрази за тематичним принципом; 2) визначити роль синонімічних перифрастичних зворотів у мові мережевих газет.

Дослідження сучасних електронних газет («Голос України» (далі в тексті ГУ), «Україна молода» (УМ), «УНІАН», «Gazeta.ua») дало змогу укласти понад п'ятдесят перифрастичних синонімічних рядів, що визначають тематичні сфери сьогоденних проблем.

У кількісному відношенні найбільшу групу становлять перифрази-синоніми на позначення осіб. Вони постають з урахуванням роду занять, притаманних конкретній особі. Такі перифрази відбивають риси характеру, звички, стиль поведінки та спосіб життя певних осіб. Наприклад, Марія Шарапова відома в електронних газетах як *друга ракетка WTA* (УМ, 22.01.13) та *ураганна «Сирена»* (УМ, 22.01.13); Миколу Вересня називають *ведучим «Плюсів»* (УМ, 25.01.14), *телевізійником зі стажем* (УМ, 25.01.14) і *містером «так»* (УМ, 25.01.14), підкреслюючи в такий спосіб як специфіку його професійної діяльності, так і манеру оповіді; Володимира Кличка йменують *Кличко-молодший* (УМ, 07.03.15), *український супер-чемпіон* (УМ, 07.03.15),

Доктор Сталевий Молот (УМ, 07.03.15), поклавши в основу перифраз вікові, територіально-громадянські та фізичні особливості спортсмена. Про Максима Остапенка, директора заповідника «Хортиця», говорять *очільник заповідника* (УНІАН, 14.03.13) і *керівник заповідника* (УНІАН, 14.03.13), наголошуючи переважно на його посадових функціях. Відомий український педагог Антон Макаренко на шпальтах мережевих газет постає як *чемпіон з хуліганства* (УМ, 13.03.16), *тиран, що гірше Сталіна* (УМ, 13.03.16) та *люблячий тиран* (УМ, 13.03.16). Патетикою позначено перифрази-синоніми, які називають Т. Г. Шевченка: *другий після Всевишнього* (ГУ, 07.03.13), *світоч української культури* (УМ, 14.03.13), *Великий поет* (УМ, 14.03.13), *Великий син великого народу* (УМ, 14.03.13).

Перифрази-синоніми на позначення Папи Римського Хорхе Маріо Бергельто підкреслюють вагомість і значимість його особи для Латинської Америки: *перший понтифік із Нового Світу* (УМ, 15.03.13), *аргентинський кардинал* (УМ, 15.03.13), *батько аргентинського народу* (УМ, 15.03.13).

Не залишено увагою журналістів і зірок західного шоу-бізнесу. Наприклад, екстравагантну Леді Гагу іменують *епатажною поп-дівою* (УМ, 14.03.16) і *американською поп-дівою* (УМ, 14.03.16), акторку Шарліз Терон – *«оскароносною» кіндіркою* та *«оскароносною» південно-африканкою* (УМ, 28.03.16), співачку Кім Кардеш'єн – *амбітною брюнеткою* та *найвідомішою світською левицею Америки* (УМ, 03.01.16), поклавши в основу образних найменувань риси поведінки, характеру, місце проживання чи наявність певних професійних нагород та відзнак.

Виразно оцінними є синонімічні перифрастичні звороти на позначення дітей, які перебувають у виправних колоніях: *криміналізовані дикуни* (УМ, 13.03.15), *юні бродяжки* (УМ, 13.03.15), *архетипні звірята* (УМ, 13.03.15), та інтернет-шахрая: *полтавський «гастролер»* (УМ, 06.03.13) та *віртуальний «Казанова»* (УМ, 06.03.13). Авторське ставлення до таких осіб та соціальна їх оцінність виразно відчутні вже в доборі засобів творення перифраз – від іронічно-співчутливого до різко осудного.

Частотними є перифрази політичної тематики. Наприклад, згадуючи Партію регіонів, журналісти вживають перифрази, що утворюють синонімічний ряд виразно негативної оцінної конотації: *мафія Януковича* (УМ, 02.10.15), *кримінальне угруповання* (УМ, 02.10.15), *сім'я*

президента (Gazeta.ua, 04.02.15), загін «регіоналів» (УМ, 01.02.15), утворення, на чолі якого стояв Пахан (УМ, 14.03.15).

Така конатація властива і перифразам на позначення політики колишнього українського Президента-втікача: *бандитський режим* (УНІАН, 05.12.14), *режим Януковича* (УНІАН, 10.12.14), *решткі Паханату* (УМ, 14.03.15). Різностильові лексеми обмеженого вживання дають змогу журналістам створювати яскраві образи-характеристики.

Сатиричну оцінку діяльності депутатів та чиновників дано в такому синонімічному ряду перифраз: *люди, наділені особливим статусом* (УМ, 21.12.15), *партія яструбів на Банковій* (ГУ, 04.11.14), *гламурні вершники парламенту* (УНІАН, 03.12.15), *вправні маніпулятори* (УНІАН, 10.12.14).

Сучасна політико-економічна ситуація уможливила появу перифрастичних зворотів, пов'язаних з реаліями загальноєвропейського і світового простору. Так, наприклад, валютний фонд ЄС дістав додаткові назви *спільна скарбниця* (УМ, 28.02.15), *спільна казна* (УМ, 28.02.15), *союзна каса грошей* (УМ, 28.02.15), *загальна скарбниця* (УМ, 28.02.15), модний винахід сучасності – біометричний паспорт – характеризують як *«чипізований» паспорт* (УМ, 05.10.15), *цифровий документ* (УМ, 05.10.15) тощо.

Утратили звичну предметну співвіднесеність і набули додаткових смислів перифрази-топоніми. Називаючи Україну, журналісти вживають перифрази *житниця Європи* (УМ, 14.03.13), *традиційна транзитна держава* (УМ, 21.12.14).

Окрему групу перифрастичних зворотів, які вступають у синонімічні відношення, складають словосполучення, що називають представників флори і фауни. Гриби журналісти образно-метафорично описують як *дари лісу* (Gazeta.ua, 03.12.14), *чудо після спеки* (Gazeta.ua, 03.12.14), *лісова їжа* (Gazeta.ua, 03.12.14); кубинський тростинний цукор – як *солодкий продукт* (УМ, 22.01.15), *король експорту Куби* (УМ, 22.01.15). Згадуючи представників фауни, медійники вживають перифрази, створені на підставі метафор. Наприклад, байбаків називають *харківськими віщунами* (ГУ, 01.02.16) та *слобідськими синоптиками* (ГУ, 01.02.16). В описі конкурсу «Найкраща змія 2013» його учасниць іменують такими перифразами-синонімами: *міс Парагвай* (УМ, 21.12.12), *красуня в зміїній шкірі* (УМ, 21.12.12), *повзуча фауна* (УМ, 21.12.12).

Наявні в газетах і перифрази-синоніми спортивної тематики. Волейбольну команду «Локомотив» називають *чемпіоном України* (УНІАН, 26.01.13), *залізничниками м'яча* (УНІАН, 26.01.13), перемогу гостьових футбольних команд передають перифрази *гостьовий синхрон* (УНІАН, 12.03.16) і *виїзне домінування* (УНІАН, 12.03.16). Такі перифрастичні звороти постають важливими засобами синонімічної заміни, уживаючись з метою підсилення тієї чи тієї стилістичної ознаки.

Актуальною темою на шпальтах електронних видань постає підготовка до святкування дня народження Т. Г. Шевченка. Цю подію автори статей описують такими перифрастичними зворотами: *свято Кобзаря* (ГУ, 12.03.15), *Тарасовий ювілей* (ГУ, 12.03.15), *шевченківське євро* (УМ, 12.03.15).

Емоційно-експресивну характеристику та додаткову номінацію згаданим об'єктам дають інші виявлені перифрази української мови. Наприклад, заводи молочного харчування набули на шпальтах мережевих ЗМІ таких індивідуально-авторських найменувань, як *4 великих молочники* (УНІАН, 03.12.12), *українські молочники* (УНІАН, 03.12.12); великий урожай зернових найменовано виразно позитивними експресивними перифразами – *зерно із присмаком оптимізму* (УМ, 14.03.14), *сподівання на повну комору* (УМ, 14.03.14), *урожайний ренесанс* (УМ, 14.03.14). Натомість годинник марки «Ролекс» журналісти оцінюють неоднозначно – від зневажливо-осудної конотації в перифразі *дорога «цяцька» владики* (УМ, 28.02.16) до стримано-самокритичної у звороті *об'єкт дошкульної критики ЗМІ* (УМ, 28.02.16). Телепередача «Найрозумніший» також набула різних перифрастичних найменувань – як абсолютно синонімічних, без жодних оцінних відтінків (*інтелект-шоу* (УМ, 15.03.13), *ерудит-шоу з 10-річною історією* (УМ, 15.03.13)), так і виразно позитивних і схвальних, як-от: *якісне ерудит-шоу* (УМ, 15.03.13), *телезмагання юних знавців* (УМ, 15.03.13).

Контекстуальні перифрастичні одиниці української мови як різновид семантичної еквівалентності вирізняє висока продуктивність. Наприклад, у статті «Сюрпризи під шоколадною шкаралупкою» перифрази утворюють одночасно два синонімічні ряди: 1) за особливостями форми і вмісту – на позначення шоколадки «Кіндер-сюрприз»: *шоколадна шкаралупка* (УМ, 15.03.13), *шоколадки із фігурками-сюрпризами* (УМ, 15.03.13), *шоколадні яйця* (УМ, 15.03.13); 2) на позначення власне вмісту – іграшок із шоколадки: *сюрпризи під шоколадною шкаралупкою* (УМ, 15.03.13), *чимала компанія* (УМ, 15.03.13), *мініатюрні фігурки*

(УМ, 15.03.13), «начинка» шоколадних яєць (УМ, 15.03.13), тасмниця під шоколадною шкарлупкою (УМ, 15.03.13), фігурки-сюрпризи (УМ, 15.03.13), фігурки у солодошах (УМ, 15.03.13), начинка кіндер-сюрпризів (УМ, 15.03.13), іграшкова «начинка» (УМ, 15.03.13), кумедні мешканці (УМ, 15.03.13). У статті «Жахи з річкового дна» таких рядів налічуємо вже три: на позначення сома, кандіру і кандіру-асу. Перифрази, що їх наповнюють, є виразно експресивними: вони підкреслюють хижацьку сутність риб та смертельну небезпеку, якої вони можуть завдати людям. Наприклад, сома називають *середньовічний людоджер Європи* (УНІАН, 17.03.13), *гладкошкірий монстр* (УНІАН, 17.03.13), *кошмар ХХІ століття* (УНІАН, 17.03.13), *риба-людоджер* (УНІАН, 17.03.13), *річковий монстр* (УНІАН, 17.03.13); кандіру – *вбивці-окупанти* (УНІАН, 17.03.13), *водні кровотивці* (УНІАН, 17.03.13), кандіру-асу – *страшні копальники* (УНІАН, 17.03.13) та *кузен кандіру* (УНІАН, 17.03.13), в основу творення образності яких покладено прийом нагнітання, гіперболізації, негативних асоціацій.

Результати спостережень над характером синонімії в перифрастиці електронних газет уможливають низку висновків. Перифрази-синоніми, що постають на рівні мовлення, вирізняє оказіональність, індивідуально-авторський характер, яскрава образність. Уживання синонімічних перифрастичних зворотів надає мовленню багатобарвності та збільшує емоційно-експресивні можливості мови веб-газет.

Найбільшу групу за кількістю синонімічних рядів становлять перифрази-синоніми на позначення осіб. Вони називають як популярних осіб сьогодення, так і визначних діячів минулого. Нерідко ці перифрази містять саркастичну оцінку діяльності політиків або їх вирізняє певна доля іронії. Але наявні й перифрастичні звороти, які мають позитивний емоційний заряд та збагачують увагу читача яскравими образами. Менша продуктивність решти із виявлених синонімічних рядів не є, утім, свідченням їхніх незначних емоційно-експресивних можливостей, а навпаки – значне коло предметів і понять довкілля описано через новотвори, в основі яких лежать метафори, оксюмори, градаційно-асоціативні прийоми тощо.

Надзвичайно швидкий темп сучасного життя зумовлює виняткову мобільність актуальних проблем сьогодення, що висуває на передній план функціонування електронних ЗМІ, для яких особливо важливим показником їхньої популярності є частота відвідувань. Щоб досягти її максимуму, журналісти мусять удаватися до урізноманітнення прийомів

і засобів привернення уваги читачів, серед яких вагоме місце відводять перифразам як одному із найбільш образних засобів мови газети. Їхній ресурс практично невичерпний, як багатоманітні теми й предмети журналістських статей, з огляду на це постійно оновлюваний масив фактажу дає необмежені перспективи їх вивчення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Брагина А. А.** Незамкнутость синонимических рядов / А. А. Брагина // Филологические науки. – 1974. – № 1. – С. 43–52.
2. **Вовчок Д. П.** «Экономическая» функция газетных метафорических парафраз / Д. П. Вовчок // Исследования по стилистике. – 1974. – № 4. – С. 225–234.
3. **Євсєєва Г. П.** Перифрази в мові сучасних газет (на матеріалі українських газет 80–90-х рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Г. П. Євсєєва. – Дніпропетровськ, 2002. – 20 с.
4. **Євсєєва Г. П.** Синонімія перифраз / Г. П. Євсєєва // Ономастика і апелятиви. – 2004. – Вип. 21. – С. 73–78.
5. **Зайцева В. В.** Перифрастичні одиниці та метонімічні перенесення в газетному тексті / В. В. Зайцева // Дослідження з лексикології і граматики української мови. – 2010. – Вип. 9. – С. 78–88.
6. **Коломієць М. П.** Короткий словник перифраз / М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський. – К. : Рад. школа, 1985. – 152 с.
7. **Макаренко Е. А.** Перифрастическая синонимия в украинской прессе (1979–1989) / Е. А. Макаренко. – К. : Центр вільної преси, 2000. – 171 с.
8. **Регушевський Є. С.** Перифрази в українській мові / Є. С. Регушевський // Українська мова і література в школі. – 1984. – № 4. – С. 41–42.
9. **Чемеркін С. Г.** Українська мова в інтернеті: позамовні та внутрішньо-структурні процеси / С. Г. Чемеркін. – К., 2009. – 240 с.

Надійшла до редколегії 24.06.2016

ВІДОБРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ОЦІНКИ В СУЧАСНІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

У статті увагу зосереджено на теорії оцінки в українському мовознавстві, зокрема – на висвітленні типології оцінок у фразеології, побудованої на врахуванні специфіки застосування аксіологічних шкал; запропоновано можливі варіанти класифікації категорії оцінки. Цю проблему розглянуто на прикладі епістолярного дискурсу.

Ключові слова: теорія оцінки, аксіологія, класифікація категорії оцінки фразеологізмів, чуттєва оцінка, інтелектуальна оцінка, естетична оцінка, політична оцінка, соціальна оцінка, морально-етична оцінка, ідеологічна оцінка, трансформація фразеологізмів.

В статье внимание сосредоточено на теории оценки в украинском языкознании, в частности – на изучении типологии оценок во фразеологии, основанной на изучении специфики использования аксиологических шкал; предложен возможный вариант классификации категории оценки. Эта проблема рассмотрена на примере эпистолярного дискурса.

Ключевые слова: теория оценки, аксиология, классификация категории оценки фразеологизмов, чувственная оценка, интеллектуальная оценка, эстетическая оценка, политическая оценка, социальная оценка, морально-этическая оценка, идеологическая оценка, трансформация фразеологизмов.

The article focuses on the study of an evaluation theory in Ukrainian linguistics, in particular – a representation of phraseology's typology of marks based on the specifics of the use of axiological scales; offered the one of the alleged variants of classification of an evaluation category, problem highlighting in the analysis of T. H. Shevchenko's epistolary discourse.

Keywords: estimation theory, axiology, classification assessment categories of idioms, sensory evaluation, intellectual assessment, aesthetic evaluation, political evaluation, social assessment, ethical assessment, the ideological score, transformation of phraseological units.

Дослідження фразеологічної проблематики має велике теоретичне і практичне значення й полягає насамперед у тому, що вивчення фразеологічних явищ може внести істотні корективи в наші уявлення і про мову як систему, і про механізми мовлення.

Фразеологізм здавна вважають одним з найспецифічніших, найяскравіших знаків будь-якої мови. Містячи в собі значний аксіологічний аспект, вони потужно представляють зображувальні та естетичні

якості мови. Фразеологізми забезпечують лаконічність, доречність, точність. Вони є свідченням гнучкості інтелекту, внутрішнього темпераменту, своєрідного способу мислення як певного індивіда, так і нації загалом.

Свої потенційні можливості фраземи виявляють лише в певному контексті, де автори по-різному вживають той самий фразеологізм, на свій смак змінюючи структуру й семантику, надаючи їй різних аксіологічних оцінок.

Отже, *актуальність* теми нашого дослідження пов'язано із потребою системного та комплексного опису явища аксіології фразеологічних одиниць у сучасній мовознавчій науці через появу нових аспектів її вивчення.

Об'єктом дослідження в нашій розвідці постає поняття аксіології в сучасному мовознавстві.

Мета дослідження – висвітлити типологію оцінок у фразеології, побудовану на врахуванні специфіки застосування аксіологічних шкал.

Аксіологічні проблеми розглядали, як не дивно, переважно в працях із філософії, логіки, соціології. Пошуки ж науковців у галузі лінгвістичної аксіології активізувалися лише протягом останніх десятиріч.

Теорія оцінки в українському мовознавстві щодо слова та фразеологічні одиниці розроблена в працях С. А. Ганжі [2; 3], В. В. Корольової [5], Т. А. Космеди [6], С. І. Равлюк [9], В. М. Русанівського [10], О. О. Тараненка [11] та ін.

«Слово не тільки має граматичне та лексичне значення, воно одночасно виражає оцінку суб'єкта. Отже, оцінка, тобто аксіологічне значення, входить до складу семантичної структури лексичної одиниці і є оцінним компонентом семантики слова чи словосполучення», – як слушно зауважує С. І. Равлюк [9, с. 20].

Мовознавець Г. А. Багаутдінова зазначає, що унікальність категорії оцінки постає в її здатності не лише відбивати ціннісну сутність об'єкта для суб'єкта, а й формувати світогляд та впливати на поведінкові стереотипи людей [1, с. 50]. Також погоджуємося із твердженням К. І. Мізіна, що «незважаючи на суб'єктивність, ситуативність, інтерпретаційність, оцінка є елементом значення мовної одиниці будь-якого рівня» [7, с. 69]. На його думку, оцінка бере участь у формуванні мовних одиниць як основний компонент або як один із мікрокомпонентів

їх складної ієрархічної структури, тому будь-який семантичний пошук певною мірою дотичний до проблеми оцінки. Оцінка – це компонент висловлення, який маніфестує сутність оцінки і є основою всієї оцінної конструкції. Він постає на стереотипному уявленні певної етнокультури про добро/зло, що передбачає оцінювання довкілля через ознаки, розташовані на аксіологічній шкалі від знака «–» до знака «+» [7, с. 69].

Проблеми аксіології формують завдання, що потребують усебічного вивчення. У мовознавстві останніх десятиріч активно обговорюють питання зародження нових лінгвістичних напрямів, проблеми котрих перебувають на межі кількох наук. Подекуди потрібні праці не одного покоління дослідників, щоб зрештою уявити явище в усій його загальності й системності. «Сучасний етап розвитку наукових знань якраз і характеризується розширенням вивчення аспектів одного й того ж самого об'єкта різними науками, тобто один і той самий об'єкт вивчається з більшою спеціалізацією», – зазначає професор Ю. Ф. Прадід [8, с. 25].

Вивчення фразеології на підставі аксіологічного принципу сприяло постанню аксіологічної фразеології, що переживає новий етап свого розвитку.

Фразеологічна аксіологія пов'язана із багатьма маргінальними науками й галузями знань, зокрема з тими, у яких закладено підвалини вивчення ціннісної картини світу. Сучасна ж фразеологія спрямована на вивчення структурно-функційної природи оцінки та її ролі в мовній системі, мовних засобів її вираження, місця оцінки та її ролі у структурі висловлення та цілого тексту, основних тенденцій аксіологічних змін у семантичній структурі фразеологізму.

Утім, проблему категорії оцінки у фразеології дотепер опрацьовано недостатньо. Як зазначає Г. А. Багаутдінова, «сучасні фразеологи оминають увагою аксіологічну фразеологію, бо вона належить до нової і зовсім не опрацьованої галузі лінгвістики, незважаючи на те, що фразеологічні одиниці наскрізь «просякнуті» оцінкою і постають не стільки, щоб описувати світ, скільки для того, щоб його інтерпретувати, оцінювати та виражати до нього суб'єктивне ставлення» [1, с. 18].

Аксіологічна категорія оцінки у фразеології постає як результат оцінної діяльності мовця. Вона має об'єктивно-суб'єктивний характер, оскільки, з одного боку, її обґрунтовано цінністю предмета

чи явища, а з іншого – цю цінність зумовлено індивідуальними особливостями сприйняття предметів чи явищ і відбито через схвалення/несхвалення мовцем об'єкта оцінки.

У нашому дослідженні дотримуємося думки, що оцінка як елемент семантики фразеологічних одиниць додає значенню суттєвого експресивного забарвлення, виражає ступінь цінності особи, предмета, явища чи процесу, їх відповідності потребам, інтересам, бажанням, смакам суб'єкта.

Складна структура оцінки зумовлює різноманітні класифікації цієї категорії. Потрібно зазначити, що ні в соціології, ні в антропології, ні в лінгвістичній аксіології немає загальноприйнятого розподілу різновидів оцінки. Отже, фразеологізми формують стратегії оцінювання явищ об'єктивної дійсності, зумовлюють аксіологічне бачення світу, визначають «правила гри», що розтлумачують, як слід/не слід чинити. Проблема цінностей – вічна проблема. Вона була, є і буде актуальною, оскільки пов'язана з поняттями добра/зла, справедливості/несправедливості тощо.

На нашу думку, найбільш прийнятною в лінгвістиці є класифікація категорії оцінки Т. А. Космеди. Аксіологічну лексику залежно від соціокультурного знання особистості можна згрупувати у визначені мовознавцем типи оцінок [6, с. 98–104].

Утім, така класифікація презентує лише аксіологічну лексику і, як на нашу думку, не може вповні відбивати аксіологію фразеологічних одиниць (далі – ФО), що вже містять багатоаспектну, влучнішу ніж у лексиці оцінку. Адже відомо, що ФО виникають не стільки, щоб описувати світ, скільки для того, щоб його інтерпретувати, *оцінювати* та виражати до нього суб'єктивне ставлення [7, с. 69], а в художньому чи епістолярному дискурсі українських авторів ФО нерідко набувають трансформованого індивідуального значення, кілька оцінних значень ФО переплітаються одне з одним, індивідуально-авторська трансформація стає градацією ФО, унаслідок чого традиційний, відомий усім вираз розширює свою аксіологічну оцінку, перетворюється на особливий, несподіваний, такий, що концентрує на собі увагу читача [2, с. 149].

Зважаючи на згадану класифікацію оцінної лексики Т. А. Космеди, доцільно розглянути класифікацію оцінки на матеріалі епістолярного дискурсу Т. Г. Шевченка.

1. ФО, що містять оцінку чуттів людини.

Насамперед у цій групі привертають увагу фраземи, які з-поміж інших ФО вирізняє оцінне значення чуттів людини, тобто ті, що мотивують емоційний стан суб'єкта оцінки, його ставлення до особи, яку оцінюють: *усім серцем* [12, с. 158]; *всім серцем і всім помиліненієм моїм* [12, с. 134]; *від усього серця* [12, с. 136]; *кров холоне* [12, с. 247]; *аж у руках горить* [12, с. 250]; *бив лихом об землю як той швець мокрою халявою об лаву* [12, с. 94]; *рад би на крилах летить* [12, с. 214].

2. ФО, що відбивають оцінку інтелекту людини.

ФО, що відбивають оцінку розумових здібностей особи, тобто дають їй інтелектуальну характеристику, і містять переважно раціональний відтінок, наприклад: *чортзна по якому* [12, с. 11]; *вродилася думка* [12, с. 66]; *не зміг зв'язати докупі думки* [12, с. 50]; *вертишся на думці і на серці* [12, с. 34]; *не втне та й годі, хоч кіл на голові теши* [12, с. 13]; *ум за розум заходить* [12, с. 160]; *нічого в голову не лізе* [12, с. 191]; *не знаходжу слів* [12, с. 190]; *не суши голови* [12, с. 48]; *будувати повітряні замки* [12, с. 150]; *замісив лемішку, якби тільки добрі люде помогли домісить, а потім і виїсти* [12, с. 30].

3. ФО, що дають оцінку неорганізованій або унеможливленій дії людини.

ФО, що мотивують якість неорганізованої або інколи унеможливленої дії людини, мають здебільшого в цьому значенні психологічний оцінний відтінок: *б'юсь як овечий хвіст* [12, с. 34]; *сидіти склавши руки* [12, с. 135]; *не лічив ворон* [12, с. 94]; *байдики б'є собі на здоров'я* [12, с. 22]; *переливати з пустого в порожнє* [12, с. 111]; *клею дурня* [12, с. 24]; *аж холод іде по серцеві* [12, с. 20]; *хоч сядь та й плач* [12, с. 80]; *руки не підіймаються* [12, с. 264]; *все із рук випадає* [12, с. 163]; *перо з руки випадає* [12, с. 157]; *чи не дала б за мене рушників* [12, с. 239].

4. ФО, що містять виховне оцінне значення.

Фразеологізми цієї групи, по-перше, набувають відтінків педагогічного аксіологічного значення, по-друге, пов'язані із закріпленими в суспільстві моральними принципами, узагальнюють морально-етичну оцінку, по-третє, відбиваючи емоційний стан суб'єкта оцінки, його ставлення до особи, набувають ще й оцінки чуттів, наприклад: *вивести в люди* [12, с. 16]; *накинути оком* [12, с. 257]; *щоб рушники дбала та щоб на своєму огороді гарбузів не саджала* [12, с. 231]; *на руках носять* [12, с. 219]; *березової каші пришлю* [12, с. 275]; *поскубіть за чуб* [12, с. 54]; *видер би за вуха* [12, с. 147]; *будуть люде, треба спати на одне око* [12, с. 235]; *з очей не спускай* [12, с. 255].

5. ФО, що набувають релігійного оцінного значення.

Фразеологічні одиниці, пов'язані із рівнем духовності особи, в епістолярному дискурсі найчастіше постають з абстрактною семантикою. Такі ФО набувають релігійного оцінного значення, утім, потрібно зазначити, що в них яскраво поєднано також й естетичний, психологічний та фізіологічний відтінки: *світ Божий* [12, с. 254]; *благодать Божя* [12, с. 41]; *кара господня* [12, с. 59]; *притча во язицях* [12, с. 77]; *мов Іов на гноїщі* [12, с. 45].

6. ФО, що містять оцінку здоров'я особи та її стану.

Такі ФО вказують на фізіологічні аспекти, на розлад здоров'я, порушення життєдіяльності організму, пов'язані із численними клопотами, наприклад: *голова неначе позичена в москаля-коробейника або неначе клоччям начинена* [12, с. 157]; *хоть і ликом шитого* [12, с. 54]; *живий і здоровий* [12, с. 237]; *руки не такі довгі* [12, с. 24]; *тягнуть жили* [11, с. 58]; *(руки не підіймаються* [12, с. 197]; *зжене мене зі світа* [12, с. 188]; *ні до чого руки не лежать* [12, с. 111].

Низку аксіологічних значень ФО можуть подовжити й такі категорії оцінки:

- оцінка дії особи за потрібністю суспільству й корисністю для нього;
- естетична оцінка, пов'язана із категорією краси та культурно-естетичними цінностями;
- соціальна оцінка, що характеризує норми поведінки людини в суспільстві, ставлення до суспільних цінностей;
- морально-етична оцінка, що оцінює риси особи, пов'язані із закріпленими в суспільстві моральними принципами;
- ідеологічна оцінка, що вказує на ставлення об'єкта оцінки до узаконеної суспільством політики тощо.

Як бачимо, такі ФО можуть мати неабияку кількісну характеристику аксіологічних значень із незмірною палітрою емоційних відтінків, а наведена класифікація далеко не вичерпана.

Отже, особливості класифікації категорії оцінного значення ФО зумовлено низкою чинників: кому адресовано листа, стосунками між адресатом та адресантом, інтонацією повідомлення, різновидом трансформації ФО, лексичним значенням змінного компонента, найближчим контекстом тощо. Припускаємо, що саме ці чинники мотивують оцінку у ФО, що потребує докладного вивчення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Багаутдинова Г. А.** Человек во фразеологии: антропоцентрический и аксиологический аспекты / Г. А. Багаутдинова. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 2007. – 129 с.
2. **Ганжа С. А.** Фразеологія епістолярної спадщини (на матеріалі приватного листування українських письменників-класиків ХІХ – початку ХХ століття) : навч. посіб. / С. А. Ганжа. – Дніпропетровськ : Пороги, 2011. – 192 с.
3. **Ганжа С. А.** Фразеологія епістолярної спадщини Т. Г. Шевченка : монографія / С. А. Ганжа. – Дніпропетровськ : Інновація, 2014. – 168 с.
4. **Грозян Н. Ф.** Фразеологічна мікросистема «Поведінка людини» в українській мові (ідеографічний і аксіологічний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Н. Ф. Грозян. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
5. **Корольова В. В.** Оцінні найменування осіб у сучасній українській мові : монографія / В. В. Корольова. – Запоріжжя : Акцент Інвест-Трейд, 2012. – 166 с.
6. **Космеда Т. А.** Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки / Т. А. Космеда. – Х. : Око, 1998. – 350 с.
7. **Мізін К. І.** Епістемологічні пошуки аксіологічної фразеології / К. І. Мізін // Мовознавство. – 2008. – № 1. – С. 67–79.
8. **Прадід Ю. Ф.** Вступ до юридичної лінгвістики : навч. посіб. / Ю. Ф. Прадід ; за ред. О. Н. Ярмиша. – Сімферополь : Доля, 2002. – 104 с.
9. **Равлюк С. І.** Аксіологічна лексика і фразеологія художньо-публіцистичних виступів 90-х років ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / С. І. Равлюк. – К., 2003. – 23 с.
10. **Русанівський В. М.** Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1998. – 236 с.
11. **Тараненко О. О.** Відображення суспільного сприйняття світу в семантиці мови / О. О. Тараненко // Мова і культура. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 91–137.
12. **Шевченко Т. Г.** Повне зібрання творів : у 6 т. / Т. Г. Шевченко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1964. – Т. 6. : Листи. – С. 9–303.

Надійшла до редколегії 25.05.2016

СЛОВОТВІРНИЙ ТА СЕМАНТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АФІКСІВ У ВИРАЖЕННІ ЗНАЧЕННЯ СТВЕРДЖЕННЯ

Визначено роль словотвірних засобів у реалізації значення ствердження. Виділено афікси, семантична структура яких окремо чи в поєднанні з лексемами різної частиномовної належності відбиває стверджувальний зміст із відтінком повторюваності, надмірності, сукупності, однаковості, усеосяжності, результативності, наслідковості, напряму, інтенсивності, початку та закінченості дії.

Ключові слова: стверджувальне значення, експлікація, лексема, словотвірні засоби, афікс, префікс, суфікс.

Определена роль и место словообразовательных средств в реализации утвердительно-значения. Выделены аффиксы, семантическая структура которых отдельно или в сочетании с лексемами различных частей речи отражает утвердительно-содержание с оттенком повторяемости, излишества, совокупности, единообразия, всеобщей охватности, результативности, последствия, направленности, интенсивности, начала и окончания действия.

Ключевые слова: утвердительно-значение, экспликация, словообразовательные средства, лексема, аффикс, приставка, суффикс.

The article deals with the role and place of derivational means in the implementation of affirmative meaning. It determines affixes semantic structure of which individually or in combination with various lexemes of various parts of speech reflects an affirmative meaning with a touch of repetition, excessive fullness of features' determination, collectivity, identity, efficiency, heredity, directionality, intensity, beginning and completeness of an action.

Keywords: affirmative meaning, explication, lexeme, derivational means, affix, prefix, suffix.

Аналіз наукових публікацій свідчить, що словотвір науковці активно почали вивчати в другій половині ХХ ст. (О. К. Безпояско [2], Т. А. Івасишина [5], В. С. Ільїн [6], Н. Ф. Клименко [7]), утім, ця тема й дотепер не втратила актуальності, оскільки в сучасній українській лінгвістиці поки що відсутні праці, у яких би йшлося про експлікацію ствердження словотвірними засобами. Саме з огляду на це об'єктом у науковій розвідці постають афікси зі стверджувальним елементом. У пропонованій статті маємо за мету дослідити основні засоби вербалізації ствердження на словотвірному та лексичному рівнях мови. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: виділити

афікси, семантична структура яких окремо чи в поєднанні з лексемами різної частиномовної належності найяскравіше відбиває стверджувальний зміст. Матеріалом для аналізу стали лексичні одиниці із тлумачного, іншомовного, синонімічного словників і твори українських письменників ХІХ–ХХІ століть.

Професор Н. Ф. Клименко потрактовує афікс як службову морфему, наділену номінативним, вираженням у поєднанні із коренем, значенням або синтаксичними значеннями. В енциклопедії «Українська мова» дослідниця зазначає, що афікси мають лише додаткове лексичне або граматичне значення, яке вони реалізують, приєднуючись до кореня, щодо якого займають пре- або постпозицію [15, с. 37]. Отже, афікс передусім набуває різноманітних словотвірних значень.

Окрему роль серед стверджувальних афіксів виконує префікс *пере-*. Він презентує значення надмірної повноти вияву дії чи домінування одного суб'єкта або об'єкта над іншим, що ґрунтується на ствердженні: *переїсти* 'наїдатися зверх міри' [9, с. 261], *перехитрити* 'перевершувати кого-небудь хитрощами' [9, с. 312], *перебороти* 'брати вверх над ким-небудь, чим-небудь, перемагати в боротьбі' [9, с. 241], *перенасичення* 'надмірне насичення чим-небудь' [12, с. 281], *переросток*, *перестарок* 'підліток, людина, старша за віком, ніж це потрібно для чого-небудь' [12, с. 169], *перетворення* 'докорінна зміна' [12, с. 175]. Крім того, префікс *пере-* як виразник стверджувального значення вживають також у дієсловах, що експлікують повторну дію, яку вчиняють з тих чи тих причин знову: *переписати*, *перечитати*, *перемалювати*, *перешивати*, *перевдягатися*, наприклад: *Ївга трохи не згубила книшка, яким матушка обдарила. Ївга, як здоровіша, була за міхоношу. Прийшлося перемінити другій, а чорне Ївжине лице, жартуючи, натирали дівчата снігом, щоб прочунялася* (9, с. 115); *Коли прикордонник, читаючи документи Черниша, перепитав найменування частини, сержант раптом урвав свою розповідь і, нашорошений, обернувся до Черниша* (3, с. 14); *Парасі чоботи таки справили. Померла навесні бабуся, з їхніх старих шкарбанів перетягли на Парасю* (1, с. 24); *Вона мені співала про любов, Про молодощі, радощі, надії, Вона мені переспівала знов Те, що давно мені співали мрії* (12, с. 49–50).

Для реалізації стверджувального значення в сучасній українській мові широко вживані префікси *з-(с-)*, *в-(у-)* та *за-*, які серед інших дієслівних префіксів вирізняє особлива здатність сполучатися із найрізноманітнішими основами та надзвичайне багатство додаткових відтінків.

Аналізуючи семантику стверджувальних афіксів, Г. Катц [16, с. 13] та Л. В. Володимирська [3, с. 236] зазначають, що семантику результативності, інтенсивності, наслідковості, закінченості, тривалості, ретельності та напряду дії ґрунтують на ствердженні, що уналежнює префікси *з-(с-)*, *в-(у-)* та *за-* до тих, які містять стверджувальний компонент.

Префікс *з-(с-)* реалізує здебільшого власне-стверджувальне значення із відтінком результативності, наслідковості, початку та закінченості дії, інтенсивності короткочасної чи тривалої дії в лексемах на зразок *злагодити*, *зміцнити*, *створити*, *зробити*, *зберегти*, *зрушити*, *зірватися*, *знайти*, *здобути*, *сховати*, наприклад: *Місце, де ще тільки передбачається створити* плацдарм (3, с. 155); *А зробимо* зараз так: усеньку зброю отут, коло Горілого пниська, у влагу водну покидаємо, аки талан уві землю (11, с. 33); *Цей маєточок старий Мартович здобув* своєю солідною працею без нічиєї кривди (10, с. 122); *Полине за синіє море, полине за гори, Літатиме в чистому полі, Здійметься* високо-високо в небесні простори і, може, спітка тую долю (12, с. 30).

Однією з найвиразніших функцій префікса *в-(у-)* вважають типове для відповідного прийменника вираження, оформлення значення дії, спеціалізоване на експлікації руху всередину, тобто зазначений префікс, приєднуючись до дієслів, реалізує просторово-об'єктну семантику: *Входжу* назад до хати (10, с. 17); *Знявся* страшений лемент, німці *вбігали* на вогневу (3, с. 51); *Якщо ви твердо вирішили стати фармацевтом, то вам слід знати, що щоб отримати цю спеціальність, вам спочатку потрібно вступити* до медичного училища на відповідну спеціальність (15).

Крім того, префікс *в-(у-)* експлікує відтінки результативності, наслідковості, закінченості, ретельності, щільнішого зв'язку так само, як і префікс *з-(с-)*: *Вставай, хто живий, в кого думка повстала! Година для праці настала!* (12, с. 47); *Тут як би владить так, Щоб який-небудь неборак Не здумав шелесту зробити* (2, с. 61); *Вбери* фану в буковину, *Все не стане за дружину* (13, с. 25); *Золотих не хочу лаврів, З ними щастя не здобуду. Як я ними увінчаюсь, то поетом вже не буду* (12, с. 53); *Молода дівчина вгадала* душею, як *вгадують* малі діти, що *Василь каже правду, й злякалась* (8, с. 45).

Аналізуючи семантику стверджувальних афіксів, зауважимо, що як виразник стверджувального змісту дієслівний префікс *за-* функціонує в кількох значеннях: 1) експлікуючи означення початку

дії формами доконаного виду: *зашипіти, зашелестіти, задрижати, загавкати, забриніти*; 2) поширюючи дію на поверхні предмета: *засівати, залити, застелити, завітчати, забризкати*; 3) реалізуючи відтінок значення процесу дії чи певного стану: *заспокоювати, запевняти, залицятися, заохочувати*; 4) указуючи на напрям дії всередину: *зазирати, заривати, закопати, заглибити, застромити*; 5) вербалізуючи відтінок надмірності: *загуляти, залежатися, заходитися, замилуватися*.

Помічено, що питомий префікс *від-* та іншомовний *re-* виступають стверджувальними виразниками кількісного вияву дії, указують на її кратність. На нашу думку, префікси *від-* та *re-* є близькозначними, але не тотожними, оскільки різне формальне вираження цих афіксів зумовило різні відтінки їхньої семантики. Зокрема, основне значення префікса *від-* – експлікація дії, спрямованої на віддалення одного предмета від іншого. Натомість нас цікавить префікс *від-*, який через вторинну семантику своїх складників – прийменників – актуалізує відтінок поновлення дії, названої твірною основою, а префікс латинського походження *re-* означає зворотну або повторну дію: *відбудувати* – ‘відновлювати що-небудь зруйноване’ [8, с. 398], *відгодовувати* – ‘добрим харчуванням сприяти погладшанню когонебудь’ [8, с. 405], *реорганізувати* – ‘організовувати що-небудь по-іншому, краще’ [9, с. 896], *репродукувати* – ‘відновлювати, відтворювати те, що збереглось у пам’яті’ [9, с. 898], *відновити* – ‘надавати попереднього вигляду чому-небудь пошкодженому, зруйнованому, зіпсованому; приводити до попереднього стану’ [8, с. 433], *відродити* – ‘відновлювати те, що перебуває в стані занепаду або припинило існування’ [8, с. 447].

Окремий семантичний різновид афіксів зі стверджувальним значенням закінчення процесу вияву дії становлять дієслівні префікси *до-, при-, під-, над-*. Зокрема, префікс *до-* означає межу у вияві дії та вказує на її закінчення: *добігати* ‘наближатися до кінця’ [8, с. 779], *добудувати* ‘закінчувати будувати що-небудь’ [8, с. 785], *додруковувати* ‘друкувати до певної межі’ [8, с. 797]. Крім того, у недієслівних утвореннях префікс *до-* нерідко виражає часову ознаку, зокрема підтверджує наявність певних подій до зазначеного етапу, наприклад, *довоєнне життя, досталінські реформи, дошкільний заклад*.

Цікаво, що в українській мові префікси із семантикою наближення (*при-, під-*) у поєднанні із дієсловами суб’єктного й об’єктного руху

здебільшого набувають стверджувального значення, указуючи напрям дії до певного місця, предмета, особи тощо, наприклад: *Лисиця десь м'яся дістала, Тихесенько **прибігла** під стіжок – Ум'яла більше-нький шматочок А менший у сінце схвала* (2, с. 29); *На чий-то побережжю збіжжя золотіють, І покоси шовковії колом зеленіють, І шумлять ту темні луги, гай там шелевіє, Там хатина у садочку, ту ся двір біліє, Ту соколи **підлітають**, ту вірли сковичуть, А по борах соловії сум на сум **щебечуть?*** (13, с. 24); *Уже сонце високо **підплило**, бралось до раннього обіду* (9, с. 23); *Траплялось так, що якийсь із поїздів **запізнювався**, тоді, мигаючи вогнями з обох боків, **прибували** одночасно два поїзди* (4, с. 26).

У сучасній українській мові фіксуємо також чимало питомих та запозичених афіксів, що експлікують семантику інтенсивності, яка, на нашу думку, спеціалізується на непрямому вираженні ствердження. Серед них вирізняємо **над-, пре-, най-, гіпер-, супер-, ультра-, екстра-, архі-**.

Префікс **над-**, зберігши прийменникову семантику ‘перебування зверху’, у поєднанні з іменниковими, прикметниковими та прислівниковими утвореннями реалізує значення ‘що-небудь вище від уявної норми, те, що перебуває поза межами звичайного’, зокрема: *надурожай, надприродний, надприбуток, надзоряний, надзвичайно, надлишок, надміру, надзиск, надземний, надбережжя*.

Семантика високої чи найвищої якості типова для префіксів **най-** та **пре-**. Ці префікси здебільшого використовують у прикметникових утвореннях для реалізації ствердження із відтінком посиленої ознаки: *Зиркнув – та й охолов: Вівчарики **прехорошенького Найкращого** баранчика взяли Та й патрають гуртом* (2, с. 25); *Одне слово султанове – і Скендер-челебія сам приведе свою **прекрасну** Кісайю на Ат-Мейдан* (5, с. 11); *А по мені – **найлучче** жити, Як милосердний Бог дає* (2, с. 34); *Петру Тимофеевичу **помагають** значні адвокати і самі **найбагатчі** купці та хазяїни* (6, с. 7).

Крім того, запозичені префіксоїди **архі-** ‘головний, старший’ [13, с. 57], **гіпер-** ‘підвищення, надмірність’ [11, с. 132], **екстра-** ‘надмірність, винятковість, розташування поза чим-небудь’ [11, с. 193], **супер-** ‘зверхність, найвища якість, посилена дія’ [11, с. 556], **ультра-** ‘над, крайній, за межами’ [11, с. 596] також спеціалізують на утворенні лексем

зі стверджувальним значенням, зокрема: *архієпископ, гіперактивний, гіперінфляція, екстраординарний, екстрамодний, суперкомп'ютер, суперпартнер, ультраструктура, ультразвуковий*. Ці префіксоїди не дублюють одне одного, їх подаємо як близькі за значенням та такі, що експлікують різні відтінки спільного словотвірного значення інтенсивності.

До словотвірних засобів експлікації ствердження зі значенням сукупності уналежнюємо афікси, спеціалізовані на творенні прикметників, іменників, дієслів, зокрема префікси *спів-, взаємо-, все-(усе-)* та власні й запозичені суфікси *-н-, -т-, -ств-, -ч-, -іа-*.

Прикметники, утворені за допомогою афікса *все-*, зазвичай набувають значення всеосяжності, повноти певної дії, обсягу, об'єму предмета чи явища, вираженого другою частиною слова: *всетворчий, всесильний, вселюдний, всевидячий, всеблагий, всевишній, всебічний, всемогутній, всеосяжний, всевладний, всеукраїнський*.

Компонент *взаємо-* у морфемній будові іменників вербалізує стверджувальне значення однаковості, обопільності: *взаємодія, взаємовплив, взаємовідносини, взаємозалежність, взаємодопомога, взаєморозуміння, взаємозв'язок, взаємоперевірка*, наприклад: *Взаємодопомога в навчанні – Допомога **один одному** в навчанні; Вивченню **взаємостосунків** людини з природою приділено багато уваги – Увагу приділено вивченню **зв'язку між** людиною та природою*.

Префікс *спів-*, поєднуючись з іменниковими лексемами, указує на об'єднаність людей, ствержуючи схоже ставлення до кого- чи чого-небудь, наприклад: *співавтор* – 'особа, яка працювала разом з іншими особами над створенням винаходу, твору тощо' [10, с. 325], *співрозмовник, співбесідник* – 'ще один учасник розмови, бесіди' [12, с. 656], *співробітник* – 'той, хто працює разом із ким-небудь, допомагає йому в якійсь справі' [10, с. 324], *співбрат* – 'людина тієї самої професії, того самого середовища; товариш за заняттям, професією' [10, с. 325], *співтовариство* – 'група осіб, пов'язаних спільними завданнями' [12, с. 656], *співвинуватець* – 'особа, винна в чому-небудь разом із кимсь' [14, с. 516], *співдоповідь* – 'невелика доповідь або повідомлення з питань основної доповіді' [14, с. 517].

Услід за І. Р. Домрачевою, вважаємо, що питомі слов'янські *-н-, -т-, -ств-* та запозичені суфікси *-ч-, -іа-* постають виразниками стверджувального значення сукупності в збірних лексемах (іменниках) на зразок

солдатня, парубота, птаство, малеча, шевченкіана, універсіада, спартакіада та ін. [4, с. 13].

На нашу думку, до афіксів, що реалізують стверджувальне значення, потрібно уналежнити також поєднання двох заперечних префіксів **не-** та **без-**, оскільки спочатку лексема із префіксом **без-** заперечує що-небудь, а потім префікс **не-** додає слову значення кореневого афікса, що й уможлиблює постання послабленого ствердження. У цьому випадку стверджувальне значення реалізують прикметникові утворення з конфіксами **небез-** та **-н-, -лив-, -альн-** у лексемах на зразок *небезвідповідальний* – ‘який усвідомлює відповідальність’ [13, с. 246], *небезкорисливий* – ‘який дбає про користь, шукає вигоди, не позбавлений зацікавленості, яких-небудь розрахунків; корисливий’ [13, с. 246], *небезнадійний* – ‘той, що подає деяку надію на що-небудь’ [13, с. 246], *небезрезультатний* – ‘який дає бажаний результат, має певний успіх’ [13, с. 247], *небезуспішний* – ‘який має певний успіх, дає бажані наслідки’ [13, с. 247], *небезінтересний* – ‘інтересний, не позбавлений певного інтересу’ [14, с. 246], *небезгрішний* – ‘який має провину’ [13, с. 246], *небезтурботний* – ‘який чим-небудь заклопотаний, має клопоти’ [14, с. 246], *небезпідставний* – ‘який має підстави’ [13, с. 247], *небезсуперечний* – ‘який викликає сумнів’ [13, с. 247], наприклад: *В бутику-готелі Ви поринете в атмосферу спокою та умиротворення, що само по собі велика розкіш у наш **небезтурботний** час* (15); *О мій повелителю, даруйте мені, але й я **небезгрішний*** (7); *«Ліверпуль» як і раніше залишається одним з найвідоміших британських клубів з величезною армією вболівальників по всьому світу, і, володіючи клубом Прем’єр-ліги, вони розраховують продовжити свій **небезуспішний** досвід роботи в США* (15).

Отже, афікси **з-(с-), в-(у-), за-, пере-, від-, ре-, спів-, небез-, взаємо-, все-(усе-) гіпер-, супер-, над-**, поєднуючись з іменниками, прикметниками, дієсловами, прислівниками, реалізують стверджувальне значення із відтінком повторюваності, надмірної повноти вияву ознаки, сукупності, однаковості, результативності, наслідковості, напряму, інтенсивності, початку та закінченості дії. Перспективу наукових розвідок убачаємо в дослідженні стверджувального змісту в семантичній структурі лексем.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Баган М. П.** Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви : монографія / М. П. Баган. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.
2. **Безпояско О. К.** Граматика української мови. Морфологія : підруч. / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
3. **Владимирская Л. М.** Статус категорії утвердження/отрицання в сучасному німецькому мові : дис. доктора філол. наук / Л. М. Владимирская. – Санкт-Петербург, 1999. – 464 с.
4. **Домрачева І. Р.** Функціонально-семантична категорія сукупності у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – Запоріжжя, 1999. – 18 с.
5. **Івасишина Т. А.** Синонімія словотворчих афіксів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Т. А. Івасишина. – К., 1999. – 19 с.
6. **Ільїн В. С.** Префікси в сучасній українській мові / В. С. Ільїн. – К. : Вид-во АН УРСР, 1983. – 166 с.
7. **Клименко Н. Ф.** Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. – К. : Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 1998. – 161 с.
8. **Новий** тлумачний словник української мови : в 4 т. / [укл. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Аконт, 2000. – Т. 1. – 910 с.
9. **Новий** тлумачний словник української мови : в 4 т. / [укл. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Аконт, 2000. – Т. 3. – 927 с.
10. **Новий** тлумачний словник української мови : в 4 т. / [укл. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Аконт, 2000. – Т. 4. – 941 с.
11. **Словник** іншомовних слів / [уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута]. – К. : Наук. думка, 2000. – 680 с.
12. **Словник** синонімів української мови : в 2 т. / [Бурячок А. А., Гнатюк Г. М., Головащук С. І. та ін.]. – К. : Наук. думка, 1999–2000. – Т. 2. – 960 с.
13. **Словник** української мови : в 11 т. / [редкол.: Білодід І. К. (голов. ред.) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 5 : Н–О. – 840 с.
14. **Словник** української мови: в 11 т. / [редкол.: Білодід І. К. (голов. ред.) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 9 : С. – 916 с.
15. **Українська** мова : енциклопедія / [редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – [З-є вид., зі змінами і доп.]. – К. : Укр. енцикл., 2007. – 856 с.

16. **Katz J.** The semantic component of a linguistic description / J. Katz // Zeichen und System der Sprache. – Bd III, Berlin, 1966. – P. 10–22.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

1. **Вишня Остап.** Шкільні твори [Електронний ресурс] / Остап Вишня. – Режим доступу : <http://www.ukrlib.com.ua/>
2. **Глібов Л.** Цяцькований осел. Вибрані твори / Л. Глібов. – К. : Веселка, 1978. – 136 с.
3. **Гончар О.** Прапорonoсці / О. Гончар. – К. : Дніпро, 1991. – 206 с.
4. **Журахович С.** Мамині приказки / С. Журахович // Веселочка. – 2007. – № 3/4. – С. 26–27.
5. **Загребельний П.** Роксолана / П. Загребельний. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. – 800 с.
6. **Карпенко-Карий І.** Вибрані твори / І. Карпенко-Карий. – К. : Мистецтво, 1989. – 256 с.
7. **Королів-Старий Василь.** Потерчата [Електронний ресурс] / В. Королів-Старий. – Режим доступу : <http://www.dobra-kazka.at.ua/>
8. **Мирний Панас.** Твори : в 2 т. / Панас Мирний. – К. : Дніпро, 1985. – Т. 1. – 552 с.
9. **Нечуй-Левицький І. С.** Твори : в 3 т. / І. С. Нечуй-Левицький. – К. : Дніпро, 1988. – Т. 3. – 645 с.
10. **Стефаник В.** Моє слово : новели та оповідання / В. Стефаник. – К. : Веселка, 1991. – 190 с.
11. **Страйк ілюзій :** антологія сучасної української драматургії / [упоряд. Н. Мірошніченко]. – К. : Основи, 2004. – 370 с.
12. **Українка Леся.** Досвітні вогні / Леся Українка. – К. : Веселка, 1975. – 159 с.
13. **Федькович Ю.** Вибрані твори / Ю. Федькович. – К. : Дніпро, 1969. – 214 с.
14. **Франко І.** Поезія та драматичні твори / І. Франко. – Львів : Каменярь, 1977. – 199 с.
15. **Чого** хоче «Ліверпуль» від лівого захисника? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.liverpoolfc.com.ua/>

Надійшла до редколегії 15.06.2016

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ДЖЕРЕЛА НАЗВ ПИСАНОК ІЗ ФІТОМОРФНИМИ ЕЛЕМЕНТАМИ

Визначено основні рослинні етносимволи, зафіксовані в назвах писанок. З'ясовано, які флористичні образи постають домінантами в писанкарстві. Виявлено, що в номінативних й орнаментальних особливостях писанок відбито національно-культурне світосприйняття українців.

Ключові слова: символ, писанка, номінація, фітоморфні елементи.

Определены основные растительные этносимволы, зафиксированные в названиях писанок. Выяснено, какие флористические образы доминируют в писанкарстве. Виявлено, что в номинативных и орнаментальных особенностях писанок отображено национально-культурное мировоззрение украинцев.

Ключевые слова: символ, писанка, номинация, фитоморфные элементы.

The article describes the main plant etnosymbols that recorded names of Easter eggs. It was founded that floral images are dominant. Nominative and ornamental features of Easter eggs, which displayed national cultural worldview of Ukrainians, are revealed.

Keywords: symbol, easter egg, nomination, phytomorphic elements.

Культуру можна тлумачити як сукупність матеріальних і духовних артефактів людської діяльності, відбитих у системі знаків, символів і норм, які історично передає й відтворює певна етнічна спільнота. Спираючись на думку, що «символ – універсальний феномен, який в чуттєво-сприйнятливій формі виражає, зберігає і транслює ідеї і цінності, засадничі як для розвитку, так і для функціонування культури» [2], уважаємо писанкарство одним з цінних джерел дослідження, яке акумулювало духовне багатство нації.

На думку науковців, писанка суттєво відрізняється від інших творів декоративного народного мистецтва, оскільки не є ужитковим предметом як інші його види (вбрання, кераміка тощо), «але саме вона в процесі історичного еволюціонування увібрала колосальний матеріал народної пам'яті, його філософію, світобачення» [8, с. 278]. Спираючись на висловлення В. фон Гумбольта про те, що мова виникла як засіб пізнання світу, як інструмент розвитку духовних сил людей і творення їх світогляду, надаємо особливого значення назвам

писанок та їхніх орнаментальних елементів як потенційному джерелу здійснення кумулятивної функції мови, оскільки в них зафіксовано й збережено інформацію про досягнення людиною довкілля, відбито уявлення українців про світ.

Актуальність дослідження зумовлено й тим, що визначальною рисою сучасного світу є те, що «будь-яке суспільство повинно відстоювати не тільки свою просторову цілісність та політико-економічну незалежність, але й свої символічні універсуми, які, до речі, зазнають постійної експансії з боку різних форм культурної уніфікації» [2]. Дослідниця символів у міжкультурній комунікації О. Бойко зазначає, що в епоху «культури дозвілля», яку переживають майже всі країни, й Україна зокрема, формується нова символічна система. Відбувається переосмислення символів з позицій нових вимог і починає формуватися уявлення про символ і символічний світ як про посередника між людиною і соціальними утвореннями.

Мета статті – визначити етнокультурні джерела найменувань писанок, що походять від назв квіткових і трав'янистих рослин і мають символічне значення. Потреба постала через те, що «семіотичний статус речей досить різко знизився останнім часом» [1, с. 223], а в писанкарстві спостережено тенденцію до створення авторських писанок, водночас як орнаментальні традиції зі збереженням історичних онімів сьогодні зазнають забуття. Джерелами дослідження стали: 1) альбом С. Кульжинського «Описание коллекции народных писанок» 1899 р., створений на підставі колекції писанок приватного музею К. Скаржинської (м. Лубни), до якої увійшли збірки С. Венгрженівського, І. Лотоцького, М. Грека, Р. Елінека, В. Ястребова, М. Сумцова, М. Кульчицького та ін.; 2) рукописний альбом «Писанки», який зберігають у фондах бібліотеки при Національному музеї українського народного мистецтва (м. Київ); 3) «Каталоги Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля» (1905, 1910) (із фондів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького); 4) «Топографічний журнал відділу писанок» Національного музею народного мистецтва Гуцульщини і Покуття (м. Коломия); 5) посібник з писанкарства Ю. Датченко «Писанки Катеринославщини»; 6) альбом М. Верхової «Писанки Поділля», до якого увійшли матеріали із різних колекцій, зокрема Г. Беліна-Бжозовської, Д. Щербаківського, З. Елієва тощо.

На писанках відтворюють символи й знаки різноманітних інформаційних систем як загальновідомих, так й езотеричних. Писанковий орнамент є наслідком тисячолітньої праці людського духу, душі й розуму. Культурологічна універсальність орнаменту виявляється в тому, що в його термінах і образах відбито світогляд нації. Опрацювавши значну кількість писанкових орнаментальних мотивів на різних теренах України, виявляємо певну схожість назв, подекуди із незначними змінами, доповненнями чи діалектними особливостями.

Більшість писанок найменовано за назвою орнаменту чи його елементів, адже орнамент відтворює культуру, що сформувала специфіку його художньої форми та структурних особливостей його мотивів, відіграє основну роль у декоративному забарвленні писанки.

«Роль номінацій в орнаментиці ще належно не оцінена, хоч вони можуть з'ясувати характер асоціативного мислення зображень тим чи іншим етносом, установлювати, які складові візерунка є головними, а які факультативними. Номінація дозволяє правильно «прочитати» орнаментальний знак і впізнати в ньому саме той образ, який випливає з конкретного територіально-художнього контексту й авторського задуму», – зазначає дослідник М. Селівачов [8, с. 173]. Він виявив, що найбільшу групу українського орнаменту складають фітоморфні візерунки (квіти, вінки, вазони, гілки, листки, сосонки, ягідки тощо); скевоморфні, названі за асоціацією з рукотворними предметами (граблі, гребінчики, вітряки, драбинки, віконця, решітки); зооморфні (півні, зозулі, бджілки, метелики, павучки, вужі, гадючки, жабки, заячі вуха, баранячі роги); космогонічні, за асоціацією з астрономічними об'єктами (сонце, зірки («звізди»)) [9]. Як бачимо, в орнаментах традиційної писанки переплелися давня духовна культура наших пращурів та рештки релігійних вірувань. В українській художній культурі виявляємо усвідомлення першоджерел народного життя, розуміння важливості шанобливого та турботливого ставлення до природи, яка була невід'ємною частиною прадавніх вірувань.

Уважаємо, що основним національно-культурним джерелом назв писанок та їхніх орнаментальних елементів є *ставлення до природи*, оскільки саме вона «зумовлювала обрядовість, а далі й характер віри, нахил до споглядальності, аналізу та самоаналізу, що неминуче веде до мистецької творчості (енергії самовираження)» [5, с. 656]. Природа відіграла помітну роль у житті українців, що відбито у великій

кількості її образів у фольклорі, у використанні її елементів у святкових обрядах тощо.

Рослини здавна відомі в обрядових дійствах слов'ян, їх використовували під час свят, хрестин, весіль тощо. З ними пов'язано різні етнокультурні, міфологічні, символічні та інші смисли. Як зауважує В. Кононенко, «у визначенні образів-символів, що відображають рослинний світ України, першорядне місце відводиться назвам-поняттям, які характеризують народні уподобання, народне бачення дерев, квітів у прикрашанні осель, в обрядових дійствах тощо» [4, с. 197]. Серед рослин, що символізуються в українській культурній традиції, постає передусім калина, дуб, верба, груша, яблуня, явір, клен, тополя, ясен, вишня, барвінок, любисток, м'ята, жито, пшениця, рута, лілея, васильки, волошки, ромашка, мак, чорнобривці, мальва, троянда та інші. Зазначені флористичні образи вважають ядерними в етнічній картині світу українців, зважаючи на фіксацію їхніх етнокультурних, символічних, міфопоетичних значень у відповідних словниках, численні згадки про них у фольклорних текстах, полісемантичну природу, когнітивну багатоплановість, аксіологічну маркованість тощо.

Під час дослідження спостережено, що кількісно переважають найменування писанок, які здебільшого походять від загальноновживаних і діалектних назв *рослинного світу*. Серед таких найменувань переважають похідні від назв квіткових декоративних рослин і назв трав'янистих рослин та їхніх частин.

Квітка в писанкарстві є улюбленим мотивом. Для наших пращурів квітка була вершиною «щорічного циклу розвитку від зернини до плоду, що дасть нове насіння», – пише М. Селівачов [9, с. 173]. Специфікою назв поширених візерунків таких писанок вважаємо невираженість ботанічних ознак: «Цвіток» (КО), «Чічка» (ТЖ), «Квіточки» (КО), «Квіточкі» (ЗЛ), «Цвіточки» (КО), «Цвітлушка» (КО), «Квітковазон» (ЗГ), «Круглі квіточки» (ЗВ), «Цвіточки дрібненькі» (ЗВ), «Дрібненькі квіточки» (КО), «Кругленькі квіточки» (КО), «Круглі квіточки з дубовим листям» (ЗВ), «Порожні (шолудиві) квіточки» (ЗВ), «Вазонковий квіт мальованка» (ЗВ), «Порожні вазони з квіточками» (ЗВ), «Порожній вазон з квіточками» (ЗВ), «Гарбузовий цвіт» (КК), «Огірковий цвіт» (КО), «Березовий цвіт» (КО), «Вовчі зуби з квіточками» (ББ), «Четире квіточки» (КО), «Восьмиквітна» (КО), «Дванадцять

квіточок» (КО), «Четире квітки» (КО), «П'ять квіток» (КО) тощо. Номінаційну специфіку виявлено в лексичних конструкціях, які вказують на особливості іконографії та композиції візерунка. До цієї групи уналежнюємо такі назви писанок: «Півонія» (ПК), «Павонія, вазон» (КО), оскільки орнаментально це умовне зображення квітів.

У групі назв писанок, мотивованих найменуваннями *декоративних рослин*, переважає **ружа**, чи **рожа**, а саме: «Ружа» (ТЖ), (КО), «Рожа» (ЗЛ), «Ружі» (ТЖ), «Ружева» (ТЖ), «Ружкова» (ТЖ), «Ружка» (ТЖ), «Півружка» (ТЖ), «Рожа-зірка» (ПК). «Рожа – це багаторічна декоративна рослина родини мальвових із високим стеблом та великими яскравими, різних кольорів, квітами, зібраними в китицеподібне суцвіття; мальва; рослина є окрасою квітників українського села», – зазначає дослідник української етносимволіки М. Жайворонок [3, с. 504]. Професор переконаний, що рожа-троянда – цар-квітка, квітка, що нагадує собою Сонце; в українській культурі традиційно вважається символом краси. Орнаментальний мотив «рожа» – це переважно восьмипелюсткова квітка, яка зазвичай схожа на зірку. На писанках у «рож» нерідко відсутні ботанічні ознаки. З'ясувавши символіку рожі, етнограф М. Селівачов висновкує, що цим словом у народі називали троянду й мальву, оскільки обидві мали п'ять пелюсток. На стародавньому Сході рожу ототожнювали із «квіткою богині» й уважали символом жриці Венери, а за часів християнства Святою Трояндою називали Богородицю. В українському фольклорі квітку осмислено як символ краси, ласки й веселості, на думку М. Костомарова [6, с. 61]. Як уважає М. Селівачов, восьмипелюсткова троянда (типова для орнаментів «рожа») символізує регенерацію і відродження [8, с. 176].

З-поміж назв писанок із фітоморфним елементом «рожа» зафіксовано різні варіанти, що пов'язано з певними уточненнями орнаментальної побудови, наприклад: «Бокова рожа» (ЗЛ), (ЗВ), (ББ), (ПК), «Бочна рожа» (КО), «Дрібненька рожа» (КК), «Закручена рожа» (ББ), «Зірката рожа» (КО), «Зірчата рожа» (КО), «Клинчаста рожа» (КК), «Кучерява рожа» (ББ), «Однолична рожа» (КК), «Повна рожа» (ЗЛ), (КО), (КК), (ЗГ), «Поздовжна рожа» (ЗЛ), «Проста рожа» (ЗЛ), «Пуста рожа», «Подвійна рожа» (КО), «Полева рожа» (КО), «Половинна рожа» (КК), «Рожа подвійна» (КО), «Сторцова рожа» (ЗЛ), (ББ), «Углова рожа» (КК), «Шелудива рожа» (КО), «Шестірна рожа» (КО), «Рожа сторцова закручена» (ББ).

Орнаментальний мотив рожі може поєднуватися з іншими елементами, що відбито в назвах, як-от: «Калитки на боковій рожі» (ЗВ), «Бокова рожка і шиті рукави» (ЗВ), «Бесага з повной рожей» (ЗВ), «Сакви-бесаги з рожами» (ЗВ), «Бесага з повною рожею» (ЗВ), «Рожка листячком» (КО), «Рожка з калитками» (ЗЕ), «Вазон з розою» (ЗГ), «Ружка штерниста з кучерями» (ТЖ).

Іншим рослинним етносимволом української культури постає **барвінок**, тому не дивно, що серед найменувань писанок на назву цієї квітки натрапляємо досить часто, наприклад: «Барвінок», «Барвінкова» (ТЖ), «Барвінки» (ЗЛ), «Барвінок-сливкі» (ЗГ), «Барвіночок» (ББ), «Барвінком» (ЗВ). Барвінок – народний символ життя і безсмертя людської душі, символ також дівоцтва, дівочої краси, чистоти, першого кохання, міцності і святості шлюбу, коханої людини. Барвінок використовують у ритуальних діях, зокрема весільних обрядодіях (властивість мотивовано зірчастим розташуванням стебел і тим, що рослина стелеться на всі боки навхрест), зокрема на весіллі плетуть вінки; за легендою, п'ять пелюсток цієї квітки – то п'ять засад щасливого подружнього життя: перша пелюстка – краса, друга – ніжність, третя – незабутність, четверта – злагода, п'ята – вірність. В українській етнокультурі рослину щедро наділено символікою особистого щастя (*рвати барвінок* – іти на любовне побачення, *ночувати в барвінку* – ночувати з милим, *квітучий барвінок* – освідчення в коханні, *розквітлий барвінок* – щасливий шлюб, *зів'ялий барвінок* – нещасливий шлюб), – пише В. Жайворонок [3, с. 27]. На писанках орнаментальний елемент «барвінок» має близькі до натуральної форми листочки і їх хрещате розташування. Подекуди листя стилізують правильними геометричними фігурками: кружечками, овалами, прямокутниками, багатогранниками.

Серед квіткових рослин вирізняють **чорнобривці**, що в українській культурі, на думку професора В. Жайворонка, символізують «рідну домівку, рідний край, юнацьку красу» [3, с. 643]. На писанках «Чорнобривці» (ЗГ), «Чорнобривці повні» (КО), «Шолудиві чорнобривці» (КО) квітку зображували як стебло з пагонами, увінчаними кружечками в оточенні рисок.

Етнокультурним символом вважають **соняшник** – трав'янисту олійну рослину із великою жовтою квіткою, яку на писанках відтворюють схематично чи наближено до натури. У назвах писанок «Соняшник» (КК), «Вазон з соняшником» (ЗГ), «Сакви-бесаги з соняшником» (ЗГ), крім найменування орнаментального елемента, убачаємо символічне

значення сонця і світла. Зображення рослини є українським національним мотивом.

Подекуди натрапляємо на назви писанок із фітоморфними елементами, що не мають в українській культурі символічних значень, а саме: «Гвоздика» (КК), «Гвоздичка» (КК), «Вазон з гвоздикою» (ЗГ), «Вазон з гвоздиками» (ЗГ). На писанках **гвоздики** – це стилізовані квіти із характерними для цієї реалії зубчастими пелюстками. Мовознавець М. Фещенко, який досліджував лексику на позначення рослин, зазначає, що гвоздиками «у Стародавній Греції зустрічали воїнів-переможців, які поверталися з походів», а «у давні часи французька дівчата, проводжаючи хлопців у похід проти ворога, дарували їм ніжні гвоздики, виражаючи побажання швидше вертатися переможцями. Воїни вірили у чудодійну силу гвоздики, вважаючи її символом щастя, успіху, надії. «Квітка кохання» не раз допомагала сором'язливим закоханим освідчуватися в коханні» [11].

Тюльпани потрапили в Україну лише у ХІХ ст., тому фіксуємо неусталені назви цього мотиву на писанках, як-то: «Тюльпани» (ЗЛ), «Телепани» (ЗГ), «Вазон з телепаном» (ЗГ), «Тюльпанчики» (КО), «Квітки-телепани» (ЗГ), «Тюльпани» (КК), «Тюльпани (новомодні)» (КО) тощо. Тюльпани на писанках – це мотиви з білатеральними зображеннями квіток у повздовжньому розтині. Український дослідник М. Селівачов [9, с. 178] вважає, що зображення тюльпана є реліктом священного східного лотосу, яке походить з давньоєгипетського до мистецтва багатьох європейських народів. У культурах Сходу ця квітка символізує різні вияви жіночого первоначала.

Етнокультурним джерелом назв писанок «Айстри» (КК), «Березка» (КК), «Конішина» (ЗГ), «Рута» (КО), «Ряст» (ЗВ), «Ручочка» (ЗВ), «Хміль» (ББ) є символи, що постають і в українському фольклорі, і в декоративно-ужитковому мистецтві.

Опрацьовуючи фактичний матеріал, спостережено певну закономірність, а саме: назва писанки залежить від основного елемента орнаментального мотиву. Проте С. Кульжинський, класифікуючи писанки за типами, зазначає, що подекуди назви візерунків не лише не допомагають пояснити мотивацію, а навпаки ускладнюють її [6, с. 75]. У дослідженні «Писанки» М. Сумцов наводить приклад, коли писанка під назвою «Рак» має елементи, схожі на безконечник: спіральна лінія обходить усю широку половину яйця, а усередині цієї лінії розміщено маленьку хрестоподібну фігурку, на писанці «Павуки»

переважає рослинний орнамент: пояс поділяє писанку на дві повздовжні частини, кожна половинку писанки хрестоподібна квітка ділить на чотири частини, у яких розміщено по три зігнутих у коло лінії, що сидять на одній ніжці [10, с. 44]. Це свідчить про те, що не завжди назви писанок відповідають орнаментальним елементам, тому мотивація потребує пояснення.

Отже, у створюваних віками орнаментальних системах писанкарства закладено первісні уявлення про оберегові властивості рослинних символів, що є їхніми складниками. Зображення фітоморфних елементів на писанках вважають виявами давньої охоронної обрядовості. У сучасних реаліях орнаменти сприймають переважно з погляду художньо-декоративної вартості, утім, через давні символи, відбиті в назвах традиційних писанок, приймають архаїчні світоглядні уявлення народу. Подальшого дослідження потребують і фітоморфні назви писанок, що походять від назв дерев, злакових та бобових культур.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Байбурин А. К.** Семиотический статус вещей и мифология / А. К. Байбурин // Материальная культура и мифология : сб. трудов / отв. ред. Б. Н. Путилов. – Л. : Наука, 1981. – С. 215–226.
2. **Бойко О.** Символ у міжкультурній комунікації [Електронний ресурс] / О. Бойко. – Режим доступу : <http://www.nbuiv.gov.ua/>
3. **Жайворонок В. В.** Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2000. – 703 с.
4. **Кононенко В.** Рідне слово : підруч. / В. Кононенко. – К. : Богдана, 2001. – 303 с.
5. **Кононенко П. П.** Українознавство : конспект лекцій / П. П. Кононенко, А. Ю. Пономаренко. – К. : МАУП, 2005. – 680 с.
6. **Костомаров М.** Слов'янська міфологія. Вибрані праці / М. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.
7. **Кульжинский С. К.** Описание коллекции народных писанок / С. К. Кульжинский. – М. : Т-во Скоропечатни А. А. Ливенсон, 1899. – Перевидано : Х. : САГА, 2011. – 176 с.
8. **Приймак Х.** Художні особливості сокольської традиційної писанки кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Х. Приймак // Вісник Львівської національної академії мистецтв. – 2016. – Вип. 26. – С. 276–286.

9. **Селівачов М. Р.** Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) / М. Р. Селівачов. – К. : Редакція вісника «Ант», 2009. – 408 с.
10. **Сумцов Н. Ф.** Писанки / Н. Ф. Сумцов. – К. : Изд-во ред. журн. «Киевская старина», 1891. – 49 с.
11. **Фещенко М. М.** Квітка кохання і боротьби [Електронний ресурс] / М. М. Фещенко. – Режим доступу : <http://www.kulturamovuy.org.ua/>

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ДЖЕРЕЛ ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

- ББ** – Колекція писанок Г. Беліна-Бжозовської / Верхова М. Писанки Поділля / М. Верхова. – Львів, 2013. – С. 71–87.
- ЗВ** – Збірка С. Венгрженівського // Кульжинский С. К. Описание коллекции народных писанок / С. К. Кульжинский. – М. : Т-во Скоропечатни А. А. Ливенсон, 1899. – Перевидано : Х. : САГА, 2011. – С. 150–154.
- ЗГ** – Збірка М. Грека // Кульжинський С. К. Описание коллекции народных писанок / С. К. Кульжинський. – М. : Т-во Скоропечатни А. А. Ливенсон, 1899. – Перевидано : Х. : САГА, 2011. – С. 143–149.
- ЗЛ** – Збірка І. Лотоцького // Кульжинский С. К. Описание коллекции народных писанок / С. К. Кульжинский. – М. : Т-во Скоропечатни А. А. Ливенсон, 1899. – Перевидано : Х. : САГА, 2011. – С. 141–142.
- КК** – Каталог Катеринославского областного музея им. А. Н. Поля 1905 года // Фонди бібліотеки при Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького.
- КО** – Колекція писанок Ольгопільського та Брацлавського повітів // Фонди бібліотеки при Національному музеї українського народного мистецтва.
- ПК** – Писанки Катеринославщини // Датченко Ю. Писанки Катеринославщини. – Дніпропетровськ : Герда, 2011. – 42 с.
- ТЖ** – Топографічний журнал відділу писанок Національного музею народного мистецтва Гуцульщини і Покуття.

Надійшла до редколегії 28.06.2016

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ РОЗРЯДИ ЯК РУБРИКИ ВНУТРІШНЬОЧАСТИНОМОВНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ

Проаналізовано критерії класифікації слів за лексико-граматичними розрядами, подано поділ іменників, прикметників, дієслів на лексико-граматичні розряди згідно з особливостями морфологічних категорій цих частин мови, виявлено також доцільність та інформативність такої класифікації.

Ключові слова: морфологія, частини мови, лексико-граматичний розряд, класифікація, морфологічна категорія.

В статье представлены результаты анализа критериев классификации слов в соответствии с лексико-грамматическими разрядами, подано распределение имен существительных, имен прилагательных, глаголов по лексико-грамматическим разрядам согласно особенностям морфологических категорий этих частей речи. Определена целесообразность и информативность такой классификации.

Ключевые слова: морфология, часть речи, лексико-грамматический разряд, классификация, морфологическая категория.

Criteria of classification the words in lexical-grammatical types have been analyzed. The distribution of nouns, adjectives, verbs in lexical-grammatical types in conformity with peculiarities of morphological categories of these parts of speech has been highlighted. Expediency and information possibility of this classification has been distinguished.

Keywords: morphology, parts of speech, lexical-grammatical types, classification, morphological category.

Описуючи морфологічну систему сучасної української мови, традиційно застосовують такий прийом, як класифікація лексичного складу в межах однієї частини мови. Незважаючи на те, що таку класифікацію виявлено в усіх працях, де системно описано морфологію сучасної української мови, до сьогодні існують значні відмінності в розумінні внутрішніх для частини мови класифікаційних рубрик і послідовності їх застосування. Огляд наукової, навчальної і довідкової літератури уможливив виділення різних назв цих рубрик: семантико-граматичні групи [1, с. 18–19], лексико-граматичні розряди [3, с. 50], семантико-граматичні категорії [7, с. 81; 8, с. 57], менші категорії [7, с. 81], розряди за значенням [7, с. 172; 8, с. 81; 10, с. 299, с. 335]. Такі відмінності в назвах певною мірою відповідають різним підходам і критеріям виокремлення та характеристики внутрішніх для частини мови класифікаційних рубрик.

Зрозуміло, що виявлені відмінності ускладнюють як визначення змісту відповідних розділів курсу морфології сучасної української мови, так і мотивацію вивчення та практичного застосування інформації про класифікацію лексичного складу в межах однієї частини мови. Зазначені суперечності зумовлено відсутністю загального поняття про внутрішню для частин мови класифікаційну рубрику, мету її запровадження саме в морфологічний опис мови. Отже, для упорядкування прийомів і принципів класифікації лексичного складу в межах однієї частини мови потрібно визначити доцільність застосування такої класифікації, сформулювати поняття про внутрішню для частин мови класифікаційну рубрику та сформулювати критерії такої класифікації.

Доцільність будь-якої класифікації залежить від її інформативності згідно з істотними властивостями класифікованих об'єктів. Істотність властивостей багатоаспектних об'єктів залежить від галузі, для якої призначено класифікацію. Оскільки класифікацію слів однієї частини мови призначено для морфологічного опису мови, вона виявиться доцільною, якщо відбиватиме саме морфологічні особливості класифікованих одиниць: морфологічне значення, морфологічні категорії, формотворення. Спираючись саме на ці особливості, отримаємо класифікацію, що міститиме інформацію морфологічного змісту.

У сучасних працях з морфології внутрішню класифікацію лексичного складу частини мови застосовано для іменників (власні, загальні, конкретні, абстрактні, збірні, одиничні, назви істот і неістот), прикметників (якісні, відносні, присвійні), числівників (означено-кількісні, неозначено-кількісні, порядкові і кількісні, які поділяють на власне кількісні, збірні і дробові), прислівників (означальні та обставинні). Здійснюючи таку класифікацію, для кожної частини мови зазвичай обирають різні ознаки, навіть для слів тієї самої частини мови застосовують різні класифікаційні ознаки. Іменники поділяють на класифікаційні розряди за особливостями позначуваного об'єкта і способом його мовного відтворення [1, с. 18], за семантичними і морфологічними характеристиками [3, с. 50; 5, с. 217], за характером позначуваного [7, с. 82], за характером називання і за лексичним значенням [10, с. 299]. Поділ прикметників на класифікаційні розряди здійснюють за «здатністю виражати ознаки предмета безпосередньо або через відношення його до іншого предмета чи особи» [9, с. 212],

за характером ознаки, наявної в предметі [7, с. 172; 8, с. 81], за значенням [10, с. 336], за загальнокатегорійною семантикою та значеннєвими, морфологічними, словотвірними і синтаксичними ознаками [4, с. 526]. Числівники класифікують за типом позначуваного кількісного поняття [1, с. 144; 3, с. 157; 10, с. 351], за значенням і граматичними ознаками [8, с. 93], а прислівники – за семантико-синтаксичними ознаками [1, с. 247; 3, с. 302], за лексичним значенням [2], за значенням та синтаксичною роллю в реченні [8, с. 141; 9, с. 283; 10, с. 406].

Зазначені відмінності у визначенні лексико-граматичних розрядів відбивають специфіку словникового складу кожної частини мови, утім, потребують з'ясування причин, згідно з якими ту саму рубрику (лексико-граматичний розряд) застосовують для класифікації різних частин мови. Застосування однієї класифікаційної рубрики до мовного матеріалу, певною мірою різного, може бути інформаційно значущим, якщо ґрунтується на принципово однотипних ознаках. Отже, маємо з'ясувати, які класифікаційні ознаки потрібно взяти за підставу для розподілення слів різних частин мови й отримання інформаційно значущої для морфології класифікації.

Такі класифікаційні ознаки, як особливості позначуваного об'єкта або тип позначуваного кількісного поняття, характер позначуваного, відповідають інформації про позамовне явище, а не про слова як мовні одиниці. Характер називання або спосіб називання (вираження) стосуються особливостей номінації і є істотними для семасіології. На нашу думку, некоректно як класифікаційну ознаку застосовувати взагалі значення або семантику без конкретизації типу мовного значення, оскільки невизначеними залишаться істотність та інформативність такої ознаки. Лексичне значення і словотвірні ознаки також вилучаємо із переліку ознак, істотних для морфологічної класифікації, оскільки лексичне значення вважають критерієм лексикологічних класифікацій, словотвірні ознаки – критерієм словотвірної класифікації.

Потрібно визнати, що з усього розмаїття ознак для морфологічної класифікації істотними можуть бути морфологічні характеристики, до яких уналежнено загальнокатегорійну семантику та морфологічні ознаки, якщо ці ознаки розуміти як набір певних типів морфологічних категорій та визначені цими категоріями особливості формотворення. Загальнокатегорійна семантика постає однією з ознак, за якими

здійснюють частиномовну класифікацію словникового складу мови. Утім, загальнокатегорійну семантику не можна застосувати як критерій для внутрішньої класифікації слів однієї частини мови, оскільки цей тип морфологічного значення інтегральний, а не диференційний для слів однієї частини мови. Натомість морфологічні категорії слів однієї частини мови можуть певною мірою варіюватися, з огляду на це специфіку виявів морфологічних категорій доцільно розглядати як основний критерій для морфологічної класифікації слів однієї частини мови. Саме така класифікація стане інформативною для морфологічного опису мови, оскільки її ґрунтовано на істотних для морфології ознаках.

Не заперечуючи таких характеристик класифікованого матеріалу, як лексичне значення, особливості номінації, специфіка денотатів, синтаксичні функції, зазначимо, що їх доцільно розглядати як чинники, що спричиняють відмінності у вияві граматичних категорій, однак не як критерії класифікації. Наприклад, числову незмінюваність збірних іменників *pluralia tantum* мотивують лексичним значенням цілісної єдності, утім, лексичне значення не дозволяє послідовно розмежувати конкретні іменники (*група, загін, зрзя* тощо) і збірні (*студентство, піхота, птаство* тощо). Якщо ж обрати таку ознаку, як словозмінний/несловозмінний характер морфологічної категорії числа в іменниках, то обґрунтованою стане належність слів *група, загін, зрзя* до конкретних як іменників, що змінюються за числами, а лексем *студентство, піхота, птаство* – до збірних як незмінюваних за числами.

Отже, завданням внутрішньочастиномовної класифікації є розподіл слів за певними особливостями виявів граматичних категорій цієї частини мови. Для називання таких (або схожих) класифікаційних рубрик, як зазначалося, застосовують різні терміни: семантико-граматичні групи, лексико-граматичні розряди, семантико-граматичні категорії, менші категорії, розряди за значенням. Для уникнення омонімії в межах морфологічної термінології потрібно відмовитися від застосування терміна *категорія* на позначення класифікаційної рубрики. У морфології цей термін уже закріплено за комплексною одиницею, що постає як система морфологічних форм, об'єднаних спільним морфологічним значенням і протиставлених за елементарними значеннями, наприклад: *категорія відмінка, категорія часу, категорія особи*

тощо. Уважаємо, що із двох термінів *група і розряд* доцільно вживати саме останній, оскільки він містить поняття про підрубрику в межах загальної рубрики *частина мови*.

Разом із квалітативним уточненням найближчим до вираження сутності класифікаційного критерію є термін *лексико-граматичний розряд*, оскільки він свідчить про граматичну класифікацію лексичного складу певної частини мови. Отже, лексико-граматичний розряд – це певна сукупність лексем тієї самої частини мови, що відрізняється від інших лексем цієї частини мови специфікою виявів морфологічних категорій.

Лексико-граматичні розряди кожної частини мови потрібно визначати за складом її морфологічних категорій, якщо такі категорії матимуть відмінні вияви у словах, які належать до однієї частини мови. У словах однієї частини мови морфологічні категорії можуть виявлятися в різному обсязі. Наприклад, набір субстантивних категорій роду, числа і відмінка не в усіх іменників виявляється в повному обсязі, оскільки іменники *pluralia tantum* не мають категорії роду, а набір ад'єктивних категорій роду, числа і відмінка в якісних прикметників ускладнено категорією ступенів порівняння. Крім того, у словах однієї частини мови наявні категорії можуть виявляти відмінності варіативної репрезентації грамем (елементарних значень категорії). Наприклад, поряд з іменниками, що можуть мати одне значення роду, наявні іменники подвійного (спільного роду); поряд з перехідними дієсловами, у парадигмі яких наявні форми як активного, так і пасивного стану, наявні неперехідні дієслова, що можуть мати лише значення активного стану. Отже, щоб отримати інформаційно значущу для морфології класифікацію, підставою для розподілу слів різних частин мови за лексико-граматичними розрядами пропонуємо вважати такий тип класифікаційних ознак, як наявність/відсутність морфологічних категорій, можливих у частині мови і наявність/відсутність варіювання грамем (елементарних граматичних значень) певних категорій.

Лексико-граматичні розряди іменника визначаємо за специфікою виявів категорії числа, відмінка і роду. За особливостями виявів категорії числа всі іменники поділяють на два лексико-граматичні розряди: загальні і власні іменники. Протиставлення загальних і власних

іменників здійснюють за словозмінним/несловозмінним характером категорії числа. Для власних іменників категорія числа постає послідовно несловозмінною, а для загальних може бути як словозмінною, так і несловозмінною. Згідно з такою характеристикою категорії числа загальні іменники далі розподіляють на конкретні, збірні, абстрактні та речовинні. За виявами категорії числа протиставляють конкретні і збірні іменники. Для конкретних іменників категорія числа послідовно словозмінна, і ця словозміна є власне граматичною, оскільки не пов'язана з лексико-семантичним варіюванням іменникових лексем (пор.: *день – дні, новина – новини, рота – роти, водоймище – водоймища*). Для збірних іменників категорія числа постає послідовно несловозмінною, до слова, збірні, за нечисленими винятками, належать до іменників *singularia tantum* (*адміністрація, молодь, малеча, худоба*). Для абстрактних і речовинних іменників властивий непослідовно несловозмінний характер категорії числа. Непослідовність числової словозміни простежено в повній відсутності корелятивних форм однини і множини (абстрактні: *молодість, перегони*; речовинні: *молоко, вершки*) або в тому, що за відсутності числової словозміни згідно з прямим значенням абстрактні і речовинні іменники можуть набувати числової словозміни у випадках лексико-семантичного варіювання: звуження або розширення лексичного значення, метонімічного або метафоричного вживання іменника (пор.: абстрактні (*дорожній*) *рух – рухи (регулювальника)*, (*міцний*) *сон – (дитячі) сни*; речовинні (*міряти*) *полотно – полотна (фламандців)*, (*прозора*) *вода – (мінеральні) води*).

За особливостями відмінкового формотворення іменники поділяють на іменники на позначення істот та іменники на позначення неістот. Відмінковому формотворенню іменників на позначення істот властива омонімія знахідного і родового у множині, а відмінковому формотворенню іменників на позначення неістот – омонімія знахідного і називного у множині. Поділ іменників на ці два лексико-граматичні розряди оперто саме на характер омонімії відмінкових форм, а не на лексичне значення, що відповідає поняттям живе/неживе (пор.: в іменниках на позначення істот називний відмінок множини *голуби, ляльки, тузи* – родовий відмінок множини *голубів, ляльок, тузів* – знахідний відмінок множини *голубів, ляльок, тузів* та в іменниках на позначення неістот називний відмінок множини *гілки, народи, загони* –

родовий відмінок множини *гілок, народів, загонів* – знахідний відмінок множини *гілки, народи, загони*).

Традиційний розподіл іменників на позначення істот/неістот потрібно доповнити поділом кожного з цих розрядів на підрозряди. У сучасній українській мові словозміна іменників-назв істот може виявляти омонімічність лише знахідного й родового відмінків (*зустрічати делегатів/сестер/дівчат*) або допускати утворення слівформ, омонімічних як родовому, так і називному відмінкам (*знати гусей/гуси, овець/вівці*). Така варіативна омонімія, за висновками Н. Г. Озерової та А. К. Смольської, є виявом складної семантичної структури категорії істоти/неістоти: «Компонент цієї категорії «істота» [...] в українській мові розпадається на категорії анімальності/персональності» [6, с. 97–98]. Отже, за відсутністю/наявністю варіативної омонімії форм знахідного відмінка множини формам як родового, так і називного іменники на позначення істот поділяють на підрозряди «іменники на позначення осіб» та «іменники на позначення неосіб».

Деякі іменники на позначення неістот можуть мати варіативні форми знахідного відмінка: форму, омонімічну називному, і форму, омонімічну родовому: *підготувати лист/листа, чекати автобус/автобуса, шукати відповідь/відповіді, передати аркуш/аркуша, наточити ніж/ножа*. Наявність/відсутність такої варіативної омонімії форм знахідного відмінка формам називного і родового уможливорює припущення про розподіл іменників на позначення неістот між підрозрядами «іменники зі значенням неозначеності» та «іменники зі значенням означеності».

Якщо дотримуватися логіки застосування такого критерію, як особливості виявів категорій, то, визначаючи розподіл іменників, потрібно враховувати і категорію роду. За специфікою виявів категорії роду іменники з однією графемою роду протиставлено іменникам спільного (подвійного) роду. Як мовні одиниці іменники спільного роду виявляють синкретизм родових графем, що диференціюється в мовленнєвому використанні таких іменників.

Прикметники зазвичай поділяють на такі розряди: якісні, відносні, присвійні. Якщо застосувати до визначення лексико-граматичного розряду такий критерій, як особливості вияву морфологічних категорій, то прикметники поділяють на розряди лише з універсальним набором

словозмінних синтагматичних категорій роду, числа і відмінка та розряд, для якого властиве ускладнення цього універсального набору категорією ступенів порівняння. За протиставленням цих двох наборів морфологічних категорій прикметники поділяють на відносні (мають лише категорії роду, числа, відмінка) та якісні (мають категорії роду, числа, відмінка і ступенів порівняння). Присвійні прикметники, як і порядкові, це лексико-семантичні групи відносних прикметників, оскільки їхню специфіку виявлено не в морфологічних категоріях, а в типі лексичного значення, згідно з яким ці прикметники називають ознаку, установлену за відношеннями належності живій істоті (присвійні) або за відношеннями порядку розташування однорідних предметів (порядкові). До речі, якщо послідовно застосовувати таку класифікаційну ознаку, як тип лексичного значення, то у складі відносних прикметників поряд із присвійними і порядковими можна виділити інші лексико-семантичні групи, зокрема прикметники, що називають ознаку, установлену за відношеннями часу (*вечірній, торішній* тощо), дії (*читальний, розповідний* тощо), до речовини (*срібний, молочний* тощо) та ін. Наведені факти свідчать, що для отримання класифікації, інформаційної саме в морфологічному аспекті, потрібно подолати непослідовне комбінування різнопланових критеріїв.

На відміну від іменних частин мови в описах дієслова не прийнято говорити про лексико-граматичні розряди. Утім, зазначена ситуація свідчить швидше про відсутність у дієслівних описах терміна *лексико-граматичний розряд*, а не про відсутність цих розрядів. Для уможливлення застосування такого критерію як особливості вияву морфологічних категорій до визначення лексико-граматичних розрядів дієслова зауважимо, що в дієслівних лексемах варіювання спостерігають у реалізації морфологічних категорій виду, стану, особи.

Категорію виду в одних дієслівних лексемах можна репрезентувати двома грамами із відповідними формами, а в інших – однією. За цим критерієм дієслова поділяють на такі лексико-граматичні розряди як парні і непарні за видом. Відмінності в реалізації категорії виду виявлено і в особливостях формотворчої парадигми. Парні за видом дієслова мають повну дієслівну парадигму, а непарні – неповну. Зокрема, у дієслівній парадигмі непарних дієслів доконаного виду відсутні форми теперішнього часу, синтетичні форми майбутнього,

утворювані від інфінітива за допомогою суфікса *-м-* та особових флексій; у дієслівній парадигмі непарних дієслів недоконаного виду відсутні аналітичні форми майбутнього часу з формантом *буду/будеш/буде*.

За критерієм реалізації категорії стану дієслова сучасної української мови поділяють на такі, що мають корелятивні форми активного і пасивного стану, і такі, що мають значення лише активного стану. Корелятивні станові форми мають перехідні дієслова, ознакою неперехідних дієслів стають форми зі значенням лише активного стану. Отже, специфіку категорії стану можна простежити в розподілі дієслів між лексико-граматичними розрядами *перехідних дієслів, неперехідних дієслів*.

За критерієм специфіки виявів категорії особи дієслова поділяють на лексико-граматичні розряди *дієслова з повною особовою парадигмою/дієслова з неповною особовою парадигмою*. Дієслова з неповною особовою парадигмою потрібно й далі розподіляти на групи згідно з обмеженнями особової парадигми: дієслова, що не мають форм 1 та 2 особи однини (називають дії, для виконання яких потрібно менше ніж два суб'єкти: *групуватися, злітатися* тощо); дієслова, що не мають форм 1 та 2 особи однини і множини (називають дії, суб'єктами яких є неособи: *нявкати, кипіти* тощо); дієслова, що не мають форм 1 та 2 особи однини і всіх особових форм множини (безособові дієслова не сполучаються формами, що є прямим позначенням суб'єкта).

Отже, послідовне застосування такого критерію, як специфіка виявів морфологічних категорій, уможливило побудову класифікації лексико-граматичних розрядів, інформативну в морфологічному плані. Запропоноване впорядкування класифікації за лексико-граматичними розрядами мотивує доцільність вивчення лексико-граматичних розрядів у курсі морфології сучасної української мови та засвідчує практичне застосування такої класифікації в межах однієї частини мови.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Безпояско О. К.** Граматика української мови. Морфологія : підруч. / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1997. – 336 с.

2. **Вихованець І. Р.** Прислівник / І. Р. Вихованець // Українська мова : енциклопедія / [редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – [2-е вид., випр. і доп.]. – К. : Укр. енцикл., 2004. – С. 529.
3. **Вихованець І. Р.** Теоретична морфологія української мови : академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
4. **Грищенко А. П.** Прикметник / А. П. Грищенко // Українська мова : енциклопедія / [редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – [2-е вид., випр. і доп.]. – К. : Укр. енцикл., 2004. – С. 526–527.
5. **Озерова Н. Г.** Іменник / Н. Г. Озерова // Українська мова : енцикл. / [редкол. В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – [2-е вид., випр. і доп.]. – К. : Укр. енциклоп., 2004. – С. 217–218.
6. **Озерова Н. Г.** Формально-семантична взаємодія субстантивних категорій в аспекті функціональної граматики (на матеріалі української, російської, сербської та болгарської мов) / Н. Г. Озерова, А. К. Смольська // Мовознавство. – 1998. – № 2–3. – С. 97–106.
7. **Плющ М. Я.** Граматика української мови : у 2 ч. : підруч. / М. Я. Плющ – Ч. 1 : Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К. : Вища школа, 2005. – 286 с.
8. **Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис :** підруч. / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева та ін. – К. : Знання, 2010. – 374 с.
9. **Сучасна українська літературна мова : навч. посіб. /** С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ та ін. – К. : Літера ЛТД, 2011. – 558 с.
10. **Ющук І. П.** Українська мова : підруч. / І. П. Ющук. – К. : Либідь, 2004. – 640 с.

Надійшла до редколегії 01.07.2016

ФУНКЦІОНУВАННЯ ВІДМІНКОВИХ ФОРМ ІМЕННИКА В ЗАПЕРЕЧНИХ КОНСТРУКЦІЯХ: РОДОВИЙ ЧИ ЗНАХІДНИЙ

Проаналізовано неоднакове вживання генетива й акузатива при запереченні у слов'янських мовах. Встановлено, що в українській мові віддавна наявна тенденція до співдії родового і знахідного відмінків у заперечних конструкціях, у яких вони між собою конкурували. Утім, і до сьогодні тривають дискусії щодо вживання акузатива. На підставі писемних пам'яток української мови, діалектних та художніх текстів простежено особливості функціонування генетива та акузатива при запереченні.

Ключові слова: літературна норма, пам'ятки української мови, діалект, заперечна конструкція, дієслово, родовий відмінок (генетив), знахідний відмінок (акузатив), об'єкт дії.

Проанализировано неодинаковое использование генетива и аккузатива в отрицательных конструкциях в славянских языках. Доказано, что в украинском языке издревле существовала тенденция использовать родительный и винительный падежи в отрицательных конструкциях, в которых они между собой конкурировали. Однако до сих пор дискутируется вопрос об употреблении аккузатива. На материале письменных документов украинского языка, диалектных и художественных текстов прослежены особенности функционирования родительного и винительного падежей при отрицании.

Ключевые слова: литературная норма, памятники украинского языка, диалект, отрицательная конструкция, глагол, родительный падеж (генетив), винительный падеж (акузатив), объект действия.

In this article the presence of different usage of genitive and accusative in negative constructions in Slavic languages is analyzed. It was found in the Ukrainian language long ago there was a tendency for joint action of genitive and accusative in negative constructions in which they competed with each other. However, until now in Ukrainian linguistics discussions are being held about using in this situation the accusative case. On the basis of written records, the dialect and literary texts are traced to the peculiarities of genitive and accusative with negative constructions in Ukrainian language.

Keywords: literary norm sights Ukrainian language, dialect, negative structure, verb, genitive (genetive), accusative (accusative), the object of action.

У ХХ – на початку ХХІ ст. лінгвісти звернули увагу на особливості вживання родового та знахідного відмінків у заперечних конструкціях у загальнослов'янському контексті та в кожній слов'янській мові

зокрема [див.: 2; 10; 20; 21]. На думку Є. Тимченка, «въ словянскихъ языкахъ, а также въ литовском; латышскомъ и отчасти готскомъ и средне-верхне-нѣмецкомъ, если отрицаніе относится къ мысли цілаго предложенія, то дополненіе при глаголахъ дѣйствительныхъ стоитъ не въ винительномъ, а въ родительномъ падежѣ» [17, с. 144]. Згодом Л. Булаховський зауважив, що «слов'янські та балтійські мови широко вживають родовий відмінок при запереченні, що дає привід деяким ученим (О. Томсону, І. Ендзеліну) бачити в такому вживанні явище вже слов'яно-балтійської доби. Родовий відмінок основ на -о слов'янських мов морфологічно становить, принаймні почасти, [...] відмінка із значенням віддалення, відштовхування тощо від чогось. Таке значення, природно, легко зв'язалося саме з запереченням, зумовивши відповідні синтаксичні конструкції» [1, с. 555].

У сучасній українській мові літературною нормою прийнято вважати вживання *родового відмінка замість знахідного* в заперечних конструкціях [3; 4; див. також: СУМ 2001*; СУМ 2001; СУЛМ 2011 тощо], утім, у поєднанні дієслова із заперечною часткою не помічено тенденцію взаємозаміни акузатива та генетива.

Мета цієї розвідки – репрезентувати використання родового та знахідного відмінків у заперечних конструкціях на загальнослов'янському тлі, а також виявити особливості їх функціонування в українській мові. *Актуальність* нашого дослідження зумовлено тим, що в українському мовознавстві до сьогодні тривають дискусії щодо доцільності використання знахідного відмінка при запереченні.

Потрібно наголосити, що в багатьох слов'янських мовах іменник при запереченні представлено формою родового відмінка. Чимало прикладів зафіксовано в *польській* мові: *Nie ma/było/będzie szynki, owoców; Janka nie ma/było/ będzie na wykładzie; Konrad pijanej nie dzielił biesiady; Nie tam czasu nic czytać; Czego potrzebujesz, duszyczko?; Dziś nam szlachectwa przeczą; Nie widziałem wczoraj Ewy; Nie czytałem jeszcze tej książki* [20, с. 435–436; 21, с. 310–311]. Генетив послідовно репрезентовано в *словенській* мові, наприклад: *Matijaž nima sestre; Ničesar ti ne bom povedal; Bele moke nimamo več; Takih reči mi ni treba praviti*. Виявлено утім, і поодинокі випадки функціонування знахідного

* Тут і далі повні назви граматик української мови див. за виданням: Заневич О. Українська мова XVI–XVII ст. : дієслово. Семантика, перехідність, об'єкт : монографія / О. Заневич. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. – С. 250–259 (Сер. «Історія мови»).

відмінка в розмовній словенській: *To se ne sme pozabiti* замість: *Tega se ne sme pozabiti* [20, с. 436]. Натомість у лужицьких мовах родовий відмінок є факультативним варіантом знахідного. Для прикладу, у **верхньолужицькій** мові використання генетива, переважно пов'язано з певними дієсловами (наприклад, *мати*): *Swojego satoka a domčka nihdže nima; Swój statok a domčk nihdže nima*; у **нижньолужицькій** – із уживанням виразів *ani i nic*: *Wona rada spěwašo, lěcrownož žeden mocny głos njemějašo; njepowědašo won žednogo słowka serbski* [20, с. 439].

У чеській, словацькій, сербській та хорватській мовах родовий відмінок у заперечних конструкціях виходить з ужитку й умови його використання ідентичні наявним у лужицьких мовах, наприклад: *Nemám peňez, Nezastává žádného významného postavení* (чеською); *nechciet' kávu, nemá' zmyslu, ...nemal ani začiatku, ani konca* (словацькою); *ne obracáti pažnje, ne igrati nikakve uloge, nema revolvera* (сербською, хорватською) [20, с. 439–440]. Дослідники вважають, що використання генетива в **чеській** мові має книжний характер і постає ознакою стилістики (найбільш продуктивний в ареалі східної частини Моравії та східної Чехії). Щодо **сербської** мови, то родовий відмінок, який є «маркованою формою, а його вживання вказує на неозначеність, узагальненість» [10, с. 120], майже повністю замінено знахідним. Схожа ситуація і в **хорватській** мові, щоправда частотність використання родового із запереченням тут вища, ніж у сербській [20, с. 440].

У **білоруській** мові здебільшого не існує семантичної відмінності між використанням об'єкта дії в родовому чи знахідному при запереченні (*не спаткаў сястры – не спаткаў сястру, не допісаў пісьма – не допісаў пісьмо*) [6, с. 303]. Утім, у виборі конкретної відмінкової форми простежено певну закономірність. Акузатив наявний, коли: 1) увагу мовця зосереджено на об'єкті; 2) об'єкт виражено власною назвою; 3) об'єкт у препозиції до дієслова із запереченням. Натомість форму родового відмінка зазвичай ужито: 1) у заперечних реченнях з часткою *ні*; 2) з дієсловами на позначення мислення, сприйняття, бажання; 3) в усталених сполуках з абстрактними іменниками: *З першага дня не ўзлюбілі Верамейчыкі Зою; Твар не хаваю од ветру; Лабановіч ужо не мог змяніць тон – Тады ніякага апраўдання нічаму я не шукаў; Ні днём ні ноччу ад турбот спакою ён не мае* [6, с. 438–439].

Для **російської** мови властиво співіснування форм родового і знахідного, утім, характерна риса офіційної мови – використання генетива.

Потрібно зазначити, що іменник у формі родового відмінка при запереченні вживають тоді, коли прямий додаток позначає об'єкт сприйняття, очікування, бажання. В інших випадках можливе вживання і родового, і знахідного відмінків, а іноді перевагу надано саме акузативу, якщо прямий додаток: 1) у препозиції до дієслова з *не*: *Мать свою он не помнил*; 2) позначає предмет, про який уже йшлося: *Я больше не встречал эту девушку*; 3) залежить від дієслова, що входить до складеного дієслівного присудка: *Мы не догадались написать записку* [7, с. 562–563; 20, с. 437].

Родовий при запереченні в *українській* мові, порівняно з російською, представлено значно ширше [див.: 11, с. 204; пор.: 20, с. 438]. Відмінності використання генетива та акузатива в українській та російській мовах докладно обґрунтував Є. Тимченко, зауваживши, що «въ первомъ [великорусскомъ] различіе винительнаго и родительнаго при глаголе съ отрицаніемъ, можетъ быть, еще чувствуется, тогда какъ во второмъ [малорусскомъ] оно не сознается, и было бы безразлично сказать съ винительнымъ: *Ой піду я на Будилів, на тоту Сучаву, Поки буду, не забуду дівчину чорняву* (Е. Зб. XVII, с. 29), или съ родительнымъ, наприклад: *Хоть коня немає, то кінь другий буде; Я своєї дівчиноньки повік не забуду* (Метл., с. 27), если бы винительный въ первыхъ случаяхъ не былъ болѣе удобень по требованію рифмы и размера (коломийка)» [17, с. 156].

На думку лінгвістів, використання родового відмінка передбачено за таких умов: 1) при незмінних заперечних словах *нема*, *немає*; 2) у заперечних реченнях, де значення минулого часу передано сполукою *не було*, а значення майбутнього часу – сполукою *не буде*; 3) якщо наявне заперечення (частка *ні* як самостійна одиниця чи як префікс у складі слів); *Не читає ні газет, ні журналів; Ніхто цього браслета не брав до рук*; 4) якщо вказано на частину від цілого: *не приніс води*; 5) якщо наявні дієслова зі значенням сприйняття, думки, бажання (*бачити, чути, думати, знати, хотіти, розуміти, бажати та ін.*): *Не чув в її словах жалю*; 6) якщо в ролі додатка вжито абстрактний іменник: *Я не шукаю веселоців*; 7) у сталих сполуках з наявними в них абстрактними іменниками: *не вживати заходів, не брати участі, не мати спокою, не викликати довіри* тощо [4, с. 47; 16, с. 218].

Продуктивність родового відмінка в заперечних конструкціях виявлено і в пам'ятках української мови, наприклад: *гостѣ не принево-*

лити но куда хочеть туды поидеть (Грамота, 1361) [цит. за: 12, с. 186]. Професор Булаховський Л. зазначає про таку тенденцію навіть і в тих випадках, коли «словом керує інфінітив, що тільки прилягає до дієслова (переважно службового) із запереченням: *аще поѣхати бѣше Обрину. не дадѣше въпрѣчи коня ни волю* (Іпат., 6); *Даниль же не хотѣ оставити матери своєї* (Іпат., 727); *а пан игнат облазницькій. не могли подперети свѣдки. и очистити своих листовъ* (грамота кн. Ф. Любартовича, 1421)» [1, с. 555–556]. У документах XIV–XVII ст. керування допускало «обидва варіанти – знахідний та родовий відмінок – і, здається, без будь-якої переваги того чи іншого з них. Порядок слів мало впливав на диференціацію відмінків» [9, с. 133], хоча в універсалах і листах Б. Хмельницького в заперечних реченнях об'єкт дії здебільшого вживано в родовому відмінку: *и до тыхъ часъ отъ безбожныхъ арианъ покою не маемъ* (8. VI. 1648); *абысте жодной... и наименшой кривды чинити – не важилися* (5. XII. 1651) [11, с. 204]. Отже, генетивні та акузативні конструкції із часткою *не* поширені в пам'ятках української мови XVI–XVII ст. Щодо частотності вживання, то знахідний відмінок при запереченні значно поступається родовому – виявлено заміну акузативної форми іменників на генетивну: *ѡстрѣже волосы – не бѣдете стричъ волосовъ; учинил єсми книги – книг не друковали; млынъ зопсовано – млына не подтопил; косити сѣно было винни – прѣтати сѣна не повинни; справы пошарпали – не перетисѣи справъ* тощо [див. також: 8; 15].

Зауважимо, що теоретичні узагальнення про використання родового та знахідного відмінків у заперечних конструкціях репрезентовано в граматиках та мовознавчих працях кінця XIX – першої половини XX ст. Зокрема, особливості функціонування відмінків при запереченні досліджували С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, В. Коцовський та І. Огоновський, Є. Тимченко, В. Сімович, О. Синявський, П. Горецький та І. Шаля, М. Перегінець [14]. Згодом над цією проблемою працювали Ю. Шевельов [18], О. Курило та І. Вихованець [2; 3; 4; 5], принагідно – Б. Кулик.

Грунтовно проаналізували вживання відмінків при запереченні С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер. Дослідники наголосили на закономірності переходу акузатива в генетив: *Чую слова, а не розумію змислу; На місяці нема людей; Причин годі найти; Хто не звик правди поважати, той завсѣди ласий панувати* (См.-Ст., Гарт. Гр. 1893, с. 146).

Згодом подали випадки, у яких після *не*, крім родового відмінка, можна вживати і знахідний – зосередили увагу на використанні таких конструкцій у поетичних творах, особливо в Ю. Федьковича: *Не покрийть Україну червоні жупани; Душа не віщує своє горе; У нас великі приправи не найдете; Серед пилипівки скрипку не можна навіть зачепити* (См.-Ст., Гарт. Гр. 1907, с. 179; См.-Ст., Гарт. Гр. 1914, с. 130; См.-Ст., Гарт. Гр. 1928, с. 136; См.-Ст., Гарт. Гр. 1919, с. 179). У німецькомовній праці С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера «Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) sprache» (1913) зазначено, що в конструкціях *Не покрийть Україну червоні жупани; Душа не віщує своє горе; Не перекручуй мої слова; Я не беру з собою кожух* смислове поле речень дещо змінюється, оскільки основне навантаження падає на іменники *Україна, горе, слова, кожух* (См.-Ст., Гарт. Гр. 1913, с. 392).

Якщо в шкільних граматиках подано використання знахідного відмінка при запереченні в *пре-* та *постпозиції* до простого чи складеного присудка, то в науковій граматиці С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер допускали вживання знахідного відмінка при запереченні лише у випадках, коли об'єкт дії був у *постпозиції* до присудка. Натомість уживання об'єкта дії в акузативі в *препозиції* до дієслова із часткою *не* дослідники кваліфікували як формальність, наприклад: *У нас великі приправи не найдете. Серед пилипівки скрипку не можна навіть зачепити. Свою жінку я ніколи й не бачу* (См.-Ст., Гарт. Гр. 1913, с. 392). Отже, мовознавці виділили такі основні чинники вживання акузатива при запереченні: 1) стиль мови (праці 1907, 1913, 1914 рр.); 2) порядок слів та семантика дієслова й залежного іменника (праці 1907, 1913, 1914, 1928 рр.).

Паралельне функціонування родового й знахідного відмінків у заперечних конструкціях репрезентовано і в «Методичній граматиці української мови» (1900) В. Коцовського та І. Огоновського (*чесний ненавидить зраду – або зради; лихо не любить добра*) (Коц., Огон. Гр. 1900, с. 79), і в «Граматиці української мови» (1914) І. Нечуя-Левицького (*ти не позичив книжку і папір, а я не позичав нікому книжки й паперу; ми годуємо кабана й вівцю на заріз, а ви не годуєте ні кабана, ні льохи*) (Нечуй-Лев. Гр. 1914, с. 12).

У «Граматиці української мови для самонавчання» (1921) В. Сімович зазначив такі умови вживання родового відмінка при запереченні: 1) після перехідних дієслів заперечних: *Не любиш правди* (Тобілевич); *Не кидай матері!* (Шевченко); 2) після присудків, які містять

заперечення думки, наприклад: *Боронити му* [= не давати му] *вступу до вас спижевими шпичками* (Франко); *Тільки одної слави бережи ся* [щоб не кинув на тебе хто] (Збірн. Чубинського); *Пішла кудись: сіней забула замкнути* [= не замкнула] (М. Вовчок); 3) у безпідметових реченнях: *Такого ще поганця не бувало* (Глібів); *Хто пізно встає, тому хліба не стає* (нар. припов.); *Ані виду видати, ані чутки чувати!* (нар. погов.); *Час приходить умірати, нікому поради дати* (нар. пісня)» (Сім. Гр. 1921, с. 468). Утім, мовознавець зауважив, що знахідний відмінок при запереченні також можливий і «то головню тоді, коли лад слів у реченні такий, що предмет стоїть перед дієсловом, н. пр.: *Я рідну Україну не проміняю на чужину* (Глібів), пор.: *Не вимили біле личко слізюньки дівочі..., не розплете білу косу, хустку не завяже* (Шевченко); *Чому мені Бог не дав сестру* (Федькович); *Твій син не подав імя своє в неславу* (Франко); *Ярема не клене долю* (Шевченко); *Ту перлину не дістати ні з печер землі, ні з моря* (Самійленко); *Не молила ся за мене, поклони не біла моя мати* (Шевченка); *Одна, тай ту не буду бачить* (Тобілевич); *У нас великі приправи не найдете* (Федькович); *А її саму не обмовляють, не прозивають* (Маковей); *Жаданий спокій мій ти не тривож, дикий серця пал не воружи* (Черкасенко) (Сім. Гр. 1921, с. 373–374).

На вживання акузатива в заперечних конструкціях звернули увагу згодом П. Горецький, І. Шаля, О. Синявський та П. Ковалів, стверджуючи, що заміна знахідних відмінків на родові не обов'язкова, і в українській мові досить часто буває знахідний і при *не*, наприклад: *Не перекручуй мої слова* (нар. опов.); *Не захотів узяти другу жінку* (Кв.-Осн.); *Не покрийють Україну червоні жупани* (Т. Шевч.); *Хто й не любив покійну, так і той плакав* (Грінченко); *А пастки ставити і невід затягати не вмів* (Леся Українка) (Гор., Шаля УМ 1929, с. 170; Син. Порадник 1922, с. 114; Син. Норми 1931, с. 244; Син. Норми 1941, с. 240; Ков. Гр. 1946, с. 90–91). Генетивна та акузативна конструкції, як зазначила О. Курило, «хоч здебільшого й не різняться значінням, інколи проте можуть мати різні відтінки» (Кур. Уваги 1960, с. 73). Дослідниця виокремила умови, за якими слід надавати перевагу акузативним формам при запереченні: 1) якщо «дієслово з запереченням або об'єкт, що при дієслові з запереченням, має на собі психічний наголос. [...] Причому заперечній чинності може бути протиставлена друга, незаперечна чинність: *Не грай пісню, а співай її*; 2) об'єктові, що має на собі психічний наголос у фразі, також і наголошеному

атрибутові, що з об'єктом зв'язаний, може бути протиставлений другий об'єкт чи атрибут: *Не вловили долю, а вловили щуку*; 3) якщо відсутнє протиставлення у другому реченні чи слові, але з контексту можна про нього здогадатися; 4) залежно від *ритму* (переважно у приказках) або від *ритму* та *рими* (у піснях)» (Кур. Уваги 1960, с. 73).

Уже Ю. Шевельов зауважив, що в заперечних конструкціях об'єкт переважно ставиться в родовому відмінку, утім, «досить часто, особливо в усній мові, лишається знахідний відмінок, наприклад: *Ніколи, ніколи, ніколи не вгледити кохану, юначе* (Малишко); *Не вернеться чорнобривий, та не привітає, не розплете довгу косу, хустину не зав'яже* (Шевченко)» [18, с. 204]. Акузатив при запереченні, на думку мовознавця, загалом більше акцентує на самому об'єкті, натомість генетив на перший план ставить заперечення як таке: *Він не читав книжку – Він не читав книжки*.

Згодом Б. Кулик зазначає, що основна форма вираження додатка при запереченні – родовий відмінок; це засвідчено в народній творчості – у казках, прислів'ях, піснях, а також у поезіях, близьких за своїм стилем до народної творчості. Утім, на думку дослідника, прямі додатки можна вживати у формі родового і знахідного відмінків при заперечних присудках як рівнозначні – *Законів боротьби нікому не зламати, закони материнства не перемінять*) або як відмінні через лексико-граматичні і стилістичні чинники – *Не взяв сало* (все) і *Не взяв сала* (у неозначеній кількості) (Кул. Курс 1961, с. 69–70).

У сучасному українському літературному вжитку спостерігаємо такі тенденції щодо доцільності використання знахідного відмінка в заперечних конструкціях: 1) назви конкретних предметів уживаніші в названій конструкції ніж назви абстрактних понять: *Мати й бабуса не схвалювали цієї моєї витівки* (Сміл.) – *Неситий не виоре на дні моря поле* (Шевченко); 2) властивіше дієсловом фізичної дії [2, с. 20; 13, с. 67–68 тощо]. Лише акузатив потрібно використовувати, якщо: а) указано конкретний предмет або точно визначено число: *Він не додав мені сто карбованців*; б) додаток – іменник – назва істоти: *Хвороба ще довго не покидала дівчинку*; в) додаток стоїть у препозиції до дієслова: *Хату не замів* (але: *не замів хати*); г) додаток залежить від інфінітива, який уходить до складеного дієслівного присудка: *Учень не встиг написати твір* (але: *не написав твору*) [16, с. 218; див. також: 2, с. 25; 13, с. 68–69].

Українські мовознавці акцентують увагу на диференціації щодо використання обох відмінків, зокрема за допомогою родового при

перехідних дієсловах з заперечною часткою *не* передають неозначеність об'єкта, а за допомогою знахідного – його окресленість, означеність, пор.: *Щоб віршів не писати в темноті* (Павличко); *Смертноносним попелом палубу їхню не засипало* (Гончар) [2, с. 25; 3, с. 193; 5, с. 209; 13, с. 69].

Неоднорідно представлено використання генетива та акузатива при запереченні на українському діалектному просторі. Так, у південно-східному наріччі спостерігаємо заміну знахідного відмінка родовим, наприклад: *І дурна я, тошо я, бачите, я документів не збирала* (7, с. 32); *Раньше гребішків не було* (7, с. 49); *Ну а телиця що ж? Молока не дає* (7, с. 55); *Я жита не жала, чесний хрест держала* (7, с. 57); *Німці [...] курей не брали, їх кормили; їли, щоб спасти свою душу, ну не спасли оце душі* (7, с. 59); *Я росла, сказать, розкошів не бачила* (7, с. 80). Натомість у говірках південно-західного наріччя це явище репрезентовано непослідовно. Зокрема зафіксовано заперечні конструкції з генетивом: *Ей не піду на войну, ей бо я не мам коня* (5, с. 46); *Мої млади часи, ей, не ужили краси; Капелюша не мам, ей, ани при нім перка, и палички не мам, гей, чым я буду черкав* (5, с. 56); *Ци буде що з того, ци-ле ні, не жалій серденька ты мені* (10, с. 56); *Я бым тебе переночувала, жебы я ся зрады не бояла* (10, с. 82); *Гуски не пекли; не било такого їденя; свахи не видно; не мав від нікого ньякої приємності; шлюба не берут* (11); *Хати ні доріхтував* (9, с. 38); *Смерти ні завдавайте; моци ні май* (9, с. 44); *Старих ні було дома* (9, с. 58); *Ні неси ту дрік* (9, с. 58); *Муки німа; ні дають горівочки* (9, с. 68) тощо. Виявлено також і вживання при запереченні знахідного відмінка, для прикладу, у гуцульському діалекті: *горівку ні пйеш* (9, с. 36); *географію, історію ні любить* (9, с. 38); *куповані баранчики ні треба їсти* (9, с. 55); *корову ні гонна була здоїти* (9, с. 57); *най корову ні бйе* (9, с. 58); *ні додала міні дві сотці* (9, с. 62); *би град ні бив городину* (9, с. 66); *ні клади там ручку* (9, с. 76); *ні траба кушіти ті кубаси* (9, с. 100); у бойківському: *коровай не пекли; гроші не дати; шоби не дав сестру; весіле не робили; двері не закривали; не знає її долю; не давали госьцям букетчики; не ставши нам могорич; не берут участь* (11); поодинокі випадки в лемківському: *За коханым крайом тугу мы не розведут* (5, с. 56); *А я робыв и гводне, и гночы, не зароблю три грайцары прецінь* (5, с. 81).

На акузативні форми при запереченні в південно-західному ареалі звернув увагу ще Є. Тимченко, уважаючи, що знахідний відмінок «возможенъ, но встрѣчается рѣдко, больше в пѣсняхъ по требованію

рифми или розміра, и то преимущественно въ крайнихъ западныхъ (австрійскихъ) говорахъ, по всей вѣроятности, подъ вліяннємъ словацкаго: *Ой легіні, легіники, та легіні для вас, Та не ходіт попід хати та ни робіт галас* (Е. Зб. XIX, с. 100); *Я не люблю ні скрипочку, ні тоту дудочку* (Камінне) (Ів., XVII, с. 110); *Чи не зостріну І чи не zobачу Свою вірную дівчину* (Гул. Арт., с. 26); *Прикрию слідочок, Щоб не розвіяв, А щоб не розсипав Буйний вітер пісочок* (Ів.)» [17, с. 155].

Паралельне вживання знахідного і родового при запереченні послідовно представлене в українській художній літературі: *Живе собі, як хоче, хоч і шкоди не робить нікому; А цюці не хочеш?; Не мала сили сказати ані словечка; Довгої драбини Даруся не мала – А Даруся і язик не проглігнула; Вона ніколи не палить тут свічку; Хай дурна її довбня болить, розколюється, але мову не вертає нізащо* (6), *Білизни не видно на фото; Щоб не псувати картинку в телевізорі; Не потребують повертати до себе увагу глупими вихватками; ...доки мене не розбирав сміх і я не губила нитку розмови* (4); *Ніколи ще Кузьма Лемеха не міняв свого товару; Хай яка буде вода, а нам і колін не сягне; Якщо з тебе буде таке роботайло, як щebetайло, тобі у базарний день ціни не складуть; А у мене мого ремесла ніхто не одбере; Але й сліду не найшли; Нізащо дорогу додому не знайде; І бігатимеш ти у вовчій подобі по лісах та болотах, покуль яка людина страх та відразу не переборе і не кине табе з жалю окраєць хліба* (3); *Вона і не могла подолати тієї звички; Аби не викликати жодних підозр; Та іншого виходу вже не бачив; Аби клопоту не мати; Тета не дасть йому спокою; Але жодної опіки Ярош не потребував; У поліцію українців не брали; Хоч і продовжував жити, але сенсу життя не бачив* (1); *Я не відривав погляду від цих борозен; Намагався зайвого разу не повертати до себе уваги; Тоді я ще не знав запаху дорогих парфумів; Чи не почую десь поруч звуку її кроків* (8); у сталих виразах: *не мати чим хребта (хребет) прикрити; не клади пальця (палець) у рот; не мати де голови (голову) прихилити; куди і ворон кості (кісток) не заносить; зорі (зірок) з неба не хапати; не склепляти / не склепити очей (очі) тощо* [див. також: 19, с. 71–75]; лише генетив виявлено в приказках: *Баб'ячої брехні не об'їдеши і на свині; Не терши, не м'явши, не їсти калача; Не було в куми запаски, аж глядь – кума в плахті походжає* (2). Натомість у граматиках та навчальних посібниках початку ХХІ ст. указано на нормативність лише уживання родового відмінка в заперечних конструкціях (див.: СУМ 2001; СУМ 2001; СУЛМ 2011 та ін.).

Слов'янські мови пішли різними шляхами щодо творення заперечних конструкцій: у західнослов'янській групі мов переважає родовий відмінок, у південнослов'янській – знахідний, а в східнослов'янській – непослідовне функціонування обох відмінків, а в окремих випадках – їх взаємозаміна. В українській мові віддавна існувала тенденція до співдії родового і знахідного відмінків у заперечних конструкціях, у яких вони між собою конкурували. Попри паралельне існування генетива й акузатива при запереченні в діалектах та в художній літературі, норма регламентує вживання лише родового відмінка. Незважаючи на бажання не розхитувати норми, питання використання акузатива в заперечних конструкціях залишається дискусійним.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Булаховський Л. А.** Вибрані праці: у 5 т. / Л. А. Булаховський. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. II : Українська мова. – 627 с.
2. **Вихованець І. Р.** Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1971. – 110 с.
3. **Вихованець І.** Родовий відмінок / І. Вихованець // Українська мова : енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2000. – С. 518–519.
4. **Вихованець І.** Улюблений відмінок заперечних речень / І. Вихованець // Українська мова. – 2003. – № 2 (7). – С. 47.
5. **Вихованець І.** Знахідний відмінок / І. Вихованець // Українська мова : енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Укр. енцикл., – 2004. – С. 209–210.
6. **Граматыка** беларускай мовы / [рэд. : К. К. Атраховіч, (Крапіва), М. Г. Булахаў, П. П. Шуба]. – Мінск : Выд-ва АН БССР, 1962. – Т. I. : Марфілогія. – 680 с.
7. **Грамматика** русского языка. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – Т. II. : Синтаксис. – Ч. 1. – 703 с.
8. **Заневич О. Є.** Типи генітивних моделей при запереченні в українській мові XVI – I половини XVII ст. / О. Є. Заневич // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика : зб. наук. праць / гол. ред. Л. І. Шевченко. – К. : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2011. – Вип. 23. – С. 105–114.

9. **Зарудняк О. А.** Безприйменникові придієслівні конструкції з родовим відмінком в українських пам'ятках ділового письменства XIV–XVII ст. / О. А. Зарудняк // Наукові записки Ізмаїльського пед. ін-ту. – Ізмаїл : Ізмаїльський пед. ін-т, 1962. – Вип. 3. – С. 119–137.
10. **Іванович М.** Форма прямого додатка в заперечних конструкціях в українській і сербській мовах / М. Іванович // Проблеми слов'янознавства. – 2004. – Вип. 54. – С. 113–121.
11. **Ковалик І.** Заперечні речення в листах і універсалах гетьмана Богдана Хмельницького / І. Ковалик // Ковалик І. І. Питання українського і слов'янського мовознавства. Вибрані праці. – Львів ; Івано-Франківськ, 2008. – Ч. II / упоряд. З. Терлак. – С. 187–204.
12. **Крижанівська О. І.** Історія української мови: історична фонетика. Історична граматики : навч. посіб. / О. І. Крижанівська. – К. : Академія, 2010. – 248 с.
13. **Леонова М. В.** Сучасна українська літературна мова. Морфологія / М. В. Леонова. – К. : Вища школа, 1983. – 264 с.
14. **Перегінець М.** Синтаксичне вживання граматичних форм // Підвищений курс української мови / [за ред. Л. Булаховського]. – Х. : Рад. школа, 1931. – С. 191–240.
15. **Рим'як О.** Акузативні конструкції при запереченні в пам'ятках XVI – першої половини XVII ст. / О. Рим'як // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : зб. наук. праць. – Ужгород : Говерла, 2009. – Вип. 13. – С. 108–110.
16. **Словник-довідник** з культури української мови / [Гринчишин Д., Капелюшний А., Сербенська О., Терлак З.]. – [3-є вид., випр.]. – К. : Знання, 2006. – 367 с.
17. **Тимченко Е.** Функції генетива в южнорусской мовній області / Е. Тимченко. – Варшава : Типографія Варшавського навчального округу, 1913. – 278 с.
18. **Шевельов Ю.** Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953 рр.) / Ю. Шевельов ; упоряд. : Л. Белея, Л. Нуждак]. – К. : Темпора, 2012. – 664 с.
19. **Юносова В. О.** Варіантність відмінкових закінчень іменників у сучасній українській літературній мові / В. О. Юносова. – К. : Знання України, 2003. – 126 с.
20. **Dalewska-Greń H.** Języki słowiańskie / H. Dalewska-Greń. – Warszawa : Wyd-wo Naukowe PWN, 2002. – 665 s.
21. **Szober S.** Gramatyka języka polskiego / S. Szober; oprac. W. Doroszewski. – [4 wyd.]. – Warszawa : PWN, 1957. – 390 s.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

1. **Винничук Ю.** Танго смерті / Ю. Винничук. – Х. : Фоліо, 2012. – 379 с.
2. **Вирган І. О.** Російсько-український словник сталих виразів / І. О. Вирган, М. М. Пилинська. – Х. : Прапор, 2009. – 864 с.
3. **Дрозд В.** Листя землі : у 2 кн. / В. Дрозд. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2009. – Книга 1. – 703 с.
4. **Забужко О.** Музей покинутих секретів / О. Забужко. – К. : Факт, 2009. – 832 с.
5. **Лемківські пісні** / [уклад. М. І. Турко]. – Львів : Растр-7, 2009. – 164 с.
6. **Матіос М.** Солодка Даруся. Драма на три життя / М. Матіос. – Львів : Піраміда, 2005. – 176 с.
7. **Північно-східна Слобожанщина** (Новопсковський, Біловодський, Мілоський райони Луганської області) : матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / [упоряд. : Магрицька І. В., Семистяга В. Ф., Сікорська З. С., Чернописький М. Г., Шевцова О. В.]. – Львів : Вид. центр Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка, 2002. – 256 с.
8. **Роздобудько І.** Гудзик / І. Роздобудько. – Х. : Фоліо, 2007. – 222 с.
9. **Словник** гуцульських говірок Річки та Яворова : у 4 кн. / М. М. Астаф'єва, Г. В. Воронич. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. – Кн. 1. – Скриптура перша : А–Ж. – 516 с.
10. **Тарасевич Б.** Сьпіванкы бабы Ольгы / Б. Тарасевич, Ю. Стариньській. – Лігниця, 2009. – 112 с.
11. **Хібеба Н.** Приватний архів експедиційних діалектних записів з Бойківщини, зібраних упродовж 1994–2015 рр.

Надійшла до редколегії 29.06.2016

НЕОЛОГІЧНІ НАЗВИ ОСІБ, МОТИВОВАНІ ОНІМАМИ

Розглянуто семантику та функційні особливості неологічних відонімних лексем; визначено словопороджувальну активність окремих груп онімів.

Ключові слова: неологічна лексика, відонімні деривати, назви осіб, персоніми, ергоніми, оніми.

Рассмотрена семантика и функциональные особенности неологических отонимных лексем; определена словопроизводительная активность отдельных групп онимов.

Ключевые слова: неологическая лексика, отонимные дериваты, названия лиц, персонимы, эргонимы, онимы.

The author of the article has analyzed semantic and functional features of proper name; has identified the derivate activity of different groups of proper names.

*Keywords: neological vocabulary, derivatives from **proper** names, names of persons, personim, ergonim, onym.*

Останні два з половиною десятиліття в історії української мови позначено появою численних лексичних інновацій у різних функційних стилях, переважно в публіцистичному. Дослідники динамічних процесів у сучасному українському лексиконі зазначають, що його склад поповнюють новотвори як з питомими, так і з іншомовними основами [2, с. 35–49]. Серед цих новотворів велику кількість становлять відонімні похідні. Лише в словнику А. Нелюби [5] зафіксовано більше шестисот відонімних дериватів, що є назвами осіб, явищ, предметів, ознак, процесів і дій.

Слова, утворені від власних назв, уже були предметом спеціальних розвідок Т. Стасюк [6], А. Вовка і М. Ковальчука [1]. Принагідно вони згадані у працях Є. Карпіловської, Н. Клименко і Л. Жислюк [2], Ж. Колоїз [3], О. Стишова [7], О. Тараненка [8]. Неологічні назви осіб, мотивовані онімами, ще належно не висвітлено в мовознавчих працях. До певної міри заповнити цю прогалину покликана наша стаття, мета якої проаналізувати склад відонімних назв осіб, базою для творення яких стають такі різновиди онімів, як ергоніми, антропоніми, топоніми та космоніми.

Відонімні назви осіб, так звані персоніми, утворюють в українській лексиці мікрополе для означення реалій живої природи і протиставлені назвам тваринного та рослинного світу як особи/неособам [3, с. 124]. Неологічні номінації осіб дуже різноманітні і їх важко вкласти в межі ідеальної класифікаційної схеми.

Численну підгрупу відонімних похідних формують персоніми із загальним значенням 'особа як носій непроцесуальної ознаки'. Базою їх творення стають ергоніми – індивідуальні найменування організацій, виробничих та суспільних об'єднань. Ця група власних назв охоплює величезну кількість найменувань – від партій, товариств, заводів, вишів до кінотеатрів, кооперативів, магазинів, фірм тощо.

Деривати, утворені від ергонімів, іменують осіб через їх відношення до:

а) політичних партій, організацій, рухів, блоків, об'єднань: *б'ютівець* – учасник чи прихильник Б'ЮТу (Блоку Юлії Тимошенко); *б'ютівка*, *б'ютівкиня* – учасниця чи прихильниця Б'ЮТу; *верховнорадець* – депутат Верховної Ради; *вічанин* – особа, яка належить до партії «Віче»; *впередукраїнець* – член або представник парламентського блоку «Вперед, Україно»; *гетівець* – особа, належна до організації «Геть усіх»: *Сьогодні люди в камуфляжах розігнали наметове містечко гетівців* (1+1: ТСН, 20.03.09); *єдиноукраїнець* – особа, яка має відношення до «Єдиної України»; *єдиноцентрист* – представник (прихильник) партії «Єдиний центр»; *єдненець* – особа, яка має відношення до партії «Єдність»; *єдун* – особа-прихильник (учасник) виборчого блоку «Єда» (За єдУ – За єдину Україну); *єцівець* – особа-учасник, прихильник партії ЄЦ (Єдиний центр); *заєдаїст* – прихильник (член) виборчого блоку і фракції у Верховній Раді «За єдУ»; *заукраїнець* – особа-представник партії «За Україну»; *КОПи* – учасники (члени) КОП (Команда озимого покоління – виборчий блок на виборах до Верховної Ради України 2002 року); *кпуїсти* – представники КПУ (Комуністичної партії України); *лікудівець* – учасник партії (передвиборчого блоку) «Лікуд»; *меджлісівець* – особа, що належить до Меджлісу; *напів-Б'ЮТівець* – не зовсім Б'ЮТівець, частковий, половинчастий Б'ЮТівець; *нашист* – член виборчого блоку «Наша Україна», наприклад: *Телеканал «Інтер» обзиває членів «Нашої України» нашими.* А членів Форуму національного порятунку, до речі, вони називають *єфенсівцями*. Згодьтеся, що звукописом ці два

новотвори близькі до слів «фашист» та «есесівці» (ПіК, 33/01¹, с. 10); *нашоукраїнець* – член блоку «Наша Україна»; *нашоукраїнка* – жінка з блоку «Наша Україна»; *нетаківець* – особа, яка має відношення до виборчого блоку «Не так!»; *нетактник* – особа, яка має відношення до *нетактного* – належного, віднесеного до виборчого блоку «Не так!»; *нунсівець* – особа, яка має стосунок до НУ-НС (виборчий блок «Наша Україна» – «Народна самооборона»); *опорист* – особа, належна до організації «Опора», наприклад: *Про його результати «опористи» повідомили так: «На запитання «Яку кандидатуру ви підтримуєте?» – народні часто відповідали: «Це моя особиста справа»* (УМ, 06/07, с. 5); *пеєрпіст* – представник ПееРПе (Партія «Реформи і порядок»); *порист* – особа, яка належить до «Пори» (політична партія); *ПРУсак* – член Партії регіонів України; *регіонал* – представник «Регіонів України» (у Верховній Раді – депутат фракції «Регіони України»); *регіональщик* – представник Партії регіонів; *регіонер* – представник Партії регіонів чи прихильник такої; *рухман* – особа, яка входить до Руху; *свободівець* – учасник «Свободи» (всеукраїнське об'єднання); *соборянин* – представник партії «Собор»; *тризубівець* – особа, належна до громадської організації «Тризуб»; *уєрпіст* – учасник УРП – Української республіканської партії; *форпостівець* – особа, належна до «Форпосту» (громадська організація); *фронтівик* – учасник «Фронту змін» (громадська організація, якою керує А. Яценюк); *хамасівець* – учасник палестинського руху «Хамас»;

б) літературних і мистецьких об'єднань: *архігумівець* – особа, яка належить до київського клубу художників-сатириків «Архігум»; *апостроф'яни* – особи, належні до клубу «Апостроф»; *бубабіст* (Бу-Ба-Бу), *плужанин* («Плуг»); *веселосічовик* – учасник «Веселої Січі»; *вівторківець* – особа-учасник «Молодого вівторка»; *ДАТівець* – учасник музичного гурту «ДАТ»; *інолітературівець* – представник творчого гурту «Інша література»; *квінівець* – учасник гурту «Квін»; *КВНник* – гравець КВН (кавеену); *комувнизівець* – особа, належна до гурту «Кому вниз»; *контрабасівець* – учасник гурту «Контрабас»; *квартилець* – учасник передачі і КВН-команди «95-й квартал»; *міражівець* – учасник музичного гурту «Міраж»; *літакцентівець* – особа, яка має стосунок до «ЛітАкценту»; *обріївець* – учасник «Обрію», наприклад: *На початку 60-х років у місті Донецьку виникло літературне*

¹ Тут і далі перша цифра позначає номер, друга – рік видання.

об'єднання «Обрій», керівником якого став російськомовний поет Йосип Курлат. Серед тодішніх «**обрійвців**» був і Василь Стус (ЛУ, 1/08, с. 1); *перехресник* – особа, належна до «Перехрестя» (літстудія), наприклад: Літстудія «Перехрестя», що при НСПУ, ще досить молода. Вона практикує виїзні зустрічі «**перехресників**» з колективами інших відомих літературних студій та об'єднань... (ЛУ, 40/11, с. 15); *поділець* – актор (чи інший працівник) київського Театру на Подолі; *танкіст* – учасник музичного гурту «Танок на майдані Конго»; *телекварталівець* – учасник телевізійної програми «95-й квартал»; *тіківець* – особа, належна до ТіК (музичний гурт «Тверезість і культура»); *юркешівець* – учасник музичного гурту «Юркеш»; *фабрикант* – учасник-випускник телепроекту «Фабрика зірок»);

в) засобів масової інформації – газет, часописів, телеканалів: *ленінськомолодівець* – працівник молодіжної газети «Ленінська молодь»; *свічка* – працівник, виробник газети «Свіча»; *сільськовістянин* – працівник газети «Сільські вісті»; *смолоскипівець* – особа, належна до часопису «Смолоскип»; *чорноморець* – співробітник газети «Чорноморська комуна»; *атеєнівець* – особа, належна до АТН (Агенція теленовин – харківський телеканал); *інтерівець* – працівник телеканалу «Інтер»; *новоканалівець* – співробітник «Нового» каналу (на телебаченні); *плюсівець* – особа, яка працює на каналі «1+1»; *п'ятиканальник* – особа, що має відношення до 5-го каналу; *ISTVшник* – працівник телеканалу ISTV;

г) соціальних організацій: *джинсар* – ДЖИНС (оператор мобільного зв'язку); *грінпісівець* – учасник чи прихильник міжнародної організації «Грінпіс»; *форпостівець* – особа, належна до «Форпосту» (громадська організація); *FATFівець* – учасник FATF (Міжнародна організація боротьби з відмиванням коштів); *феменка* – учасниця Femep (дівоча громадська організація-рух в Україні); *сотівець* – учасник (особа, держава) СОТ (Світова Організація Торгівлі); *гогольфестівець* – учасник Гогольфесту;

г) виробничих об'єднань, підприємств, установ, навчальних закладів: *манівка* – учасниця МАНу (Мала академія наук); *дніпрогазівець* – особа, яка має відношення до Дніпрогазу; *засядьківець* – працівник (шахтар) шахти імені О. Засядька; *ліонець* – працівник Ліоне-банку; *оболонець* – особа, яка працює на пивзаводі «Оболонь» чи має відношення до цього заводу; *сарматівець* – представник пивоварні «Сармат», наприклад: «**Сарматівці**», мабуть, не очікували

зустріти опору з боку трудового колективу «Оболоні» (ПіК, 10/03, с. 25); *печерець* – суддя Печерського районного суду міста Києва; *плесівець* – особа, належна до установи «Плесо»; *ТНКівець* – особа, належна до ТНК (транснаціональна компанія); *укрзалізничник* – працівник «Укрзалізниці»; *маупівець* – особа, яка має відношення до МАУП (Міжрегіональна академія управління персоналом); *могилянecь* – особа, яка має відношення до Києво-Могилянської академії; *форумець* – особа, яка має стосунок до Форуму (видавців); *юкосівець* – особа з ЮКОСу; *голлівудець* – особа, пов'язана з Голлівудом (актор);

д) військових підрозділів: *альфівець* – військовослужбовець підрозділу «Альфа»; *беркутівець* – працівник міліції зі спецпідрозділу «Беркут»; *грифонівець* – особа зі спецпідрозділу «Грифон»; *екс-кобрівець* – колишній працівник «Кобри» (спецпідрозділ у системі ДАІ);

е) спортивних команд, як українських, так і зарубіжних: *агросоюзівець* – учасник команди з мотоспорту «Агросоюз»; *азовмашівець* – спортсмен баскетбольної команди «Азовмаш»; *будівели* – гравці баскетбольного клубу «Будівельник»; *віллани* – учасники англійської футбольної команди «Астон Вілла»; *газовик* – гравець футбольної команди «Шальке», титульним спонсором якої є «Газпром»; *екс-челсієць* – колишній гравець англійського футбольного клубу «Челсі»; *карпатівець* – гравець футбольного клубу «Карпати»; *макларенець* – учасник команди «Макларен» (автоперегони «Формула-1»); *олкомівець* – гравець Мелітопольської футбольної команди «Олком»; *пульсарівець* – гравець баскетбольної команди «Пульсар»; *ситроєнівець* – учасник «Сітроєн» (команда з авторалі); *ТеВеДист* – учасник ТеВеДе (львівська футзальна команда); *унікортивець* – спортсмен, який має відношення до Унікорту; *ФОРМУЛА-іст* – учасник змагань «Формула-1»;

є) почесних нагород: *бабайст* – лауреат премії «Золотий Бабай»; *нобелефіл* – дослідник історії Нобелівської премії; *нобелець*, *нобеліат*, *нобелівець*, *нобелівчанин*, *нобеляка* – особа, нагороджена Нобелівською премією.

Окремі лексеми, відрізняючись своєю формальною структурою, співвідносні з тим самим денотатом. Вони є назвою тієї самої особи, здатні замінити одна одну, постають як комунікативні еквіваленти й утворюють своєрідний номінативний ряд, наприклад: *б'ютівка* – *б'ютівкиня* (БЮТ), *порівець* – *порист* («Пора»), *заєдун* – *заєдист* – *заєдаїст* – *заєдинщик* («За єдину Україну»); пор.: *Дмитро Табачник у декількох інтерв'ю не виключав можливості*

формування ліво-центристської більшості (тобто з числа комуністів та заєдаїстів) (ПіК, 13/02, с. 24); Реклама блоку «За єдУ» під час трансляції на УТ-1 Олімпійських ігор у Сот-Лейк-Сіті не оплачувалася з виборчого фонду блоку. Навіть неозброєним оком видно, що на своїй же кухні «заєдистам» усе менше місця (ПіК, 9/02, с. 10); на відміну від заєдунів, Віктор Медведчук має ідеологічний імідж (УС, 16/02, с. 6); – регіонал – регіонер – регіональник – прусак (Партія регіонів), пор.: Нещодавно лави **регіоналів** поповнилися ще одним жіночим тілом (ПіК, 9/03, с. 14); Так ось, керманіч, ідучи на службове підвищення (приглянувся «**регіональникам**»), покидав місто тріумфуючи – тут він зробив успішну кар'єру і завоював блискучу репутацію працівника новітньої системи самоврядування (ЛУ, 5/08, с. 2); Bravo, «**регіонери**»! Це ваш стиль! (ЛУ, 36/06, с. 3); ...так званих «регіоналів» у народі давно прозвали **ПРУсаками**. І не тільки через співзвучність аббревіатури – ПРУ (Партія регіонів України), але й через те, що вони, наче таргани (ЛУ, 27/07, с. 4); – нобелець – нобеліат – нобелівець – нобелівчанин – нобеляка – нобельянт: Нарешті Вкраїна дочекалася свого **нобельянта, нобеляку, нобельця** чи як хочете називайте (О. Сенчик «Кайф»); Справді, і **нобеліатів** у них хоч греблю гати, і книгодрукування схрумало увесь наш книжковий ринок і не вдавалося, і пишуть вони більше (ПіК, 9/04, с. 36); А до того ж Проміяк – гордість світового письменства і чи не найяскравіший від усіх лавреятів-**нобелівчан**, бо живе життям простацьким, без прикрас, брязкалець і феєрверків, хоч це невимовно важко (О. Сенчик «Кайф»).

Ці й схожі утворення виконують номінативну функцію в мові. Вони постають унаслідок потреби назвати учасників різноманітних партій, організацій, установ, закладів тощо. Крім того, ергоніми стають базою для творення оцінних назв, переважно із негативними конотаціями: *беркутята* – зменшено-зневажливо про працівників міліції з підрозділу «Беркут», наприклад: ...а не кидати **беркутят** на штурм Генпрокуратури (ІСТV: «Свобода слова», 01.06.07); *верховнозрадець* – ідеться про народних депутатів: **Верховнозрадці**. Вже не соромлячись, на тиках носять цінники Тамтешині перепроданці та циніки (С. Коваль «Мініатюри»); *білобратчик* – учасник секти «Біле братство», наприклад: До речі, перші «христовочки» **білобратчиків** із першою вказівкою на жовтневу дату апокаліпсису зарясніли по українських містах знов-таки чомусь у травні (ПіК, 21/03, с. 4);

БезНАТОвець – особа, яка бажає жити (існувати) без НАТО, наприклад: *Ото виграєте, шановні безНАТОВці, любителі «язичія»* (УМ, 06/07, с. 10).

Номінативну роль виконують також номени, що називають прибічників або противників, послідовників кого-небудь, їхні погляди. Такі лексеми переважно утворюють від прізвищ та імен:

а) політичних діячів України: *антикучмовець, відМОРОЗОк, вітренківець, горинівець, граченя* – послідовник, прибічник Л. Грача (одного з колишніх керівників Автономної Республіки Крим), *гриньовець, грушев'ята* – послідовники М. Грушевського, наприклад: *Його самого радянська влада не посміла знищити відверто, як десятки чи й сотні його колег та учнів-«грушев'ят», а вчинила по-зłodійськи, підло* (ЛУ, 27/09, с. 6); *заюліст, заюлістка, кінахівець кличківець, костенківець, кравчукіст, кучмак, кучмек, кучманіст, кучміст, кучмоноїд, кучмолиз, кучмономенклатурник, кушнар'овець, лазаренківець, литвиніст, литвинівка, луценківець, масолівець, медведчуркіси* – особа з рисами й ознаками Медведчука й Суркіса або особи, що їх підтримують, є їхніми прихильниками; *мешиковець, морозівець, морозята, неокучміст, порошенківець, симоненківець, смирновець* – особа, пов'язана зі Смирновим (колишній міністр внутрішніх справ України); *пинзеніківець*, наприклад: *Вдало обрана тактична схема вже після першого туру дозволила морозівцям та симоненківцям вирватися у лідери. Їхні ж конкуренти-номенклатурники, чорноволівці, націоналісти, реформатори й гриньовці безнадійно відстали, а горинівці, павличківці й команда Лариси Скорик навіть покинули вищу лігу* (УМ, 01/95, с. 2); *тарасюкофоб* – особа, яка не любить Тарасюка (колишній міністр закордонних справ України), *фельдманівець, наташист* – прибічник Вітренко, *юлефан, юрофан, юценківець, юценколюб, янучкіст*;

б) політичних діячів Росії та зарубіжжя: *жириновчик* – послідовник, спадкоємець, прихильник В. Жириновського, наприклад: *...доморощені жириновчики в нашому ж рідненькому парламенті* (СіЧ, 31/95, с. 2); *ельциніст, лукашист, лукашівець, лукашенкізатор, путініст, нінандреєвець, мікросталін* – такий диктатор, як Сталін, але менший значенням, виявом, наприклад: *Мене призначили у Полтавський педінститут, який очолював такий собі мікросталін, що мав навколо себе маленьких невірників і прутинку для підслуховування, – Михайло Семиволос* (Є. Сверстюк, з інтерв'ю); *меркозі* – тандем

Меркель (канцлер Німеччини) і Саркозі (прем'єр Франції), наприклад: *То який проект удалося просунути Меркель і Саркозі?... Їх уже називають Меркозі* (ТВІ: «Підсумки з Віталієм Гайдукевичем», 11.12.11); *противсіхівець* – прихильник Противсіха (кандидат на пост Президента України 2010 р.);

в) діячів культури, письменників, історичних постатей: *андруховичезнавець, андруховичеман, багрянїст, бузиноїд, галанїст, геростратївець, кармалюкознавець, параджановець, околїтенківець, лимонївець, павличківець, жаданївець, піджаданник* – наслідувач, прихильник, послідовник Жадана, наприклад: *... побачили в тобі своєрідного гуру, наслідують тебе, дехто вводить цікаві терміни – «жаданївці», або «піджаданники»* (ЛУ, 44/11, с. 7); *кобзарята* – малі прихильники, послідовники, «нащадки» Кобзаря (Тараса Шевченка); *толкінїст* – послідовник (наслідувач) Джона Толкієна; *чепурнїст* – прихильник В. Чепурного, *чингісханївець*;

г) вищого духовенства: *сабоданївець, філаретївець*.

Онїми стають базою для творення окаянізмів на позначення нащадків: *Андруховичівна* (донька письменника Андруховича); *чорноволята* (сини Чорновола), *гітлерович* (спадкоємець Гітлера) або повторювачів відомих постатей – *сальєрович*, наприклад: *Буває і так, що випадково який-небудь сальєрі сальєрович тимчасово збирає лаври замість Моцарта, якого нелегко розпізнати, особливо, коли йдеться про надто потужний талант – на межі із геніальністю* (ЛУ, 25/08, с. 8).

Особливістю цих похідних є те, що суфікси імен по батькові (-ович, -івн-а) приєднують не до імені, а до прізвища, наприклад: *Правда, на відміну від «цесаревичів», «гітлеровичі» віддають перевагу Новому Світу. Один з них стверджує, що є сином Гітлера і Гели Раубаль* (ПіК, 18/04, с. 32).

Окремий тип відпрізвищних утворень становить антропонім *Вінгран*, який є скороченим на морфемній межі офіційного прізвища Миколи Вінграновського: *Яблука запахли на всю балку, Поповзла туману сивина. Дівка цілувала мене палко – Це я їй підкинув Вінграна* (П. Ребро «Пригадались дні давно колишні»). Такі утворення, на думку А. Нелюби, є проявом мовної економії в словотвірній номінації української мови [4, с. 196–197].

Складну семантичну структуру мають неолексеми *воскресохрист* – особа, яка вірить у воскресіння Христа, та *смертохрист* – особа, яка

вірить у смерть Христа, наприклад: *Якщо зі смертохристами було все зрозуміло – їх буде із воскресохристами знищено напередодні повної ісламізації України, то в постаті Христа, цього юдейського дервіша, ховалася якась небезпечна таємниця* (Ю. Щербак «Час смертохристів»).

Топоніми і космоніми, порівняно з ергонімами та антропонімами, стають базою для творення нових слів значно рідше. Від макро- і мікротопонімів утворюють неологічні назви жителів (катайконіми): *кувейтянка* – жителька Кувейту; *монтекарли* – жителі Монте-Карло; *європка* – жителька Європи; *європані* – жінка з Європи, *переделкінець* – житель Переделкіно; *прикарпаточка* – зменшено-пестливе до 'жінка, яка живе в Прикарпатті'; *торонтянин* – житель чи уродженець Торонто; *чорнобилянин* – житель місцевості, території, яка зазнала наслідків Чорнобильської аварії; *нібиєць*, *нібийка* – жителі вигаданої держави Ніби; *бугодністровець* – представник Буго-Дністровської культури; *штатівець* – представник Штатів (Сполучених Штатів Америки), наприклад: *Можливо, наступним етапом українсько-американського співробітництва може стати визнання штатівцями України державою з ринковою економікою* (ПіК, 22/02, с. 21).

Топонім *Україна* слугує для творення багатьох похідних, переважно складної будови, які характеризують особу за її ставленням до нашої країни: *україноохоронець* – особа, яка охороняє Україну; *українорозумака* – особа, яка розуміє (знає) Україну; *українотворець*, наприклад: *Тарасове Слово взяло на себе місію порятунку вже знищеної української держави. Пушкін, Міцкевич, Емінеску були просто національними поетами, а Тарас – україноохоронець і водночас українотворець* (ЛУ, 10/04, с. 1); *позаукраїнець* – особа, яка перебуває поза Україною, не є її жителем чи громадянином (як синонім до *антиукраїнець*).

Для називання фахівця з історії чи економіки певної місцевості утворено лексему *донецьколог* (знавець Донецька та регіону).

З мікротопонімом *Майдан* (майдан Незалежності в Києві) пов'язано новотвори *майданниця* – жінка-учасниця подій на майдані Незалежності (учасниця Помаранчевої революції); *майданарбайтер* – особа, змушена заробляти, мітингуючи на Майдані, чи приневолена до цього (пор.: *остарбайтер*); *незрадьмайданник* – особа чи організація, що дотримується гасла «Не зрадь Майдан!», наприклад: *Вивести парадом і пошикувати під червоно-голубі знамена ще принаймні «борців за справедливість» та «незрадьмайданників»* (Свобода, 9/07, с. 4).

Виразну оцінну конотацію (іронічну та зневажливу) мають відтопонімні утворення *європолюб* і *москволизальник*, наприклад: *Прем'єр Віктор Янукович «дозволив дихати» Міністерству закордонних справ, рахунки якого ще з 1 січня були заблоковані Державним казначейством, яким відає відомий «європолюб» Микола Азаров (УМ, 03/07, с. 6); Нас ділять на східняків і західняків, на україномовних і двомовних, на самостійників і москволизальників (ЛУ, 41/09, с. 3)*. Значення доброзичливого і співчутливого ставлення має відтопонімне похідне слово *чорнобилята*, яким названо дітей з Чорнобиля.

Особливу модель творення відтопонімних похідних становить субстантивований прикметник від назви міста Донецьк – *донецький* (переважно в множині – *донецькі*), за зразком якого творять інші відтопонімні прикметники на позначення представників впливових суспільних угруповань за їхнім регіональним походженням, перебуванням, формуванням, наприклад: *Багато аналітиків стверджували про посилення «донецьких», які активно освоюють територію будинку Кабінету Міністрів (ГУ, 50/02, с. 5); Донецькі йдуть? ... незрозумілим є призначення на вакантну посаду п. Юшка, представника донецького політично-економічного клану. І пересічному громадянину глибоко байдуже – йдуть донецькі, харківські чи дніпропетровські (УС, 01/02, с. 3)*.

Від назв космічних об'єктів зафіксовано похідні *позаземлянка* – жінка, яка живе поза Землею, та *голубопланетянин* – житель фантастичної Голубої планети.

Отже, аналіз 256 відонімних назв осіб засвідчив найбільшу словопороджувальну активність ергонімів, від яких утворено 130 неолексем (51 % від загальної кількості персонімів-новотворів), менше задіяні у відонімному словотворенні антропонімні твірні основи (102 похідних, що становить 40 % від усіх аналізованих назв осіб), топоніми стають базою для творення неологічних слів у 24 випадках (9 %). Перспективи дослідження відонімних назв осіб вбачаємо в з'ясуванні словотвірних моделей цих дериватів, що розкривають механізм їх творення. У більш віддаленій перспективі – здійснити лексико-семантичний та словотвірний аналіз інших відонімних похідних, зокрема назв ознак (прикметників і прислівників) і назв дій (дієслів), та виявити експресивно-стилістичні функції цих утворень.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вовк А. В.** Відонімні утворення в мові сучасної газети / А. В. Вовк, М. С. Ковальчук // Український смисл : наук. зб. / за ред. І. С. Попової. – Дніпропетровськ : Роял Принт, 2015. – С. 21–29.
2. **Клименко Н. Ф.** Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : монографія / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
3. **Колоїз Ж. В.** Українська okazіональна деривація : монографія / Ж. В. Колоїз. – К. : Акцент, 2007. – 311 с.
4. **Нелюба А.** Явища економії в словотвірній номінації української мови / А. Нелюба. – Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2007. – 302 с.
5. **Словотворчість незалежної України. 1991–2011** : словник [уклад. А. Нелюба]. – Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2012. – 608 с.
6. **Стасюк Т. В.** Типи відонімних утворень у мові сучасної публіцистики / Т. В. Стасюк // Ономастика і апелятиви. – Дніпропетровськ : Пороги, 2005. – Вип. 24. – С. 128–134.
7. **Стишов О. А.** Українська лексика кінця ХХ століття: на матеріалі мови засобів масової інформації. – [2-е вид., переробл.]. – К. : Пугач, 2005. – 388 с.
8. **Тараненко О. О.** Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) : монографія / О. О. Тараненко. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. – 248 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

ГУ	– «Голос України»
ЛУ	– «Літературна Україна»
ПіК	– «Політика і культура»
СіЧ	– «Слово і час»
ТСН	– «Телевізійна служба новин» (Канал 1+1)
УМ	– «Україна молода»
УС	– «Українське слово»

Надійшла до редколегії 16.06.2016

ЗАГАЛЬНА ТИПОЛОГІЯ СИНТАКСИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті зроблено спробу подати загальну типологію синтаксичних зв'язків, які реалізуються між компонентами мовленнєвого ланцюга. Зокрема, виділено на підставі п'яти певних диференційних ознак два класи лінгвістичних явищ: системний, який охоплює три типи з його різновидами, та позасистемний (несистемний, надсистемний, нестандартний), об'єднаний у п'ять груп.

Ключові слова: мовленнєвий ланцюг, диференційна ознака, синтаксичний зв'язок, системний синтаксичний зв'язок, позасистемний синтаксичний зв'язок.

В статье сделана попытка подать общую типологию синтаксических связей, которые реализуются между компонентами речевой цепи. В частности, выделено на основе пяти определенных признаков два класса лингвистических явлений: системный, который охватывает три типа с его разновидностями, и внесистемный (несистемный, надсистемный, нестандартный), объединенный в пять групп.

Ключевые слова: речевая цепь, дифференциальный признак, синтаксическая связь, системная синтаксическая связь, внесистемная синтаксическая связь.

The article is an attempt to apply the general typology of syntactic con-bonds, which are realized between the components of the speech chain. In particular, allocated on the basis of five specific features two classes of linguistic phenomena: the system that covers three types of his species, and non-systemic (non-system, super-system, non-standard), combined into five groups.

Keywords: speech circuit, differential indication syntactic connection, system connection syntax, syntax off-system connection.

У лінгвістичних студіях з категорійної граматики, що вирізняються різноманіттям підходів до вивчення мовних явищ, надзвичайно актуальним залишається дослідження **синтаксичного зв'язку** як однієї з фундаментальних категорій, яка постає своєрідним підґрунтям практично решти синтаксичних категорій і конструктів.

У вченні про синтаксичні зв'язки лінгвістика має серйозні напрацювання, утім, до недавніх пір є підстави стверджувати, що ця проблема ще «залишається відкритою» [12, с. 545]. Передусім теорія й практика дослідження сутності синтаксичного зв'язку містить чимало своєрідних парадоксів, які стосуються, наприклад, його дефініювання, засобів вираження, загальноприйнятої номенклатури, невідповідності обсягу цього поняття термінологічному його забезпеченню тощо.

З огляду на це в пропонованій науковій розвідці ставимо за *мету* подати загальну типологію власне синтаксичних зв'язків, які реалізуються між компонентами мовленнєвого ланцюга, зважаючи на те, що вони є обов'язковим конструктивним компонентом і мовленнєво-творчого процесу, і самого мовлення як наслідку цього процесу. Зрозуміло, що без чітко маркованих відношень між складниками певного мовленнєвого ланцюга немає осмисленого висловлення, а отже, того, що визначаємо як синтаксичну одиницю (одну із тріади фундаментальних категорій синтаксису: одиниця – зв'язок – модель). Названі відношення маркуються як у їхньому формально-граматичному, так і в змістовому планах, і ці особливості уможливили створення такої дефініції синтаксичного зв'язку, що, на нашу думку, найпереконливіше відбиває його сутність: «Синтаксичний зв'язок – семантично-граматичне відношення між компонентами деякого мовленнєвого ланцюга, що дає змогу лінгвістично осмислити його як повідомлення чи якийсь його фрагмент і кваліфікувати цей ланцюг як певну синтаксичну одиницю» [10, с. 19].

Традиційно корпус синтаксичних зв'язків охоплює три основні типи: **предикативний**, **підрядний** і **сурядний** з їхніми підтипами: узгодженням, керуванням, приляганням [1; 2; 11; 16 та ін.], а також кореляцією (погодженням) [3; 13]. Професор О. С. Мельничук уводить до метамови синтаксису термін **підрядносполучникове підпорядкування** також для позначення різновиду підрядного зв'язку [14, с. 66], а А. П. Загнітко – термін **співположення** для номінації предикативного зв'язку, за якого форми головних членів двоскладного речення з тих чи тих причин не уподібнюються одна одній (*Моя кімната внизу*) [4, с. 16]. Комплекс синтаксичних зв'язків розширювали, зокрема, його типами за призначенням: **реченнєвотвірний**, **реченнєвомодифікаційний**, **словосполученнєвотвірний** та **недиференційований** [2, с. 371–379]. Останній зв'язок український мовознавець І. Р. Вихованець поставив у ряд із такими зв'язками, як сурядний, підрядний, предикативний, зазначивши, що він (разом з подвійним) перебуває на периферії системи синтаксичних зв'язків [1, с. 33]. У сучасних синтаксичних дослідженнях підрядний зв'язок за характером опорного компонента поділяють на два типи: **прислівний** (підпорядкування залежного складника

підрядності опорному слову) і **детермінантний** (підпорядкування залежного компонента – детермінанта в простому реченні чи підрядної предикативної одиниці – головним членам) [1, с. 17–34; 2, с. 371–379; 11, с. 465; 13, с. 19–54; 15, с. 452–454]. Найзагальнішим підходом до класифікації синтаксичного зв'язку є погляд К. Ф. Шульжука, який виділяє два типи зв'язку – **однорівневий** (поєднує мінімальні синтаксичні одиниці, прості речення, складні речення) та **різномірний** (різні комбінації цих одиниць) [16, с. 17].

Отже, синтаксичні зв'язки залишаються одним із найменш детермінованих понять мовознавства, що потребує докладнішого опису й найосновніше – побудови їхньої відповідної номенклатури. Узагальнивши наявні класифікації цього фундаментального синтаксичного поняття, вважаємо за можливе констатувати, що в сучасній українській мові синтаксичні зв'язки реалізуються або як системні, або як поза-системні семантико-граматичні відношення, на підставі чого можна виділити два класи лінгвістичних явищ: **системний і позасистемний (несистемний, надсистемний, нестандартний) синтаксичний зв'язок**. Протиставити названі типи синтаксичних відношень можна лише комплексом неперехресних їхніх параметрів та диференційних ознак.

Системний синтаксичний зв'язок. До нього уналежнюємо **предикативний** з його різновидами – координацією та співположенням; **підрядний** зв'язок із трьома різновидами – узгодженням, керуванням, приляганням; **сурядний** із двома різновидами – власне сурядністю й супідрядністю. На нашу думку, системний синтаксичний зв'язок характеризується п'ятьма основними диференційними ознаками: детермінованість характеру та напрямку синтаксичної залежності; бінарність синтаксичної фігури, утвореної на підставі одного синтаксичного зв'язку; ідентичність компонентів синтаксичної фігури як синтаксичних одиниць; детермінованість ареалу реалізації межами однієї комунікативної одиниці як детермінованість конструктивна; функційне маркування компонентів синтаксичної фігури.

У разі, якщо не виявлено хоча б одну з п'яти диференційних ознак системного синтаксичного зв'язку, то маємо інші відношення, які пов'язуємо з несистемними синтаксичними зв'язками. Отже, відповідно до зазначених диференційних ознак виділяємо п'ять груп

позасистемного синтаксичного зв'язку. Оскільки окремі його типи ми вже репрезентували в різних наукових виданнях [5, с. 110–116; 6, с. 99–104; 7, с. 343–350; 8, с. 212–217; 10 та ін.], то в межах цієї статті подаємо узагальнену типологію позасистемних синтаксичних зв'язків, докладніше коментуючи лише якийсь один з його різновидів кожної групи.

I. Недетермінованість характеру синтаксичної залежності: двобічності, однобічності, відсутності залежності, коли між компонентами деякої конструкції не можна встановити ні предикативних, ні сурядних, ні підрядних відношень. Якщо останні й наявні, то в межах цієї конструкції неможливо визначити, який її компонент якому підпорядковано. Цей вияв позасистемного синтаксичного зв'язку охоплює **кореляцію, приєднання, пояснення, безсполучниковий зв'язок, переорієнтацію, юкстапозиційний зв'язок та деформацію**. Наприклад, **переорієнтація** – це такий тип позасистемного синтаксичного зв'язку, за якого можливою є зміна в деякій синтагмі, утвореній прислівником та інфінітивом, напрямку синтаксичної залежності на рівні конкретних словоформ, зміна, що формує іншу синтагму. Отже, реалізована чи не реалізована вказана можливість, а якщо реалізована, то в якому напрямку, визначає комунікативне завдання й контекст (Наприклад: *Добре жити*).

II. Вихід за межі бінарних відношень, коли певний компонент мовленнєвого ланцюга реалізує свої синтаксичні параметри в різних синтагмах. У цьому разі за межі системних відношень виходять **перерозклад, варіативність, опосередкування, розрив, розчленування, розподіл, екстраполяція**. Зокрема, на нашу думку, останній тип позасистемного синтаксичного зв'язку можна визначити як такий, за якого деякий компонент мовленнєвого ланцюга, синтаксично підпорядковуючись будь-якому одному його компоненту, формально може бути підпорядкований і пов'язаному з ним сурядним зв'язком другому компоненту цього ланцюга незалежно від того, пов'язаний він чи не пов'язаний із цим другим компонентом фактично. Отже, екстраполяція постає в разі детермінації однорідних членів речення в конструкціях на зразок: *Ми придбали нові зошити й книжки, де новими можуть бути й зошити, і книжки або лише зошити*.

У таких конструкціях певний компонент, чітко виражаючи свою залежність від якогось одного слова, екстраполює цю залежність одночасно й на ще одне слово цього ланцюга (і навіть на кілька: *Ми придбали нові зошити, книжки і фарби*).

III. Неідентичність компонентів конструкції як синтаксичних одиниць, що в межах однієї синтагми вступають між собою в певні семантико-граматичні відношення, тобто зв'язки між синтаксично різноплановими компонентами. До такого типу позасистемного синтаксичного зв'язку належить **сепаритизація** та **узагальнення**. Сутність узагальнення – зв'язку між узагальнювальним словом та рядом однорідних членів речення – полягає в тому, що одна синтаксична одиниця (словоформа – узагальнювальне слово) вступає в синтаксичні відношення з іншою синтаксичною одиницею (словоз'єднанням [9, с. 109] – однорідними членами речення). Наприклад, *Повітря, тиша, вода, дерева – усе сповнене незвичайною таємничістю*. Характер семантико-граматичних відношень у таких конструкціях переконливо засвідчує співвідношення узагальненого слова з усім рядом однорідних членів, а не з одним якимось його складником, бо не можна: *Повітря ... – усе сповнене незвичайною таємничістю*.

IV. Вихід за межі однієї комунікативної одиниці – простого чи складного речення. Тут певні семантико-граматичні відношення виявляються між компонентами різних речень, зокрема й дистанційованих один від одного. Ця ситуація пов'язана із двома типами позасистемних синтаксичних відношень: **з'єднанням** та **вставленням**. Зокрема, **з'єднання** можна кваліфікувати як тип позасистемного синтаксичного зв'язку, за якого формально маркується послідовне входження різних речень в один мовленнєвий ланцюг як певну синтаксичну одиницю (велику синтаксичну сполуку). Наприклад: *Народ мій є! Народ мій завжди буде! // Ніхто не перекреслить мій народ!* (В. Симоненко).

V. Недетермінованість функцій компонентів мовленнєвого ланцюга, коли в комунікативній ситуації неможливо чітко окреслити функції кожного компонента висловлення. У складі цієї групи позасистемних синтаксичних зв'язків перебувають **аранжування**, **транспозиція**, **контактування**, **квазідомінування**, **зчеплення**. Наприклад, у реченнях на зразок *Мій брат – учитель і Вчитель – мій брат* функцію

компонентів визначає послідовність їхнього розташування (*брат* – підмет і *брат* – присудок). У цьому разі маємо **аранжування**, за якого характер і напрямок граматичної залежності одного компонента мовленнєвого ланцюга від іншого визначає певна організація лінійної структури речення чи його окремого фрагмента.

Безперечно, що зафіксовані й проаналізовані системні й поза-системні синтаксичні зв'язки не вичерпують усіх потенційних зв'язків. Представлений корпус – це лише спроба узагальнення наявних побудов, пошуки в яких, безсумнівно, мають бути продовжені, оскільки реальна мережа синтаксичних зв'язків значно й багатша, і різноманітніша.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис : підруч. / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. **Загнітко А. П.** Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : БАО, 2011. – 992 с.
3. **Загнітко А. П.** Теоретична граматика української мови. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : Донецький нац. ун-т, 2001. – 662 с.
4. **Загнітко А. П.** Український синтаксис : науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс : у 2 ч. / А. П. Загнітко. – К. : ІЗМН, 1996. – Ч. 1. – 202 с.; Ч. 2. – 240 с.
5. **Попова І. С.** Зв'язки між синтаксично різноплановими компонентами мовленнєвого ланцюга та за межами одного речення / І. С. Попова // Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць Харківського нац. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2013. – Вип. 36. – С. 110–116.
6. **Попова І. С.** Зв'язок, не протиставлений за характером та напрямом синтаксичної залежності / І. С. Попова // Науковий вісник Східноєвропейського нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2013. – № 1 (250). – С. 99–104.
7. **Попова І. С.** Пояснення та безсполучниковість у системі синтаксичних зв'язків / І. С. Попова // Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького нац. ун-ту. – Кривий Ріг, 2013. – Вип. 9. – С. 343–350.

8. **Попова І. С.** Синтаксичний зв'язок функційно не детермінованих компонентів мовленнєвого ланцюга / І. С. Попова // Науковий вісник Чернівецького нац. ун-ту ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2012. – Вип. 648. – С. 212–217.
9. **Попова І. С.** Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель) / І. С. Попова. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту, 2009. – 432 с.
10. **Попова І. С.** Фундаментальні категорії синтаксису української мови у формально-граматичному та метамовному аспектах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук / І. С. Попова. – Чернівці, 2012. – 40 с.
11. **Селіванова О. О.** Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підруч. / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К, 2008. – 712 с.
12. **Селіванова О. О.** Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К, 2006. – 716 с.
13. **Слинько І. І.** Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. В. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
14. **Сучасна українська літературна мова: Синтаксис** / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 516 с.
15. **Українська мова : енциклопедія** / [редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.] – [3-є вид., зі змінами і доп.]. – К. : Укр. енцикл., 2007. – 856 с.
16. **Шульжук К. Ф.** Синтаксис української мови : підруч. / К. Ф. Шульжук. – К. : Академія, 2004. – 408 с.

Надійшла до редколегії 13.06.2016

ЛІНГВІСТИЧНІ ТА ЕКСТРАЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕКТРОННИХ СЛОВНИКІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Проаналізовано лінгвістичні та екстралінгвістичні особливості електронних словників сучасної української мови.

Ключові слова: словник, лексикографія, екстралінгвістичні особливості.

Проанализированы лингвистические и экстралингвистические особенности электронных словарей современного украинского языка.

Ключевые слова: словарь, лексикография, экстралингвистические особенности.

Analyzed linguistic and extra-linguistic features of electronic dictionaries of modern Ukrainian language.

Keywords: dictionary, lexicography, extra-linguistic features.

У сучасному світі інформаційних технологій одним з найважливіших завдань постає забезпечення зручності й швидкості доступу до інформації. Це можуть забезпечити електронні документи. До них уналежнюємо й словники. Будь-який словник надзвичайно важливий у багатьох сферах людської діяльності, зокрема для вивчення мов, у викладацькій, перекладацькій, науковій діяльності тощо.

Систему «Словники України» укладено на основі сучасних академічних словників української мови за допомогою словозмінної класифікації та комп'ютерних програм, розроблених фахівцями Українського мовно-інформаційного фонду. Автори її – В. Широков, І. Шевченко, О. Рабулець, О. Костишин, М. Пещак.

Аналіз сучасних українських електронних словників подано в працях В. Широкова [2–8], де йдеться про феноменологію лексикографічних систем, розроблено їх теорію.

Мета статті – визначити особливості електронних тлумачних словників української мови.

Електронні тлумачні словники нерідко містять елементи інших словників, які в паперовій версії словника не можуть уходити до їх складу (наприклад, озвучування вимови або переклад іноземними

мовами); з іншого боку, способи тлумачення слів в електронній версії словника можуть поставати невід'ємним складником інших лексикографічних праць (словників синонімів, термінологічних тощо).

Паперові й електронні варіанти тлумачних класичних словників загалом збігаються за змістом, але частково не збігаються за формою. Спостережено такі формальні відмінності, як відсутність чіткої фрагментації тексту словника, формальна контамінація розділів, різне групування матеріалу, спрощення системи ремарок тощо.

Електронний словник має значно більші можливості для використання в дефініції різноманітних видів ілюстрацій (малюнків, схем, анімації, звукового супроводу) порівняно з паперовим, коли словникову дефініцію перетворено на креолізований текст. Під цим терміном розуміють текст, фактуру котрого складають дві негомогенні частини: вербальна (мовна та мовленнєва) та невербальна (що належить до інших знакових систем порівняно з природною мовою). Ці частини креолізованого тексту, складного семіотично, різноспрямовані за своїми функціями. Постає питання оптимізації дизайну тлумачення, і тут очевидними стають переваги електронного словника, що має різноманітні можливості розташування елементів слів, серед іншого й ілюстрації, кольору, шрифту тощо.

Українські електронні словники розміщено на різних носіях, а саме:

1) електронну систему «Словники України» подано на дисках. На сьогодні видано вже четверту версію, утім, працю над словниками не припиняють.

Зокрема, заплановано завершити видання в серії «Словники України» багатотомних лексикографічних праць національного рівня – тлумачного Словника української мови в 20 томах та Етимологічного словника української мови в 7 томах, а також

– здійснювати щорічний випуск масовими накладками в серії «Словники України» нових видань нормативного правописного українського словника для забезпечення державних органів, навчальних закладів та бібліотек;

– забезпечити щорічний випуск масовими накладками нових версій універсального українського електронного словника – Інтегрованої лексикографічної системи «Словники України»;

– забезпечити щорічний випуск базових українських електронних та паперових словників для потреб української діаспори та уніфікації нормативного варіанта української мови на підставі академічного правопису та академічних орфографічних словників;

– розробити багатомовну термінографічну базу даних, укласти термінологічні словники з усіх галузей науки, техніки, народного господарства та суспільної практики та забезпечити їх видання;

– розробити сучасну мережеву технологію укладання й ведення лексикографічних систем та продуктів на основі загальнодоступного Українського національного лінгвістичного корпусу й забезпечити її активне застосування, насамперед, лінгвістичними підрозділами університетів, що входять до системи Міністерства освіти і науки України (система «Всеукраїнський лінгвістичний діалог»);

– створити універсальну систему загальнослов'янської лексикографії (ЛЕКСИКА-СЛАВІКА) та ініціювати виконання міжнародного проекту з її формування, де Україна могла б виступити координатором;

– розробити лінгвістичну технологію укладання багатомовних словників, орієнтованих насамперед на застосування в інтелектуальних системах опрацювання природної мови;

– розробити та створити систему електронних словникових ресурсів і забезпечити доступ до неї українських користувачів через мережу Інтернет;

– розробити та впровадити в державних органах України програмне забезпечення для природномовного індексування та пошуку в комп'ютерних системах (засоби природномовного інтерфейсу);

– створити універсальну загальнодоступну бібліотеку словників та електронних лексикографічних систем;

– розробити проект Закону України про обладнання всіх комп'ютерів, які виробляють та продають в Україні, універсальним нормативним українським електронним словником – Інтегрованою лексикографічною системою «Словники України». Реалізація Програми уможливить вихід українського словникарства на рівень передових лексикографій світу.

На нашу думку, довершеність лексикографічного твору потребує врахування всіх параметрів слова, і зокрема його стилістичної

характеристики, з огляду на це проблема стилістичних ремарок стає актуальнішою;

2) частину словників розміщено в мережі Інтернет під гаслом «Спочатку було слово». У мережі розміщено такі лексикографічні праці:

Словник сленгу хіпі;

Словник російської цивілізації;

Словник церковних термінів;

Шкільний етимологічний словник;

Словник іноземних слів;

Словник прикладної інтернететики;

Словник астрологічних термінів;

Словник злодійського жаргону;

Словник йоги;

Словник комп'ютерної лексики;

Архітектурний словник;

Найновіший філософський словник;

Довідник з фразеології;

Педагогічна енциклопедія;

Енциклопедія юриста;

Психологічний тлумачний словник;

Словник синонімів;

Історичний словник;

Словник з політології;

Тлумачний словник фінансових термінів [<http://www.slovník.com.ua/>].

Іншою цікавою електронною побудовою постає Універсальний словник-енциклопедія (УСЕ), головним редактором якої є Мирослав Попович. До цього словника вміщено близько 25000 статей, 3200 ілюстрацій, фото, карт, схем, таблиць, найновіших фактів, що висвітлюють історію та сучасність науки й техніки, культури й спорту, географії й медицини, персоналії та реалії, Україну й світ. Підготовлено словник у межах міжнародного проекту EUROPEA, автор проекту – шведський енциклопедист, засновник і президент Шведської академії вербовізуальної інформації Свен Лідман.

У виданні спстережено певні лексикографічні інновації: наприклад, у статтях про іншомовні власні назви та імена застосовано новітні тенденції транслітерації таких назв українською мовою й відтворення «на слух», а не «літера до літери» (наприклад, *Райн*, а не Рейн; *Бош* замість Босх; Айседора *Данкен* замість Дункан, *Австерліц*, а не Аустерліц тощо). Набагато ширше, ніж у чинному правописі, уживано літеру *г*.

Зручною лексикографічною побудовою постає СЛОВНИК.net – наразі найповніший універсальний тлумачний словник української мови в мережі, який містить понад 220 000 словникових статей і понад 20 000 фразеологізмів. У ньому широко представлено активну лексику української літературної мови, найуживаніші слова, пов'язані із релігійними та філософськими поняттями, економічні, історичні, лінгвістичні, літературні, медичні, музичні, технічні, юридичні та інші терміни, номенклатурні й складноскорочені слова, лексику історичного фонду, найуживаніші архаїзми, найбільш поширені лексичні й етнографічні діалектизми, неологізми, зокрема й іншомовні запозичення, що постали в українській мові впродовж останніх років. До СЛОВНИКa.net постійно додають нові слова, доповнюють наявні тлумачення. Для наповнення СЛОВНИКa.net використовувалися як авторські напрацювання, так і різні джерела (наукові тексти, матеріали ЗМІ, інші словники тощо).

Позитивним у праці з електронними словниками в Інтернеті вважаємо змогу вибрати визначення потрібного слова із низки запропонованих словників. За невідповідності тлумачення користувач надзвичайно швидко може знайти інше визначення й продовжити далі працювати.

Електронні (комп'ютерні) словники поділяють на ті, у яких користувач нічого не може змінити, тобто незалежні від діяльності користувача, та інтерактивні. Поняття «інтерактивний словник» нове і мало розроблене в лінгвістиці. Це електронна (комп'ютерна) лінгвістична побудова, до якої будь-який користувач може внести зміни і доповнення.

Сьогодні інтерактивні словники постають у різних формах: від коротких глосаріїв до гетерогенних мультилінгвістичних колекцій словників та електронних енциклопедій. Інтерактивні словники

укладають, застосовуючи особливі методи, названі контекстно-залежними, Словники містять комплексні структуровані об'єкти знань, різноманітні системи класифікації та впорядкування. Сучасні інформаційні та комунікаційні технології, комп'ютерні системи й сервіси уможливають нові якості інтерактивних словників: незалежність словникових об'єктів від просторових та часових обмежень; використання гіпермедіальних об'єктів; розподільні середовища для зберігання, розповсюдження та надання кінцевим користувачам словникових об'єктів; динамічність словникових об'єктів та розподіл зв'язків (лінків) та відношень між цими об'єктами.

На думку В. Широкова, інтерактивні словники можна широко застосовувати в різноманітній навчальній діяльності. Словники сприяють формуванню ментальних структур знань користувачів, повно та компактно подають, зокрема візуалізують, концептуальну структуру знань предметної галузі, дискретно інкорпорують нові колекції понять і знань для досягнення професійних та інших персональних цілей [6]. Інтерактивні словники відмінні багатьма аспектами та параметрами: якістю, призначенням, комплектацією, технологічним середовищем функціонування, рівнем структурування інтерфейсів вводу та виводу, типами та перевагами кінцевих користувачів, входами доступу ілюстративного середовища тощо.

Інтерактивні словники постають унаслідок колективних зусиль висококваліфікованих фахівців з лексикографії та термінології, перекладачів, експертів із предметних галузей, технологів, дизайнерів, програмістів, видавців та ін. Діяльність творців словників суворо регламентовано. Зазвичай її поділено на такі етапи:

- розроблення лінгвістичної (і педагогічної в майбутньому) концепції словника;
- розроблення проекту словника (плану-конспекту або формалізованого проекту);
- розроблення словникових структур та інформаційне комплектування словника;
- створення однієї чи кількох словникових програм;
- випуск словникової продукції та її супровід.

Корпус інтерактивних словників, представлених у мережі Інтернет, достатньо широкий і постійно поповнюється. Ці словники

різноманітні як за обсягом (від усеохопної Вікіпедії) до «Джинсового словника», що містить усього кілька слів. Низка словників постає як електронна версія вже наявних видань, інші укладають автори.

Рівень доступу до цих наукових творів також різний. На більшості сайтів їх розміщено у вільному доступі, на деяких потрібно зареєструватися, незначна кількість сайтів – платна.

Перевагами інтерактивного словника вважаємо:

- ефективну та зручну пошукову систему;
- змогу для користувача додавати коментарі або нові слова до персонального словника;
- систему авторизації доступу до інформації, яку контролює адміністратор словника;
- захист бази даних словника від несанкціонованого використання (копіювання, зміни або видалення інформації).

Важливим напрямом електронної лексикографії постає науково-технічна лексикографія, теоретичною базою для якої стала порівняно молода лінгвістична галузь – термінознавство. Термінологічні словники в мережі найчисленніші; багато із них вузькоспеціалізовані. Ці словники досить близькі до тлумачних, відмінні від них лише критеріями добирання матеріалу.

Проблеми, що постають для традиційних та інтерактивних словників, спільні й пов'язані із добором термінів та розкриттям їхнього змісту. З огляду на це до комп'ютерної версії термінологічного словника висувають такі вимоги:

- вхід, до якого приписано словникову статтю, потрібно формулювати однозначно;
- словниковому входу можуть відповідати кілька синонімічних термінологічних виразів;
- до словника додають статті-посилання;
- значення багатозначних термінів описують як посилання до однозначних словникових входів.

Складником сучасної електронної лексикографії постає Вікіпедія та Вікісловник як її тлумачний елемент.

Вікісловник (англ. Wiktionary) – одна із найновіших особливих лексикографічних побудов, словник, який вільно поповнюється, заснований на вікі-двигуні [1].

У словнику вміщено граматичні описи, тлумачення та переклади слів. Крім того, статті можуть містити інформацію про семантичні зв'язки слів. Отже, Вікісловник – спроба поєднати в одному продукті граматичний, тлумачний, етимологічний та багатомовні словники, а також тезаурус. Наведемо приклад типової статті з Вікісловника:

Абак (грец. *αβαξ*, лат. *abacus* – дошка) –

1. Вид рахівниці у стародавній Греції та Римі, а також (до XIX ст.) у Західній Європі. У країнах Далекого Сходу був розповсюджений китайський варіант абаку – суан-пан.

2. *архіт.* Верхня частина капітелі колони у вигляді чотирикутної плити.

Для аналізу та опису специфіки цього словника потрібно звернутися до оболонки, у якій він існує. Вікісловник є частиною однієї із найпомітніших лексикографічних побудов інтерактивного зразка – багатомовної енциклопедії «Вікіпедія».

Вікіпедія (англ. Wikipedia) – багатомовна та загальнодоступна, вільнопоширювана енциклопедія, яку видають в Інтернеті. Вона постає багатьма мовами світу завдяки колективній праці добровільних авторів, які використовують технологію вікі. Від моменту зародження на початку 2001 року і дотепер Вікіпедія неухильно збільшується і набуває популярності в користувачів мережі Інтернет.

Перші вікі-сайти з'явилися в 1995 році, на підставі цієї технології було створено кілька не просто масштабних, а й унікальних проєктів. Назва цієї енциклопедії – слово-телескоп, перша частина якого – комп'ютерний термін, а друга – частина слова «енциклопедія» – Wiki, або WikiWiki, – сторінки у WWW, котрі користувач має змогу не лише прочитати, а й відредагувати. Звідси й назва «Вікіпедія» – енциклопедія, інформацію у якій можна виправити. Творець вікі-вікі-веб назву Wiki-Wiki запозичив з гавайської мови, де слово означає автобус-човник в аеропорту. Подвоєння гавайською означає 'дуже швидко'. WikiWikiWeb – це технологія розроблення web-сторінок безпосередньо з браузера.

Варіанти Вікіпедії існують усіма поширеними мовами світу. На сьогодні Вікіпедія налічує 253 мовні розділи. Вікі покликана

виконати просте та природне завдання – уможливити для кожного відвідувача розроблення контенту не лише як коментаторові, а як повноправному авторові та редакторові – нарівні з адміністрацією та штатними співробітниками проекту. Для здійснення цього потрібно, по-перше, щоб користувач мав технічну змогу змінювати сторінки сайту, по-друге, процес не повинен потребувати спеціальних знань та навичок.

Для зниження порогу входження було вигадано «вікі-розмітку» – максимально простий засіб структурування тексту для сприймання його людиною. Про основні правила вікі-розмітки, достатні для редагування і створення нових матеріалів, можна дізнатися за лічені хвилини. Посилання «ведуть» або наявні, або на ще не створені сторінки. Наприклад, якщо виділений як посилання термін ще не описано в енциклопедії, то, перейшовши на це посилання, користувач отримає повідомлення, що поки така сторінка відсутня – йому буде запропоновано створити її. (Постійне запрошення до співпраці – також елемент вікі-філософії). Якщо сторінки перейменовують, посилання також зберігаються, надаючи словнику особливого механізму підтримки та цілісності.

Думка про створення лексикографічного твору, зміст якого спроможний корегувати кожен з його користувачів, видавалася спершу нереальною, утім, виявилася вкрай ефективною: Вікіпедія стрімко стала найбільшою енциклопедією у світі. Першим за кількістю статей вважають розділ англійською мовою (на початок жовтня 2007 року він містив більше 1,4 млн статей, а 17 серпня 2009 року англійська Вікіпедія перетнула рубіж у три мільйони статей), другим – німецький, одинадцять розділів якого містять більше ста тисяч статей.

У Вікіпедії спостережено кілька принципів побудови словника, відсутні в більшості з інших або не настільки значущі для них. По-перше, це «копілефт» (ще одне новоутворення, яке постало саме для цього лексикографічного джерела). Назва виникла на протипагу концепту «копірайт», ідеєю якого є обмеження прав користувачів, копілефт же – найзагальніший спосіб зробити програмне забезпечення вільним і гарантувати дотримання цієї умови також для всіх змінених та поширених версій такого програмного забезпечення.

Іншою найважливішою особливістю цього словника постає пріоритетне застосування системи категорій. Для ознайомлення з уміщеною до Вікіпедії інформацією на певну тему застосовують категорії – класифікаційну систему Вікіпедії. Для полегшення пошуку кожен статтю Вікіпедії уналежнено до однієї або кількох категорій. На першій сторінці розділу Вікіпедії будь-якою мовою подано систему рубрикації його сторінок. Це подання постає як «дерево» рубрик Вікіпедії – категорій, які автоматично відкриваються. Натискаючи позначку «+» ліворуч від назви рубрики, відкриваємо перелік підрозділів цієї рубрики, кожен з яких можна відкрити аналогічно. Назва будь-якої рубрики постає як гіперпосилання, перейшовши за яким, маємо змогу побачити перелік сторінок, уміщених до цієї рубрики. Наявний також автоматично формований перелік категорій (зокрема, ще й не створених, але вже позначених на сторінках).

Словникові ресурси, у яких уміст інтелектуального ресурсу є основною цінністю, зазвичай потребує величезних трудовитрат на розроблення та супровід. Вирішення проблеми багаторазового й багато-профільного використання інформаційних ресурсів і програмних засобів у мінливих економічних, технологічних і соціальних умовах набуває величезного значення, тому стандартизація українських словникових ресурсів і сприяння широкому використанню *de facto* словникових стандартів – актуальне завдання загальнодержавного масштабу.

Український мовно-інформаційний фонд НАН України, провідна організація в царині розроблення електронних версій нового покоління академічних словників загального призначення (орфографічного, орфоепічного, словника синонімів, антонімів і, нарешті, багатомного академічного Словника української мови), та інші укладачі електронних лексикографічних праць створили значну кількість нових словників, які потребують свого лінгвістичного дослідження.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вікісловник** [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uk.wiktionary.org/>
2. **Технологічні** основи сучасної тлумачної лексикографії / Широков В. А., Рабулець О. Г., Шевченко І. В. та ін. // Мовознавство. – 2002. – № 6. – С. 49–86.

3. **Широков В. А.** Всеукраїнський лінгвістичний діалог у контексті теорії лексикографічних систем / В. А. Широков // Мовознавство. – 2003. – № 6. – С. 3–7.
4. **Широков В. А.** Інформаційна теорія лексикографічних систем / В. А. Широков. – К. : Довіра, 1998. – 331 с.
5. **Широков В. А.** Інформаційно-енергетичні трансформації та інформаційне суспільство / В. А. Широков // Наука, інновація, інформація : українсько-польський науково-практичний журнал. – К., 1996. – С. 48–66.
6. **Широков В. А.** Прикладна лінгвістика та лінгвістичні технології: MegaLing-2006 : зб. наук. праць / за ред. В. А. Широкова. – К. : Довіра, 2007. – 345 с.
7. **Широков В. А.** Структура и информационная модель толкового Словаря украинского языка [Електронний ресурс] / В. А. Широков, М. П. Воронько, А. М. Костышин // Проблеми створення машинних фондів мов : труды научной конференции (Київ, 1991. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/>
8. **Широков В. А.** Структурна модель реєстрової частини Словника української мови / В. А. Широков, М. М. Пещак // Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна Україніка і комп'ютеризація архівної справи» : зб. наук. праць. – 1996. – Вип. 1 : Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи. – С. 154–174.

Надійшла до редколегії 31.05.2016

ПРАГМЕМА ЯК ОДИНИЦЯ ПРАГМАТИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

У статті конкретизовано поняття «прагмема» як одиниця прагматичного значення слова, окреслено комунікативні функції прагмем. Виділено три типи прагмем: емоційно-оцінні, комунікативні й історико-культурні, що репрезентують ставлення мовця до власної свідомості, ситуації комунікації та довкілля.

Ключові слова: комунікативна ситуація, лінгвістична прагматика, оцінка, прагматична інформація, прагматичне значення, прагмема.

В статті конкретизовано поняття «прагмема» як одиниця прагматичного значення слова, определены коммуникативные функции прагмем. Выделены три типа прагмем: эмоционально-оценочные, коммуникативные и историко-культурные, показывающие отношение говорящего к собственному сознанию, ситуации коммуникации и окружающей действительности.

Ключевые слова: коммуникативная ситуация, лингвистическая прагматика, оценка, прагматическая информация, прагматическое значение, прагмема.

This article concretizes the concept of the *pragme* as the unit of the pragmatic meaning of the word. Also communicative functions of *pragmemes* are defined. This work observers three types of *pragmemes*: emotional-evaluative, communicative and culture-historical. This three types of *pragmemes* represents the attitude of the speaker to self-consciousness, communication and surrounding reality respectively.

Keywords: communicative situation, linguistical pragmatics, assessment, pragmatical information, pragmatical meaning, *pragme*.

Лінгвістична прагматика охоплює комплекс проблем, пов'язаних з суб'єктом і адресатом мовлення, співвідношенням між учасниками спілкування, специфікою каналів інформації, виявом особистісного та комунікативних смислів, зворотним зв'язком та іншими аспектами міжособистісного, групового й масового спілкування.

Етапами розвитку цього напряму лінгвістичних досліджень можна вважати праці Ю. Д. Апресяна [2], Ф. С. Бацевича [3], Н. М. Вахтель [5], В. В. Виноградова [6], М. М. Покровського [8], С. В. Сидорова [9], Ю. С. Степанова [10], І. П. Сусова [11] та ін., що постають як сучасне теоретичне підґрунтя для вивчення проблеми. Утім, незважаючи на значну розбудову проблемного поля науки, дискусійним залишається питання про одиниці вияву суб'єктивного чинника. І це не дивно, оскільки суб'єктивний чинник пов'язують передусім

із внутрішнім світом учасників спілкування (почуттями, емоціями, бажаннями, психічними станами, віруваннями, культурою тощо); його надзвичайно складно сформулювати та визначити. Метою нашої розвідки є конкретизувати поняття «суб'єктивний чинник у мові» та охарактеризувати прагмеми як одиниці його вияву в комунікації.

Адресат сприймає й декодує суб'єктивний чинник згідно із власними комунікативними навичками, світосприйняттям і системою особистісних та комунікативних смислів. З огляду на це дослідники послуговуються терміном «прагматична інформація», що допомагає конкретизувати межі вияву суб'єктивності в мові, мовленні та мовленнєвій діяльності. У радянській лінгвістиці А. М. Пешковський першим звернув увагу на суб'єктивний (конотативний) аспект змісту слова [7]; багато цікавих спостережень щодо прагматики слова містять праці В. В. Виноградова (хоч сама лінгвопрагматична термінологія там відсутня) [6]. Дослідниця Є. С. Азнаурова зауважує, що «множинне, повторюване вживання слова в типізованій ситуації мовного спілкування уможлиблює узуальне закріплення в слові прагматичної інформації» [1, с. 38]. Наявність суб'єктивного чинника в мовному коді Ф. С. Бацевич закріплює в терміні комунікативний прагматичний смисл, «та в реальній ситуації спілкування комунікативний та прагматичний смисли нерозривно злиті» [3, с. 253]. Щоб уникнути плутанини в поняттях особистісного, прагматичного й комунікативного смислів, послуговуватимемося терміном «прагматична інформація», який позначає ставлення до змісту повідомлення, а також оцінне, суб'єктивне ставлення до самої об'єктивної дійсності.

У структурі лексичних значень антонімів української мови прагматична інформація постає яскраво. Наприклад, Ф. С. Бацевич зазначає, що прагматичні смисли 'свій/чужий', 'добре/зле' тощо в лексичних одиницях уже закріплені в семантичній структурі [3, с. 83], зокрема, *розвідник, соратник* – 'наш', *шпигун, ворог* – 'чужий', *демократія, тепло* – 'добре', *тоталітаризм, холодно* – 'зле', *сміятися, радіти* – 'приємно', *плакати, сумувати* – 'неприємно'. У структурі лексичного значення цих антонімів прагматичну інформацію виявити легко, оскільки вона постала внаслідок суб'єктивного ставлення мовців до певної особи, предмета, поняття, явища, події, факту тощо. Спираючись на класифікацію Н. М. Вахтель [5, с. 8], виділяємо 5 видів прагматичної інформації, спертої на антонімічні відношення в мові та мовленні:

1) емоційно-оцінна прагматична інформація (позитивна або негативна оцінка чого-небудь). Наприклад, закріплене у свідомості

українців позитивне ставлення до слова *герой* та негативне до слів *спекулянт*, *рекетир*: *Пророцтва були до нудноти одноманітними, і втілили їх не герої, а відважні спекулянти та самозабуті рекетири* (2, с. 246);

2) естетична прагматична мовна інформація (естетична оцінка: красиве – потворне, трагічне – комічне, високе – низьке). Наприклад, повторюване вживання антонімів *потворне* – *красиве* в типовій ситуації спілкування сприяє постанову естетичної оцінки в антонімах *грішниця* – *свята*: *А ти не потворна грішниця, а теж красива свята, бо святий твій красивий живіт, що народив дитину* (11, с. 192);

3) експресивна прагматична мовна інформація (експресивні властивості мови: нове, інтенсивне, активне, образне), наприклад: *Від них залишається лише відчуття – суперечливе і повне тонких відтінків, щемливо-солодке і водночас болюче-неприємне, тривке і зникоме, дивне відчуття, надреальність якого робить його ще більш привабливим* (5, с. 98);

4) спонукальна прагматична мовна інформація (воля суб'єкта мовлення, що апелює до волі адресата з метою спонукати його до тих чи тих дій): – *Розслабся, – сказав Шура спокійно, ніби намагаючись усіх тут помирити. – Ти ж бачиш – вони нічого робити не будуть. – Як це не будуть? – не слухав його Ніколаїч. – Ну, ти, сука, – засичав до Ніколаїча сивий, – давай, роби щось. Давай, сука, – шипів він* (2, с. 391);

5) контактна прагматична мовна інформація (інформація про намір суб'єкта мовлення встановити, зберегти, поглибити або припинити мовний контакт): – *Ти не питаєш, – ображено пояснив Травмований. – Про що я мав вас питати? – Ні про що, – незадоволено відповів Травмований. – Я так і подумав* (2, с. 78).

Але навіть таку конкретизацію типів прагматичної інформації не можна вважати кінцевим пунктом виокремлення одиниць категорії суб'єктивності в мові, мовленні та комунікації. Сучасна лінгвістична прагматика ще шукає засіб докладнішого членування прагматичної інформації. На думку більшості прагмалінгвістів, одиницею прагматичної інформації як засобу вияву суб'єктивності постає прагмема. Термін увів у 1991 році М. Н. Епштейн для оцінно-референтних слів (на зразок *горезвісний*, *збіговисько*, *змова*, *ватажок*, *маячня*, *політикан* тощо), у яких предметне та оцінне значення збігаються [13, с. 20]. Наше дослідження оперто на погляди про виділення одиниці вираження суб'єктивного чинника в мові, мовленні та мовленнєвій діяльності – прагмеми.

Прагмема – слово, граматична форма, рідше – синтаксична конструкція із яскраво вираженим (системним) прагматичним компонентом змісту [4, с. 164]. За визначенням Н. М. Вахтель, «прагмеми – це мінімальні одиниці різних рівнів мови, що володіють прагматичною спрямованістю і призначені для регуляції людської комунікативної поведінки» [5, с. 9]. У лексичному значенні прагмем семантичний аспект – відношення слова до позначуваного ним явища (денотата) – нерозривно пов'язано із прагматичним аспектом – ставленням мовця до предмета повідомлення.

Прагмема – це основна та гранична одиниця емоційно-оцінного змісту слова, що відбиває ставлення мовця до власної свідомості, ситуації комунікації та довкілля. Ця тристороння кореляція утворює три групи прагмем: емоційно-оцінну, комунікативну й історико-культурну. Для прагматичної функції слова релевантною постає вся сукупність прагмем, оскільки кожен різновид передає свою інформацію [12, с. 8].

Прагмеми емоційно-оцінного типу за походженням є засобом індивідуального вживання слова в певній функційній сфері, емоційній ситуації, що з часом приводить до закріплення в значенні експресивних компонентів, тобто перетворення оказіональних індивідуальних прагмем в узуальні, соціально значущі. Різноманіття зв'язків слова з іншими, далекими та близькими за значенням, виражено у прагмемах комунікативного типу, соціальні умови репрезентують історико-культурні прагмеми.

Емоційно-оцінний тип відбиває сегмент інформації про суб'єктивне сприйняття об'єктивного світу й емоційне ставлення до предмета мовлення. Лексеми, які репрезентують підкреслено позитивне ставлення до факту дійсності, протиставлено лексемам із закріпленою за ними негативною оцінкою: *Щось мені казало, що тепер у мене лиш дві дороги: дорога митарств, неприкаянної грішниці і блудниці або дорога обраниці ангельського саду* (5, с. 193). Лексеми *грішниця*, *блудниця* здавна українці сприймають і вживають як лексеми з негативною оцінністю, позаяк *обраниця ангельського саду* викликає лише позитивні асоціації.

Ступінь емоцій, висловлюваних прагмемами, демонструє шкала оцінок, що відбиває рух оцінних смислів, їх динаміку на синтагматичній осі. У структурі семантичного поля оцінки сучасної української мови можна виділити такі меліоративні (позитивні) та пейоративні (негативні) елементи: *схвалення/несхвалення, симпатія/антипатія, згода/незгода,*

похвала/осуд, подяка, бажання, зацікавлення, докір, заборона, звинувачення, загроза, критика тощо. Оцінний компонент для кожної лексеми має динамічний характер. Прагмеми можуть змінювати в конкретній ситуації спілкування емоційно-оцінну інформацію мовних одиниць у межах семантичного поля. Навіть найзагальніший оцінний елемент значення є не завжди однакою для мовних одиниць, що добираються різними мовцями в різних ситуаціях спілкування. Емоційна характеристика лексичних одиниць стосується передусім позитивного й негативного емоційного ставлення до об'єктів, станів, фактів, подій тощо. Наприклад, негативне ставлення українців до певних явищ об'єктивної дійсності вже давно закріпилося в семантичній структурі таких пейоративів, як *нероба, боягуз, слабак, телепень, бездарність* тощо. Антонімами до них є лексеми з компонентом у структурі лексичного значення, що репрезентує позитивне ставлення до факту дійсності: *трудівник, сміливець, атлет, розумник, геній*. Це лексеми, що мають і предметне (денотативне), й емоційне (конотативне) значення, а також наділені змогою виражати ставлення мовця до позначуваного (реалізоване в прагмемах емоційно-оцінного типу). Іронічне, жартівливе, фамільярне ставлення закріплено у структурі значення слів *збіговисько, злодюжка, панькатися, чалапати* тощо. Компоненти шанобливого ставлення мовців відчуваємо у словах *визволитель, поборник, соратник, герой* тощо.

Комунікативний тип прагмем дає інформацію про ситуацію спілкування, про динамічне співвідношення мови та дійсності. Наприклад, у діалозі: – *У тебе, на жаль, мало грошей!* – *У мене грошей повно! повно!* (6, с. 219) протилежними є лексеми *мало – повно*, хоч загальномовною опозицією мала б бути пара *мало – багато*. Антонім *повно* передає настрій співрозмовника та його стратегію ведення комунікації.

Історико-культурні прагмеми – це інформація про реальну дійсність, здавна закріплена етносом. Так, у реченні *Ми починали жити на межі застою і руху, романтики і прагматизму, зла і добра, які нині перемішалися в одну сіру масу* (4, с. 223) на тлі інших загальномовних антонімів протиставлено різні за наповненням періоди (епохи) розвитку суспільства *романтика – прагматизм*. У процесі розвитку структура лексичного значення цих лексем набула значення 'ставлення до відповідних культурно-історичних періодів'.

У такий спосіб комунікативні та історико-культурні прагмеми стають сукупністю знань людини, історичних, культурних і соціальних

умов уживання лексем. Інформація про умови комунікації має обов'язково містити зазначення комунікативного регістру. Виділення регістрів пов'язано зі змогою класифікувати ситуації спілкування за ступенем офіційності. Зазначаючи регістр, до якого належить слово, акцентуємо на певних умовах або ситуації спілкування, що зумовлюють вибір тих чи тих мовних засобів. Загалом можна виділити такі регістри комунікації: фамільярний, невимушений, нейтральний, формальний, піднесений. Наприклад, лексеми *паршивець, тріска* поширені у фамільярному регістрі; *файно, набратися* – у невимушеному; *відрахувати, черговий* – у формальному; *благочестя, владика* – у піднесеному.

Комунікативна роль прагмем різна. Якщо прагмеми емоційно-оцінного типу не мають переважно ознаки загальності, а варіюють від індивіда до індивіда, то прагмеми інших типів нерідко є спільними для великих груп людей або навіть більшості мовців і можуть складати структуру лексичного значення того чи того слова. Зазначене не означає, що прагмеми емоційно-оцінного типу не набувають значення в процесі комунікації. Індивідуальна прагмема може виявитися комунікативно релевантною, і тоді її реалізація в ситуації спілкування постає провідною умовою досягнення взаєморозуміння.

Залежно від свого комунікативного наміру адресант добирає для передачі інформації мовні одиниці з потрібними семами й прагмемами та організує їх у висловленні так, щоб установити між ними певний смисловий зв'язок. Унаслідок цього лексична одиниця набуває прагматичного потенціалу, а адресант здійснює прагматичний вплив на адресата. Прагматичний вплив – це загальний результат, підсумки дії прагматично спрямованих мовних засобів, що постають унаслідок соціального, суб'єктивно орієнтованого та емоційно-забарвленого ставлення суб'єкта мовлення до зазначеного. Ставлення мовця до мовного знака реалізує прагматичну компетенцію, у складі якої уналежнюємо орієнтацію комунікантів у ціннісній картині світу, обізнаність мовця зі станом справ, із комунікантами в їх ролі, їхнім соціальним статусом, а також уміння оперувати емоційно-оцінними, комунікативними та історико-культурними прагмемами. Отже, у процесі комунікації прагмеми можуть посилювати чи пом'якшувати негативний прагматичний вплив, перемикати позитивні та негативні оцінки. Наприклад, лайливі іменники *біс, сатана, чорт* можуть уживати як лайливі слова: *Льонька п'яний валяється, чортяка! Оце тепер місяць буде пити, поки біси перед очима не повискакують* (1, с. 176) або для вираження

захоплення: – *От чортиця, вміє ж ходити!* (З, с. 35). Відмінність у складі емоційно-оцінних та комунікативних прагмем уможливило протилежний прагматичний вплив таких висловлень, пор.: *Не хвилюйтеся, усі отримаєте!* та *Зараз ви отримаєте у мене!* Дієслово *отримати* відбиває протиставлення позитивно/негативно, очікувано/неочікувано.

Отже, суб'єктивний чинник у мові, мовленні та мовленнєвій діяльності постає через прагматичну інформацію, що відбиває ставлення мовця до позначуваної ним об'єктивної дійсності. Адресат повідомлення, декодуючи цю інформацію, сприймає її через власну систему особистісного комунікативного смислу або користується здавна закріпленим ставленням до лексем української мови. Елементами членування загальної прагматичної інформації постають прагмеми (емоційно-оцінні, комунікативні, історико-культурні) як мінімальні одиниці, що відбивають ставлення мовця до власної свідомості, ситуації комунікації та довілля. Сукупність окремих прагмем утворює прагматичний компонент значення, що передає загальну прагматичну інформацію лексичної одиниці.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Азнаурова Э. С. Прагматика художественного слова / Э. С. Азнаурова. – Ташкент : Фан, 1988. – 121 с.
2. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 38–42.
3. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної прагматики : підруч. / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2011. – 304 с.
4. Брусенская Л. А. Прагмема / Л. А. Брусенская, Г. Ф. Гаврилова, Н. В. Малычева // Учебный словарь лингвистических терминов. – Ростов н/Д. : Феникс, 2005. – С. 163.
5. Вахтель Н. М. Прагмалингвистика в таблицах и схемах : учеб. пособ. / Н. М. Вахтель. – Воронеж : [б. и.], 2006. – 31 с.
6. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1953. – № 5. – С. 3–29.
7. Пешковский А. М. Избранные труды / А. М. Пешковский. – М. : Просвещение, 1959. – 524 с.
8. Покровский М. М. Избранные работы по языкознанию / М. М. Покровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 482 с.

9. **Сидоров Е. В.** Личностный аспект речевой коммуникации и текста / Е. В. Сидоров // Личностные аспекты языкового общения : межвуз. сб. науч. трудов / редкол. : И. С. Сусов и др. – Калинин : Калининский ун-т, 1989. – С. 16–25.
10. **Степанов Ю. С.** В поисках прагматики (проблема субъекта) / Ю. С. Степанов // Известия АН СССР : Сер. лит-ры и языка. – 1981. – № 4. – Т. 40. – С. 325–332.
11. **Сусов И. П.** Лингвистическая прагматика / И. П. Сусов. – Винница : Новая книга, 2009. – 272 с.
12. **Тараненко К. В.** Прагматика антонімії української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / К. В. Тараненко. – Дніпропетровськ, 2014. – 24 с.
13. **Эпштейн М. Н.** Идеология и язык (Построение модели и осмысление дискурса) / М. Н. Эпштейн // Вопросы языкознания. – 1991. – № 6. – С. 19–34.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

1. **Дашвар Люко.** Село не люди / Люко Дашвар. – К. : Фоліо, 2007. – 244 с.
2. **Жадан С. В.** Ворошиловград / Сергій Жадан. – Х. : Фоліо, 2011. – 442 с.
3. **Загребельний П.** День для прийдешнього / Павло Загребельний. – К. : Дніпро, 1969. – 235 с.
4. **Костенко Ліна.** Записки українського самашедшого / Ліна Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с.
5. **Матіос М.** Чотири пори життя / Марія Матіос. – Львів : Піраміда, 2009. – 293 с.
6. **Роздобудько І.** Дві хвилини правди / Ірен Роздобудько. – К. : Нора-друк, 2008. – 284 с.

Надійшла до редколегії 14.06.2016

МОВА ПУБЛІЦИСТИЧНОГО І ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ

УДК 811.161.2'373.422

Н. С. Голікова

ТИПИ ПАРОНІМІЧНОЇ АТРАКЦІЇ В МОВІ ІСТОРИЧНОЇ ПРОЗИ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

Проаналізовано типологію паронімічної атракції, що в художньому дискурсі Павла Загребельного є значущим лінгвостилістичним засобом репрезентації мовомислення автора. Визначено семантичні компоненти та комунікативно-прагматичні смисли у структурі цілісних значень атрактантів.

Ключові слова: паронім, атрактант, художній дискурс, адресант, адресат, прагматичний смисл, контекст.

Проведен анализ типологии паронимической аттракции, являющейся в художественном дискурсе Павла Загребельного важнейшим лингвостилистическим средством репрезентации авторского языкового мышления. Определены семантические компоненты и коммуникативно-прагматические смыслы в структуре целостных значений аттрактантов.

Ключевые слова: пароним, аттрактант, художественный дискурс, адресант, адресат, прагматический смысл, контекст.

The article analyzes the typology of paronymic attraction, which is an important stylistic means of author's language representation in P. Zahrebelnyi's artistic discourse. It determines the semantic components and communicative-pragmatic meanings in the structure of the units of attraction.

Keywords: paronym, unit of attraction, artistic discourse, sender, addressee, pragmatic meaning, context.

У сучасній науці явище атракції вивчають представники різних галузей, зокрема філософії, психології, фізіології, фізики, математики. Проблема постає актуальною і для мовознавства, у межах якого атракцію найчастіше визначають як зближення, притягання одних мовних одиниць до інших. Розглядаючи історію використання терміна «атракція» у мовознавчій традиції, Ю. Полтавець зазначає, що активне дослідження системних відношень лінгвальних елементів, тісних взаємозв'язків між ними, розпочате в середині ХХ ст., спричинилося

до виділення структурного аспекту атракції та класифікації явища на такі різновиди: фонетичний, морфемний, лексичний, синтаксичний [7, с. 135]. Натомість ще в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. класичні зразки послідовного вивчення фонетичного та синтаксичного зближення мовних одиниць продемонстрували зарубіжні науковці Я. Грімм [13], Р. Ллойд [14], Ф. Тенней [15], а у вітчизняній лінгвістиці в цей період О. Потебня розглянув граматичну атракцію у відомій праці «Из записок по русской грамматике» [9]. «Вивчаючи граматику мови на художньому матеріалі, – зауважує О. Скоробагатова, – О. Потебня першим серед вітчизняних мовознавців обґрунтував принцип структурної щільності і співвідносності всіх елементів мови» [10, с. 46].

Протягом останніх десятиліть українські дослідники, спираючись на нові наукові парадигми, описують різні типи атракції, зокрема й лексичну. Достатньо уваги вже приділено чи не найпродуктивнішому її різновиду – паронімічній атракції, яку активно студіюють переважно в поетичному мовленні (О. Бірюкова [2], Н. Дашенко [5], Г. Сюта [12]), рідше – у публіцистиці, газетних і рекламних текстах (О. Ємець [6], Ю. Полтавець [8]). Художню прозу в межах цієї проблеми майже не досліджено, хоч, на думку Ю. Бельчикова, паронімічна атракція є показовим явищем не лише для поезії, народної творчості, а й для художньої прози та публіцистики [1, с. 368]. Не зверталися науковці до питання паронімічної атракції й у зв'язку з мовотворчістю патріарха української літератури П. Загребельного. Однак уважне прочитання й опрацювання романів відомого белетриста переконує в тому, що це явище потрібно розглядати з-поміж тих мовностилістичних засобів, які маркують увесь художній дискурс письменника.

У статті ставимо за мету проаналізувати пароніми-атрактанти в мові історичних романів П. Загребельного, об'єднаних як твори того самого літературного напрямку в єдиний ідейно-тематичний цикл. Основним завданням дослідження є опис типології репрезентантів контекстуальної паронімічної атракції з опертям на систематизацію їх за структурою, семантикою, функціями та комунікативно-прагматичним навантаженням.

Як відомо, у сучасній лінгвістиці паронімічну атракцію трактують по-різному. Попри певні досягнення в цій галузі, проблема всебічного охоплення явища досі належить до однієї з найсуперечливіших і недостатньо вивчених в українському мовознавстві. Досить енергійно

її розроблюють представники лінгвостилістики та культури мови переважно у зв'язку з поняттям мовностилістичної норми, що в художньому дискурсі загалом не завжди відповідає узвичаєному вживанню слів-паронімів, які є основою досліджуваної стилістичної фігури. Розглядаючи різні вияви паронімічної атракції в літературному тексті, лінгвісти наштовхуються на низку питань, які постають через неоднозначне потрактування самих паронімів, що їх, починаючи з 60–70-х років минулого століття, розглядають то як належні до однієї частини мови спільнокореневі слова з частковою звуковою подібністю, то як різнокореневі слова, поєднані помилково (народна етимологія) або спеціально (парономазія) у мовленні (про такі тенденції щодо визначення паронімів згадує Ю. Бельчиков [1, с. 368]), то як випадково близькозвучні споріднені або неспоріднені слова, на чому наголошують, наприклад, автори «Словника паронімів української мови» [11, с. 4]. Вузьке та широке розуміння паронімії лише засвідчує складність і багатство її природи, однак це не заважає мовознавцям і надалі розширювати горизонти самого явища під час аналізу лексем і граматичних форм, фонетично й семантично схожих у контексті.

Попри труднощі, які виникають у процесі виділення та класифікації слів-атрактантів, є всі підстави стверджувати, що в будь-якому художньому творі різнотипні пароніми виконують передусім асоціативно-образну функцію і слугують предметом неабиякої уваги з боку читачів-адресатів, викликаючи в їхній свідомості численні комунікативно-прагматичні смисли. Стилістичним прийомом, що полягає у спеціальному зближенні слів, які мають звукову подібність, дуже часто послуговувався П. Загребельний. У художньому дискурсі письменника паронімічна атракція відповідає двом найважливішим критеріям: 1) свідомому зближенню слів, що мають схожу форму вираження; 2) оказіональному зближенню паронімів.

Вивчаючи паронімічну атракцію в поезії, у публіцистиці тощо, дослідники звертаються передусім до праць В. Григор'єва [3; 4], у яких, як слушно зауважує Г. Сюта, розроблено базову на сьогодні типологічну класифікацію паронімічних структур, які в комплексі репрезентують стильову норму паронімізації поетичної мови. Дослідниця спирається на критерій диференційованості фонетичного складу зближуваних слів й акцентує три основні формально-структурні типи аттрактантів: вокалічні, консонантні, метатетичні [12, с. 82].

У мові історичних романів П. Загребельного наявні поодинокі випадки вокалічної (*вознесення і вознесіння*), а також епентичної (*городки і городи; безвадний – безвладний*), протетичної (*посел – осел; скрип і рип*) і контамінованої (*можні й важні; пройде-проїде; спізнав, упізнав; темнощі і тайнощі*) паронімічної атракції. Натомість консонантні типи атрактантів трапляються частіше, наприклад: *безволосий – безголосий; биятика – пиятика; глухота – глупота; голод і холод; гуки й тюки; гучно-бучно; дзеньки та бреньки; дика й дивна; заміри – наміри; зваба і звада; нестримна – невтримна; потоки й потопи; пундики-мундики; сполуки та споруди; стуки-гуки; тикав і микав; туди й сюди* тощо. Такі атрактанти утворюють переважно парні сполучення слів (ПСС) – поєднання двох лексем, що в контексті зазнали фразеологізації й семантичного зближення. Фонетична структура паронімів зазначених різновидів є максимально наближеною, вона різниться лише одним-двома голосними або приголосними звуками, що змінюють один одного в парах слів або вставляються в середину лексеми чи додаються на початку слова.

Принципу структурної щільності абсолютно відповідають і ті контекстуальні ПСС, що, на перший погляд, репрезентують у бінарному поєднанні лише морфемні варіації спільнокореневих слів, наприклад: *закуска-перекуска, козак-некозак, радники-порадники, вертання й повертання, обмови й намови, погнобити й пригнобити, припаси і запаси, справа і розправа, щастя і нещастя* тощо. Проте вони є вкрай важливою й найпродуктивнішою константою художнього дискурсу П. Загребельного в межах аналізованого явища. Називаючи переважно той самий денотат, письменник, послуговуючись морфемно-паронімічною атракцією, має змогу виразити його різні ознаки водночас, підсилити значущість або інтенсивність факту, висловити й диференціювати власне ставлення до нього, а також привернути увагу читачів-адресатів до стилістичної фігури та спрогнозувати виникнення в їхній свідомості очікуваних прагматичних смислів.

Наприклад: *Але ж не розвіємось, а провіємось і станемо золотими зернами історії свого народу, його ім'ям і славою* (5, с. 194); *Хіба неоднаково – довкола лукаві царедворці, підніжки трону, підхлібці і під'їдці, радники й порадники, помічники й підпомічники...* (5, с. 643); *...час був не для згадувань і не для нагадувань* (2, с. 297); *Ствердилася й утвердилася* (Роксолана. – Н. Г.) *в дітях – і вже не мала відступу* (3, с. 288); *Вона* (Хуррем. – Н. Г.) *співала і приспівувала,*

сміялася і присміювалась, споглядаючи його (султана. – Н. Г.) *знетямливість* (3, с. 169); *Ні з кого вибрати, нікого добрати* (4, с. 461); *Він* (Маркерій. – Н. Г.) *спробував одступити, позадкувати, але враження було таке, мовби жінка не підступає до нього, а обступає* *звідусіль...* (4, с. 515); ... *знов* (князі. – Н. Г.) *ділили й переділювали* *землі* (4, с. 600) тощо.

Досліджуючи паронімічну атракцію в українській поетичній мові другої половини ХХ ст. у зв'язку з фоностилістичною нормою, Г. Сюта наголошує на тому, що «семантична взаємодія атрактантів помітно інтенсифікується при їх входженні у структури експресивного синтаксису» [12, с. 84], до яких зараховують, зокрема, нанизування мовних одиниць, що утворюють стилістичну фігуру (ампліфікацію або градацію). Якщо в поетичному мовленні відповідно до критерію міні-тексту митці поєднують пароніми в короткі, найчастіше парні ряди, то в прозі нормативним є нанизування кількох атрактантів в одному реченні, як-от: ...*а Дулібові якось воно все змішувалося в одне, він думав про своє, для нього зливалося в нерозривність: Ігор, і город, і гори, і горе* (4, с. 38).

Багатокомпонентна атракція по-особливому маркує художній дискурс П. Загребельного в тому випадку, коли в одній конструкції автор уживає низку спільнокоренових слів, що різняться префіксами. Наприклад: ... (жебраки. – Н. Г.) *плакали, скиглили, ридали, ревли: «Хлібця! Їсти! Дайте! Подайте! Віддайте!»* (4, с. 268); *Боже, єдиний, всюдисущий, всемилостивий! Поможі, допоможі, підпоможі, спроможі, споможі!* (3, с. 167); *Посадовити скрізь таких сповірених, перевірених, передовірених* (1, с. 484); *Все життя – в підкидного. Накидають, обкидають, закидають* (5, с. 662) тощо.

Наведені приклади багатокомпонентної атракції, що увиразнюють мову різних історичних романів («Смерть у Києві», «Роксолана», «Диво», «Я, Богдан»), не лише структурно та семантично, а й функційно споріднені: вони утворюють стилістичну фігуру градації, кожен наступний складник у межах якої підсилює та дещо змінює значення попереднього завдяки варіативним префіксам, що своєю семантикою вносять нові (інші) компоненти (диференційні семи) у лексичне значення нанизуваних слів. Такий стилістичний прийом адресати сприймають як цілісне контекстуальне утворення, безпомилково розпізнаючи комунікативно-прагматичні стратегії адресанта, розшифровуючи його наміри та сподівання.

Не складно розшифрувати задум письменника і в такому контексті: – *Хіба я (Іваниця. – Н. Г.) сказав про саму траву? Аби я тут та трава, а вже по ній походять чийсь ноги, ніженьки, ноженята, ноженятонька!* (4, с. 252). Удаючись до нанизування спільнокореневих атрактантів, у структурі яких нанизуються демінутивні суфікси, автор, без сумніву, досягає поставленої мети: у свідомості адресатів виникають однозначні прагматичні смисли, адже кожен читач розуміє, що лише безмірно закоханий може ословити свої палкі почуття за допомогою низки конотативних лексем пестливо-зменшувального змісту.

Однією із найхарактерніших для мовостилю П. Загребельного є фоностилестична гра слів-атрактантів, що в мові його історичної прози функціонують okazіонально, утім, мають значний експресивний потенціал. Письменник експериментує, створюючи етимологічно прозорі в контексті літературно-художні антропоніми: *Четвертий Микола звався Кудинник, ще звано його Упийником, бо багато пив, а також Убийником, бо нестомно хвалився, скільки людей убив* (4, с. 239); ... а другий – підступний і хитрий [...] – *Брюховецький-Бреховецький* (5, с. 469); *Знов виринув Семко Забуський-Забудський* (5, с. 607); *А рука й далі виводила, групуючи слова в химерні комбінації: Тая Зикова. Т. Аязикова. Таязик Ова (щось екзотичне, мов Іма Сумак або що). Таязиков А. (Чоловік? Справді, якийсь чоловік маскується під жінку, щоб кинути шмат голої правди?) Та Язикова (тобто та, що показує язика...)* (1, с. 265); стилізуючи мову персонажів під народну творчість: ...*невідповідність дощів порі року мимоволі наvertsала Євпраксію на спогад забутої вже давно розповіді Журининої. Мовляв, дощі пускає глухий янгол. Бог йому каже: «Йди туди, де чорно», а він, не розчувши, падає, «де вчора», Бог: «Йди туди, де просять», а той сипле, «де косять», Бог: «Йди туди, де ждуть», а той лє, «де жнуть»* (2, с. 290); *Поvertsалася (Оляндра. – Н. Г.) – хіхи-сміхи, круть-верть – та й знов ішла з новим дружинником* (4, с. 250).

У низці контекстів паронімічна атракція постає виразником то світлого гумору: *Наші хлопці стрільці-брідиці, застрелили жабу на колодиці, а мишу на коробці* (4, с. 414); *Тут сидіти треба тиш-ком та нишком, бо... – Тишкатиму та нишкатиму, – засміявся Маркерій* (4, с. 637); *Звуть його якомсь шур-бур-фюр... І не вимовиш...* (1, с. 116); *Какора п'яно погукував на зустрічних: – У, як ся? – А так ся, – відповідали йому. – Чого ж би то? – А того ж би. – Та й що ж? – Та й те ж* (1, с. 153), а то й важкої іронії: *Я посел, а ти осел безго-*

ловий (4, с. 648); ... не вірила (Євпраксія. – Н. Г.) більше ні в які веселоці після всього, що зазнала там, за горами, в землі, званій цими веселими воронцями мовби насмішувато: **Манія**. І вже й вона не була імператриця германська, а просто: **манська**. Імператор же міг зватися хоч і **маніяцьким** імператором або ще простіше: **маніяком** (2, с. 236).

У художньому дискурсі П. Загребельного, крім спільно- та різнокореневих атрактантів, що почасти утворюють парні сполучення слів із сурядним синтаксичним зв'язком, які в контексті можуть бути контактними або дистанційними, а також нанизувань найчастіше споріднених лексем, що репрезентують багатокomпонентну паронімічну атракцію, функціонують і численні атрактанти, які демонструють граматичне варіювання слів, так само маркуючи й увиразнюючи мовостиль письменника. Їх виділення та всебічне дослідження в літературно-художній спадщині П. Загребельного є перспективним для наукових розвідок.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бельчиков Ю. А.** Паронимия. Парономазия / Ю. А. Бельчиков // Лингвистический энциклопедический словарь [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энцикл., 1990. – С. 368.
2. **Бірюкова О. О.** Лінгвостилістичні особливості української діаспорної поезії 60–80-х років ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук / О. О. Бірюкова. – К., 2004. – 20 с.
3. **Григорьев В. П.** Поэтика слова. На материале русской советской поэзии / В. П. Григорьев. – М. : Наука, 1979. – 343 с.
4. **Григорьев В. П.** Словотворчество и смежные проблемы языка поэта / В. П. Григорьев. – М. : Наука, 1986. – 255 с.
5. **Дашенко Н. Л.** Паронімічна атракція в українській поезії 60–80-х років ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук / Н. Л. Дашенко. – К., 1996. – 20 с.
6. **Ємець О.** Семантика та стилістичні функції паронімії у художніх, газетних і рекламних текстах / О. Ємець // Семантика мови і тексту : матеріали Х Міжнародної конференції. – Івано-Франківськ : Видавець Третяк І. Я., 2009. – С. 90–92.
7. **Полтавець Ю. С.** Історія та вживання терміна «атракція» в мовознавчій традиції / Ю. С. Полтавець // Вісник Маріупольського державного ун-ту: Сер. : «Філологія». – Маріуполь, 2012. – Вип. 7. – С. 132–138.

8. **Полтавець Ю. С.** Типи паронімічної атракції в сучасній українській газетній періодиці [Електронний ресурс] / Ю. С. Полтавець. – Режим доступу : <https://www.google.com.ua/>
9. **Потебня А. А.** Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : Просвещение, 1968. – Т. III: Об изменении значения и заменах существительных. – 551 с.
10. **Скоробагатова О. О.** Теорія граматичної атракції О. О. Потебні в дослідженні граматики віршового тексту / О. О. Скоробагатова // Мовознавство. – 2015. – № 6. – С. 46–51.
11. **Словник** паронімів української мови [уклад. Д. Г. Гринчишин, О. А. Сербенська]. – К. : Освіта, 2008. – 320 с.
12. **Сюта Г. М.** Фоностилестична норма в українській поетичній мові другої половини ХХ століття / Г. М. Сюта // Мовознавство. – 2012. – № 3. – С. 80–87.
13. **Grimm J.** Über einige Fälle der Attraction / J. Grimm // Abhandlungen der Königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin. – Berlin : Druckerei der Königl. Akademie der Wissenschaften, 1859. – S. 1–31.
14. **Lloyd R. J.** Phonetic attraction / R. J. Lloyd. – Liverpool : Turner and Dunnett, 1888. – 152 p.
15. **Tenney F.** Attraction of mood in early Latin / F. Tenney. – Lancaster : Press of the New era printing company, 1904. – 59 p.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

1. **Загребельний П. А.** Диво / П. А. Загребельний. – Х. : Фоліо, 2006. – 638 с.
2. **Загребельний П. А.** Євпраксія / П. А. Загребельний. – Х. : Фоліо, 2002. – 382 с.
3. **Загребельний П. А.** Роксолана / П. А. Загребельний. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. – 800 с.
4. **Загребельний П. А.** Твори : в 2 т. / П. А. Загребельний. – К. : Дніпро, 1984. – Т. 2 : Смерть у Києві. Первоміст. – 664 с.
5. **Загребельний Павло. Я, Богдан** / П. Загребельний. – Х. : Фоліо, 2008. – 672 с.

Надійшла до редколегії 22.06.2016

**СТУПІНЬ ПОШИРЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
В АВТОРСЬКОМУ МОВЛЕННІ
ТА В МОВЛЕННІ ПЕРСОНАЖІВ
(на матеріалі української історичної прози
другої половини ХХ ст.)**

Розглянуто особливості вживання фразеологічних одиниць в історичних романах П. Загребельного, Р. Іваничука, Р. Іванченко, Ю. Мушкетика. Виявлено, що письменники здебільшого надають перевагу традиційним фразеологізмам із просторовою та часовою семантикою. З'ясовано, що авторській мові притаманна градуальна синонімія, за якої поряд опиняються два синонімічні фразеологізми, що можуть виражати різноманітні відношення, зокрема фізичний стан особи, характеристику дії.

Ключові слова: фразеологізм, мова автора, мова персонажа, стійкі порівняння, паремії.

Рассмотрены особенности употребления фразеологических единиц в исторических романах П. Загребельного, Р. Иваничука, Р. Иванченко, Ю. Мушкетика. Определено, что писатели в основном используют традиционные фразеологизмы с пространственной и часовой семантикой. Доказано, что авторскому тексту присуща градуальная синонимия, когда рядом оказываются фразеологизмы-синонимы, которые могут выражать разные отношения – физическое состояние человека, характеристику действия.

Ключевые слова: фразеологизмы, авторский текст, речь персонажа, стойкие сравнительные обороты, паремии.

In the article the features of use of phraseological units in historical novels by P. Zagrebelniy, R. Iwanychuka, R. Ivanchenko, Yu. Muchcetyka. Discovered that certain writers generally prefer traditional phraseologisms with spatial and temporal semantics. Found that the author's speech is inherent in gradable synonymy, in which two are close to synonymous idioms that can express various relationships, such as physical condition of a person, the characteristic of action.

Keywords: idiom, speech of the author, the speech of the character, sustainable comparison and paramii.

На сучасному етапі розвитку мовознавства все більшої актуальності набувають такі його напрями, як соціолінгвістика, прагматика, лінгвокультурологія, лінгвістика тексту. У названих напрямках філологічної науки особливу увагу приділяють функційному аспекту дослідження мовних одиниць. Зазначене стосується й фразеології.

Фразеологізми – це образні засоби художнього зображення, що виявляють свій естетичний потенціал у мові художньої літератури, оскільки саме мова письменника постає джерелом збагачення національної фразеології. Російський дослідник О. Бабкін слушно зауважує: «Мова письменника – це джерело стилістичної різноманітності та культури мовлення народу» [1, с. 107]. Функціонування фразеологічних одиниць у художньому тексті завжди привертало увагу науковців. Стійкі сполучення слів, особливості їх уживання проаналізовано в працях О. Бабкіна [1], Я. Барана [2], Т. Здіховської [4], Ю. Кохана [5], В. Папіш [8], Л. Щербачук [10] та ін.

Зокрема, В. Бондаренко зазначає: «Функційний аспект стійких фраз (прислів'їв, приказок, крилатих висловів тощо) у загальному плані пов'язано із механізмом перетворення їх з одиниць віртуальних (потенційних) на одиниці актуалізовані (реальні, функційні)» [3, с. 13]. Фразеологічні одиниці як засіб передачі інформації посідають особливе місце в системі номінативних одиниць художньої літератури. Потрібно зазначити, що будь-який фрагмент реальної дійсності художника слова можуть подати й неідіоматичними засобами мови, утім, уживаючи фразеологічні одиниці, письменники надають творів чіткості, образності, картинності, а також авторської оцінки зображуваному, зокрема емоційної. Відмінність між лексикою і фразеологією у функційному аспекті, як зазначає А. Назарян, полягає в тому, що «слова вживають передусім для називання (номінації) поняття, а фразеологізми – для образно-експресивної оцінки цього поняття» [7, с. 32].

Одним з аспектів вивчення фразеологічної системи художнього твору є аналіз стійких сполучень слів з погляду опозиції «мова автора – мова персонажів». У літературознавчому словнику-довіднику авторське мовлення визначають як «текст, у якому автор безпосередньо характеризує зображувані події та відповідні образи» [6, с. 13] і який викладено від третьої особи, а мову персонажів тлумачать як власне пряме мовлення.

Мета нашої статті – дослідити особливості вживання фразеологічних одиниць в опозиції «мова автора – мова персонажів» в українській історичній прозі другої половини ХХ ст.

Аналіз фразеології української історичної прози другої половини ХХ ст. з опозиції «мова автора – мова персонажів» засвідчує певні особливості функціонування фразеологічних одиниць у мові творів різних авторів. Дослідження цього важливого компонента художньої форми літературного твору, ураховуючи своєрідність його виявлення

в історичній прозі, дає змогу виокремити два основні аспекти застосування фразеологічних одиниць у творчому процесі художнього слова: мова автора або оповідача та індивідуальний склад мови персонажів.

Стійкі сполучення слів, ужиті в історичних романах другої половини ХХ ст. в узуальній (традиційній) формі, не мають додаткового емоційно-експресивного забарвлення. Здебільшого письменники вводять їх у мову автора, надаючи їй природності. Серед фраземіки історичної прози художників слова виокремлюємо ті одиниці, що насичують різні форми опису. Письменники надають перевагу традиційним фразеологізмам, зокрема

1) із просторовою семантикою: **світ за очі** – ‘невідомо куди’ [9, с. 634]: *Вдерся його дошкульно-тихий голос у мої тривоги так зловісно, що хотілося заткнути вуха, щоб не чути, втекти **світ за очі** від цього опецькуватого козачини...* (3, с. 93); *Муж її, Порей, повіявся десь у чужі землі. Із старим князем Ізяславом забіг **світ за очі*** (8, с. 66); **скільки сягає око** – ‘на всьому видимому просторі; скрізь, до самого обрію’ [9, с. 465]: *Але попереду, **скільки сягає око**, тільки степ, степ, степ* (9, с. 111);

2) із часовою характеристикою: **вдень і вночі** – ‘завжди, постійно’ [9, с. 55]: *Дощ лив безугавно **вдень і вночі**, і люди мокли у воді, як конопля* (3, с. 421); **раз у раз** – ‘через певні проміжки часу; періодично’ [9, с. 591]: *Свидригайло **раз у раз** пригублювався до кухля і враз помітив, як повернув до нього голову зображений на кахлі лицар чи то князь* (5, с. 35); **час від часу** – ‘іноді, інколи або через певні періоди часу’ [9, с. 761]: *Добрава **час від часу** спинялась, хапалась руками за стовбури дерев, припадала до прохолодної кори гарячою щогою* (8, с. 422).

Категорія образу автора – одна із центральних у сучасній лінгвостилістиці. Під час вивчення мови художнього твору образ автора постає як одиниця визначення стилю письменника. Образ автора, з одного боку, є об’єднувальною одиницею всіх позатекстових чинників, що зумовлює реалізацію індивідуального стилю письменника, а з іншого – дає змогу через складники комунікативної структури художнього тексту об’єднати всі мовні рівні й виявити функційне навантаження їхніх одиниць. Серед мовних засобів, ужитих письменниками в історичній прозі другої половини ХХ ст., фразеологія посідає помітне місце як щодо вживаності, так і за естетичною значущістю.

У романах П. Загребельного, Р. Іваничука, Р. Іванченко, Ю. Мушкетика відтворено галерею історичних постатей. Однією з основних ознак змалювання образів є вживання фразеологізмів, які увиразнюють основні риси персонажів. Так, зокрема, у романі «Роксолана» П. Загребельного, де описано складність стосунків Сулеймана та його дружини – дівчини Насті Лісовської (Роксолани), її ставлення до своїх дітей, неоднозначність вчинків султана, серед різноманітних засобів мовної історичної стилізації значну роль відіграють сталі та індивідуально-авторські порівняння. Жіноча краса, тендітність викликає в письменника такі асоціації: Роксолана – як **ранкова квітка**: – *Валлахі! – приклав руки до грудей Сінам-ага. – Ця дівчина чиста, як ранкова квітка, скупана в росі* (1, с. 24), пор.: **чиста, як сльоза**; *Жила тепер, мов богородиця, до якої йдуть добрі волхви з дарами* (1, с. 168).

Стійким компаративним зворотам мови відведено особливу роль і в романах Р. Іваничука, Р. Іванченко та Ю. Мушкетика. Уведення компаративної фразеології до художнього твору можна пояснити прагненням авторів посилити експресивне забарвлення, лаконізувати текст. Для стійких порівнянь найвиразнішою стає зображувально-емоційна функція: – *Посол його милості короля до хана великої орди Іслам-Гірея, – почувлося неголосне, вкрадливе, і в цю мить, мов із-під землі, виринуло кільце сейменів довкола ханського намету* (4, с. 601); *Петро здивовано витріщився на тафу, відтак згріб її, наче коршак курча, не віддав ад'ютантові* (10, с. 361).

Через зображувально-емоційну функцію письменник виявляє свої почуття, ставлення до фактів, подій і викликає такі самі емоції в читачів. Компаративні конструкції в авторському мовленні унаочнюють думки і почуття, які письменники прагнуть передати через образні уявлення. Емоційно насичені компаративні фразеологічні одиниці створюють урочистий, піднесений або підкреслено знижений тон, засвідчують позитивну чи негативну оцінку предметів і явищ об'єктивної дійсності. Стійкі порівняння диференціюємо на позитивно й негативно оцінні:

1) позитивні: *Ая! Добрий воїн з нього – он який, яко тур, кремезний* (6, с. 108); *Я дам тобі все, якщо скажеш, відьмо, де і коли украла ту дитину, що була біла, як шум на молоці, а очі мала сині, мов незабудки* (4, с. 542);

2) негативні: **яко таті** – ‘несподівано, раптово, по-зłodійському підступно’ [9, с. 707]: *Ось лишень переночують у лісі і, яко таті –*

тихо, непомічено, увірвуться на світанні в Звенигород!.. (6, с. 185); *Биковський ходив у гріхах, як свиня у реп'яхах* (10, с. 44).

Потрібно зазначити, що традиційні порівняння нерідко переосмислюють, вони набувають нових відтінків у творі, до того ж відбувається зворотний напрям зіставлення. Натомість традиційного **вода, як дзеркало** в історичному романі П. Загребельного маємо: *Дзеркала були, як вода* (1, с. 8). Замість усталеної сполуки **сльози, як дощ** читаємо: *Дощем, як слізьми, заливало весь видимий і невидимий світ, і душа її вся плавала в сльозах* (1, с. 26).

Отже, стійкі порівняння постають одним із засобів мовленнєвої виразності в авторській мові, яким активно послуговуються письменники.

Функціонування фразеологічних одиниць в авторській мові історичної прози другої половини ХХ ст. позначено такою ознакою, як поєднання в одному реченні кількох фразеологізмів, близьких за семантикою та емоційно-експресивним забарвленням, або фразеологізмів та еквівалентних їм слів. Ця особливість більшою мірою притаманна авторській мові, ніж мові персонажів. У цьому разі лексичні та фразеологічні одиниці або доповнюють одна одну, або, маючи однакову семантику і схоже емоційно-експресивне забарвлення, посилюють стилістичний ефект від уживання лексем і фразем.

Прийомам нанизування фразеологічних синонімів (градації) найчастіше послуговуються Р. Іванченко та П. Загребельний. Наприклад, Р. Іванченко в романі «Золоті стремена» поєднує різні структурно-граматичні типи фразеологічних одиниць, що увиразнюють зображення ситуації – картини внутрішнього стану Федора під час його перебування на «боярському дворі»: *А він ... дурень по саму зав'язку! Як сто пудів диму! В чужий черевик свою босу ногу хотів засунути!* (8, с. 56). Трапляється й градуальна синонімія, за якої поряд опиняються два синонімічні фразеологізми, що можуть виражати різноманітні відношення:

1) фізичний стан особи: *Челядники розводили руками, кліпали незнаюче очима* (8, с. 215); *Камінь, камінь, сліпучо-білий на сонці, жодного зеленого листочка, так ніби й люди, які там заховалися, теж мають камінні душі й камінні серця* (1, с. 156); ... і до чигиринського осавула Романа Пешти, того самого, що *втратив тямку, і, мабуть, губив свої памороки щоразу, як бачив шляхетський чобіт* (3, с. 100);

2) характеристику дії: *Тархан на велике князівство Володимиро-Суздальське, яке дістав із рук хана Бату, обпікав руки й сушив серце* (8, с. 283); *Вірмени, греки, волохи, татари, навіть турки, різні волоцюги... безчесні й безсердечні, готові продати й рідного батька, готові злупити шкуру з чоловіка, аби лиш мати бариш, лихву, прибуток* (3, с. 33).

Для мовлення персонажів у романах П. Загребельного, Р. Іваничука, Р. Іванченко, Ю. Мушкетика властиві фразеологічні одиниці із різними емоційними відтінками. Фразеологізми із відповідною семантикою постають засобом індивідуалізації образів. Функціонування латинських крилатих виразів у художніх творах – особливість ідіостилю П. Загребельного. Письменник послуговується цим засобом в історичному романі «Я, Богдан». Протягом усього роману простежуємо потяг Богдана Хмельницького (головного героя твору) до вживання крилатих висловів, що свідчить про високий інтелект та освіченість гетьмана, наприклад: *... і хто тільки не посідав на цих землях, користуючись розбишацьким правом **jus primum occupandi**, себто хто перший захопить* (3, с. 110); *«**Ut quilibet suam crucem baiulet**» – «Хай кожен понесе свій хрест»*. Чому ж мій хрест такий нестерпно тяжкий? (3, с. 115). Усталені сполуки зазначеного різновиду мають повчальний характер, надають тексту історичного роману урочистості, переконливості, інтелектуалізують мову персонажів.

Письменники, відтворюючи мову персонажів, їхні роздуми, уживають багато прислів'їв і приказок. З-поміж таких фразеологічних одиниць найуживанішими постають ті, що зазвичай повчають, застерігають людину, характеризують соціальні стосунки: – *Звання козацьке, а життя собацьке, – доціджуючи в кухоль рештки горілки, промовив Жила* (9, с. 116); *Ох, і поперек болить. Недарма кажуть – що цип та коса то бісова душа* (9, с. 130); *І вся громада... Хто в луг, хто в плуг. Скільки є таких, що ладні злизувати порошок з чужинських чобіт, якби тільки їх не чіпали* (10, с. 68).

У творах художників слова за внутрішньою формою паремії найчастіше пов'язано із діяльністю людини: *Хто рано встає, тому вона багатство дає. Одягай сорочку! Будемо снідати* (8, с. 17); соціальними стосунками: *Боярська річ то. Не личить жебракові мати срібні окраси. Боярське має належати бояринові. Хлопське – хлопіві* (8, с. 50); *Князю, січеш дерево, на якому сидиш. Губиш звичай, котрим держиться наш рід* (6, с. 15); вони передають повсякденне життя

простих людей: *Микита чекав весни, немов спасіння, і зрадів їй, такій ранній, бо, як то кажуть, з'їв русин головку маку і два тижні постить* (5, с. 59).

Отже, аналіз фразеологічних одиниць в опозиції «мова автора – мова персонажа» дає підстави стверджувати, що в авторській мові історичної прози другої половини ХХ ст. переважають фразеологічні одиниці з просторовою семантикою та фразеологізми, що відбивають часову характеристику. Найбільшу групу становить компаративна фразеологія, яку вживають письменники для створення образів, вираження внутрішнього стану персонажів. Мову персонажів насичено пареміями та крилатими висловами, що надають урочистості, індивідуалізують та інтелектуалізують мову художнього твору.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бабкин А. М.** Русская фразеология, её развитие и источники : учеб. пособ. / А. М. Бабкин. – Л. : Наука, 1970. – 262 с.
2. **Баран Я. А.** Основні питання загальної та німецької фразеології : монографія / Я. А. Баран. – Львів : Вища школа, 1980. – 156 с.
3. **Бондаренко В. Т.** Устойчива фраза и контекст / В. Т. Бондаренко // Фразеологизмы в тексте и текст во фразеологизме : четвертые Жуковские чтения : материалы Международного научного симпозиума (г. Великий Новгород, 4–6 мая 2009 г.) / отв. ред. В. И. Макаров. – Великий Новгород, 2009. – С. 13–16.
4. **Здиховська Т. В.** Фразеологія української прози першої половини ХХ ст. (на матеріалі творів У. Самчука та Б. Лепкого) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Т. В. Здиховська. – Луцьк, 2010. – 20 с.
5. **Кохан Ю. І.** Текстотвірна функція фразеологічних одиниць як риса ідіостилію письменника (на матеріалі прози О. Гончара і П. Загребельного) / Ю. І. Кохан // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна : Сер. «Філологія». – Х. : Вид-во Харківського нац. ун-ту, 2004. – Вип. 41. – № 631. – С. 165–168.
6. **Літературознавчий** словник-довідник [за заг. ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка]. – К. : Академія, 2007. – 752 с.
7. **Назарян А. Г.** Фразеология современного французского языка : учеб. / А. Г. Назарян. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Высшая школа, 1987. – 288 с.

8. **Папіш В.** Фразеологізми у спектрі лінгвоаналізу художнього тексту / В. Папіш // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : зб. наук. праць / відпов. ред. І. В. Сабадош. – Ужгород : Ужгородський нац. ун-т, 2006. – Вип. 10. – С. 89–96.
9. **Словник** фразеологізмів української мови [уклад. : В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.
10. **Щербачук Л. Ф.** Загальномовна та індивідуально-авторська фразеологія в художніх текстах (на матеріалі творів О. Гончара) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Л. Ф. Щербачук. – Дніпропетровськ, 2000. – 16 с.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

1. **Загребельний П.** Роксолана : у 2 кн. / П. Загребельний. – К. : Дніпро, 1979. – Кн. 1. – 190 с.
2. **Загребельний П.** Роксолана : у 2 кн. / П. Загребельний. – К. : Дніпро, 1980. – Кн. 2. – 190 с.
3. **Загребельний П. Я., Богдан / П. Загребельний.** – К. : Рад. письменник, 1983. – 511 с.
4. **Іваничук Р.** Мальви / Р. Іваничук // Іваничук Р. Твори : в 3 т. – К. : Дніпро, 1988. – Т. 1. – С. 383–615.
5. **Іваничук Р.** Черлене вино / Р. Іваничук // Іваничук Р. Твори : в 3 т. – К. : Дніпро, 1988. – Т. 1. – С. 19–176.
6. **Іванченко Р.** Гнів Перуна : у 2 кн. / Р. Іванченко. – К. : Дніпро, 1986. – Кн. 1. – 215 с.
7. **Іванченко Р.** Гнів Перуна : у 2 кн. / Р. Іванченко. – К. : Дніпро, 1986. – Кн. 2. – 223 с.
8. **Іванченко Р.** Золоті стремена : роман / Р. Іванченко. – К. : Рад. письменник, 1984. – 447 с.
9. **Мушкетик Ю. М.** Гайдамаки / Ю. Мушкетик // Мушкетик Ю. М. Твори : в 5 т. – К. : Дніпро, 1987. – Т. 1. – С. 110–484.
10. **Мушкетик Ю.** Гетьманський скарб / Ю. Мушкетик. – Х. : Фоліо, 2008. – 415 с.

Надійшла до редколегії 05.07.2016

СПЕЦИФІКА РЕАЛІЗАЦІЇ КОМУНІКАТИВНОГО КОДЕКСУ В ПЕРСОНАЖНІЙ КОМУНІКАЦІЇ

Подано аналіз дотримання принципу ввічливості в діалогах персонажів сучасних українських драматургічних творів; унаочнено реалізацію максимуму принципу спілкування; визначено асиметричні комунікативні ситуації, за яких порушення принципу ввічливості не впливає на гармонійний напрям комунікативної взаємодії героїв п'єс.

Ключові слова: принцип увічливості, асиметричні комунікативні ролі, комунікативна максима, гармонійна комунікація, драматургічний дискурс.

Представлен анализ соблюдения принципа вежливости в диалогах персонажей современных драматургических произведений; проиллюстрирована реализация максимум принципа вежливости; определены ассиметричные коммуникативные ситуации, при которых нарушение принципа вежливости не влияет на гармоничное направление коммуникативного взаимодействия героев пьес.

Ключевые слова: принцип вежливости, ассиметричные коммуникативные роли, коммуникативная максима, гармоничная коммуникация, драматургический дискурс.

This article analyzes compliance with politeness principle in dialogues of characters of modern dramaturgic works; it illustrates the implementation of politeness principle maxims; it identifies asymmetrical communicative situations in which violation of politeness principle does not affect harmonious direction of interaction between play's characters.

Keywords: politeness principle, asymmetrical communication roles, communicative maxim, harmonious communication, dramatic discourse.

Мовна комунікація є насамперед міжособистісною інтеракцією, яка передбачає взаємодію спілкувальників, координацію їхніх дій певними правилами й законами, що регулюють поведінку співрозмовників і зумовлені як закономірностями процесу комунікації, так і психологічними особливостями та соціальними ролями спілкувальників. Система цих принципів і правил умотивовує ставлення людини до мовних знаків, до вираження її оцінок, емоцій під час творення й сприйняття мовленнєвих дій [12, с. 48]. У цьому разі чітко вибудовано відмінність між семантичним і прагматичним підходами до одиниць мови. Прагматика уналежнює функціонування мовленнєвих актів до певних принципів і постулатів, якими мають послуговуватися

спілкувальники для досягнення позитивних результатів. Система принципів і правил утворює комунікативний кодекс, ґрунтований на певних категоріях і критеріях [13, с. 97]. Основними принципами, що формують комунікативний кодекс, вважають принцип кооперації і принцип увічливості.

Принцип кооперації визначають зацікавленням партнерів в ефективності передавання інформації, що зумовлює координування спілкувальниками своїх мовленнєвих дій, уникнення комунікативно непеєднаних мовленнєвих ходів. Запропонований Г. Грайсом принцип постулює: твій комунікативний внесок на певному етапі діалогу має бути таким, якого потребує спільно визначена мета й напрям цього діалогу [5, с. 222]. Принцип кооперації зреалізовано в максимах (лат. *maxima* – основне правило) мовленнєвого спілкування, що визначають ступінь кооперативності комунікації (максими кількості, якості, відношення й манери). Ці максими є своєрідною інструкцією до раціонального використання мови. Принцип кооперації передбачає дотримання принципу увічливості, запропонованого Дж. Лічем і спрямованого на забезпечення гармонізації інформаційного обміну та запобігання конфліктним ситуаціям [14]. Принцип увічливості та принцип кооперації функційно перетинаються, оскільки регулюють соціальну поведінку комунікантів, зокрема й комунікативну діяльність.

Увічливість потрактовують як чемність, дотримання правил пристойності у вчинках і мовленні, вияв вихованості [9, с. 25]. Ширшим є визначення увічливості як принципу соціальної взаємодії, базованому на повазі до партнера, урахуванні його інтересів, готовності надати допомогу [1, с. 3]. Дослідник Дж. Ліч вважає увічливість особливою стратегією мовленнєвої поведінки, спрямованою на запобігання конфліктним ситуаціям [14, с. 18].

Про увічливість й різні аспекти її вивчення йдеться в наукових працях багатьох вітчизняних лінгвістів (С. Богдан [2], Н. Журавльова [6], О. Миронюк [7], М. Телеки і В. Шинкарук [11] та ін.). У межах нашого дослідження принцип увічливості проектуємо на спілкування дійових осіб сучасних українських п'єс.

Метою запропонованої наукової розвідки стала характеристика дотримання комунікативного кодексу, зокрема принципу увічливості, у сучасному драматургійному дискурсі. Поставлена мета передбачає

виконання таких завдань: виявлення реалізації принципу ввічливості в діалогах драматургійних героїв; з'ясування специфіки порушення комунікативного кодексу та впливу цього порушення на гармонійний перебіг комунікації. Актуальність статті зумовлено відсутністю аналізу комунікативного кодексу в сучасних драматургійних творах. Джерельна база дослідження охоплює друковані тексти сучасних українських драматургів у збірках і періодичних виданнях; електронні версії п'єс, розміщені на Інтернет-сайтах.

Порушення принципу ввічливості в сучасному драматургійному дискурсі пояснюємо двома тенденціями:

1. Конфлікт є основною жанровою ознакою п'єс та рушійною силою розвитку драми. Незважаючи на поєднання в сучасних драматургійних творах барокового, романтичного, реалістичного типів конфлікту, а також на приземлену тематику художніх конфліктів, позбавлену гостроти, яскравості й глибини [3, с. 297], внутрішня комунікація сучасного драматургійного дискурсу зазвичай тією чи тією мірою напружена й дискомфортна, що зумовлено родовою специфікою драми й виражено в непоєднуванні комунікативних інтенцій дійових осіб, а також зумовлено соціальними, інтелектуальними, віковими й гендерними чинниками.

2. Зростання рівня агресивності сучасного суспільства не може не впливати на відбиття цієї тенденції в п'єсах. Зважаючи на активне обмеження комунікативного середовища дійових осіб сучасних п'єс побутовим спілкуванням, а хронотопічної структури – сучасним або недавно минулим часом в Україні, логічним стає віддзеркалення в персонажних діалогах агресивної мовленнєвої поведінки, характерної для сучасної людини в повсякденному спілкуванні, що спричинює порушення принципу ввічливості.

Принцип увічливості більшою мірою регулює спілкування, ніж принцип кооперації, оскільки підтримує соціальну рівновагу й дружні взаємини між комунікантами. Такий стратегічний принцип, подібно до принципу кооперації, реалізовано в мовленні за допомогою різних максим, зокрема: максим такту, великодушності, схвалення, скромності, згоди, симпатії. Проілюструємо дотримання цих максим у драматургійних діалогах конкретними прикладами.

1. Максима такту (*Tact Maxim*), вербалізуючись у директивах і комісивах, регулює межі особистісної сфери. Дотримання цієї максими

означає пристойну поведінку; урахування правил, прийнятих певним соціальним середовищем; зважання на інтереси співрозмовників, наприклад: *Марк. Дозвольте забрати Марійку?* (Н. Уварова «Коли настане весна...»); *Костя. Можна, я трохи посиджу?* (А. Наумов «Надто ранений звір»).

2. Максима великодушності (Generosity Maxim) застерігає співрозмовників від домінування в процесі комунікації й виражається в директивах і комісивах. Для вербалізації цієї максими, наприклад, у непрямих висловленнях прохання нерідко використовують частку *не/ні* як змогу партнера дати негативну відповідь, наприклад: *Борис. Теодоре Ніфонтовичу, чи не бажаєте проїхати зі мною на вокзал, бо за дивним збігом обставин я якраз саме туди направляюсь* (О. Миколайчук-Низовець «Територія Б, або Якщо роздягатися – то вже роздягатися!»).

3. Максима схвалення (Approbation Maxim) полягає в позитивній оцінці інших і реалізується в експресивах і репрезентативах. Ситуація вдячності зазвичай збільшує похвалу на адресу співрозмовника, наприклад: *Віра. Любо, ви он всіх поважаєте, до всіх така добра, і вас всі в околиці люблять* (М. Нікітюк «Дачі»).

4. Максима скромності (Modesty Maxim) передбачає неприйняття похвали на власну адресу й вербалізується також в експресивах і репрезентативах. Реалістична й об'єктивна самооцінка стає важливою умовою успішності спілкування персонажів, наприклад:

Стройник. Іван Федорович розповів мені, що се ви так лагідно турбуєтеся про його рану, яку він отримав, коли ми знов відбили Місто у Східних.

Олександра. Пане Ейхгорн, ви, як завжди, перебільшуєте (М. «Абонемент № 7. Інша сестра»).

5. Максима згоди (Agreement Maxim) полягає в неопозиційності, вербалізуючись у репрезентативах. За цією максимою адресат має зменшити незгоду з думкою або оцінкою адресанта. Максиму згоди персонажі реалізують у реакційних репліках-відповідях на певну думку співрозмовника або його спонукання, наприклад:

Грубер. Ми з тобою молодці.

Лаура. Абсолютно згодна (М. Блехман «Моцарт і Сальєрі»).

6. Максима симпатії (Sympathy Maxim), виражаючись у репрезентативах, передбачає турботу про інтереси, бажання й потреби комунікативного партнера. Ця максима, запобігаючи конфлікту в спілкуванні, стає умовою дії інших максим, наприклад:

Етей. Не хвилюйтеся за мене, я вже дорослий.

Адміністратор. Звичайно ж, звичайно ж... Я зовсім не хотів вас образити. Просто у мене така робота... (А. Вишневецький «Клаптикова порода»).

Дотримання принципу ввічливості у взаємодії персонажів нерідко визначає комунікативні ролі, що поділяють на симетричні (студент – студент, пацієнт – пацієнт) й несиметричні (викладач – студент, лікар – пацієнт) [9, с. 19]. На думку С. Богдана, справді етикетною, перевіреною на дотримання принципу ввічливості можна вважати лише комунікативну ситуацію, «для якої суттєвими є відмінності між мовцями» [2, с. 10]. Утім, симетричність комунікативних ролей спілкувальників не гарантує реалізацію принципу ввічливості й гармонійного перебігу діалогу. Прикладом є діалог двох родичок (однакових за віком і соціальним статусом) з п'єси О. Миколайчука «Квітка на три місяці»:

Марія. Пані Мадлен, могли б себе поводити і скромніше.

Мадлен. Пані Марія, дуже часто далеких родичів – як кажуть – не вибирають.

Марія. Це єдина думка, яка мене іноді втішає під час наших зустрічей.

Мадлен. Повірте, мене теж.

Асиметричність спілкування полягає в наявності в одного з партнерів комунікативної влади, що виникає внаслідок соціальної, вікової чи інтелектуальної переваги [8, с. 30]. У межах сучасного драматургічного дискурсу виокремлюємо асиметричні комунікативні ситуації, зумовлені статусно-рольовими стосунками, гендерною ознакою, віковими характеристиками.

Статусно-рольова характеристика персонажа вмотивовує його поведінку, індивідуальність, виявляючись у вчинках, зокрема й комунікативних. Соціально-рольовий статус визначають професія, вид діяльності, стосунки людей у суспільстві. Збільшення соціальної «відмінності» між комунікантами потребує послідовнішого дотримання принципу ввічливості, оскільки людина, яка має вищий статус, має змогу без будь-яких наслідків порушувати максими ввічливості.

Яскравою ілюстрацією асиметричної комунікативної взаємодії, спричиненої різним соціальним статусом, є діалог начальника з підлеглим. Такою є, наприклад, розмова директора музею *Верстюка* зі своїми заступниками:

Верстюк. Я шо думаю. В нас у залі одна люстра висить, а шо, як ми ще дві люстри повісимо.

Рвець. Ну, да – ну, да. А нашо дві люстри? Може ж, одну? Де його дєньги на дві люстри брать?

Верстюк. Це не питання. Центральну знімемо, вже стара.

Рвець. Ну, да – ну, да.

Верстюк. Так от, я думаю, шо в нас ніде портрета *Піунової* нема, а *Тарас* же її любив.

Крищенко. Це дуже цікаво.

Верстюк (до Крищенко). Правда ж? Я так думаю, – на цілу стіну, по центру *Тарас*, очі великі, блищать. А для фону такий колаж: з лівого боку, вдалині, ніби з-за плеча – *Піунова* у чорному, і театр, і вогні.

Крищенко. Вражаюче, вражаюче! Тільки я б одну деталь, якщо можна?

Верстюк (похмуро). Ну?

Крищенко. З-за плеча *Піунова* хай у білому, їй же тільки п'ятнадцять, здається, було?

Верстюк. Ні, ну це не питання. Хай у білому (*І. Марченко* «Музей нашої пам'яті»).

Наведений діалог ілюструє активне недотримання максим такту, великодушності, схвалення, згоди комунікантом *Верстюком*, який має високий соціальний статус. Водночас комуніканти *Рвець* і *Крищенко* (з нижчим соціальним статусом) не дозволяють собі порушувати ці максими, демонструючи мінімізацію авторитетності власних думок, компліменти й позитивну оцінку на адресу *Верстюка*, а також постійну згоду з його ідеями. Соціальний статус *Верстюка*, незважаючи на порушення ним принципу ввічливості, уможливорює гармонійний напрям наведеної розмови.

Гендерні ознаки персонажів виявляють також особливості комунікативної діяльності обох статей, визначають специфіку мовної діяльності й мовної поведінки, фіксують гендерні асиметрії, а також зумовлюють успіх або невдачу комунікації. Спостереження за комунікативною

поведінкою чоловіків і жінок дають змогу визначити деякі гендерні стереотипні ознаки. Зокрема, прийнято вважати, що в жінок є своя логіка, яка подекуди викликає повне непорозуміння й навіть розгубленість у чоловіків [4, с. 186]. В інтимних діалогах дійових осіб сучасних п'єс фіксуємо в репліках героїнь відбиття парадоксальності, непередбачуваності й невимушеності. Зразком можна вважати телефонну розмову закоханої пари в п'єсі С. Щученка «F.ART»:

Джулія (голос). Привіт. Потрібно зустрітися.

Алекс. Привіт. Радий тебе чути. А якщо не лише чути, то буду удвічі радий. Тільки я зараз зайнятий.

Джулія (голос). Добре. Умовив. Зустрічаємося зараз.

Алекс. Тобто?

Джулія (голос). Скоро буду.

Алекс. Де? Тут? У мене?

Джулія (голос). До зустрічі.

Гудки. Алекс зітхає.

Алекс. Ось так завжди. Ти їй про вікно, а вона тобі про пиано. Ти їй про слона, а вона тицяє тобі холодного дереуна... (С. Щученко «F.ART»).

Парадоксальна мовленнєва поведінка *Джулії* вербалізує порушення максим згоди, такту й симпатії. Утім, емоційне ставлення *Алекса* до дівчини впливає на сприйняття хлопцем її поведінки, який не реагує на недотримання комунікативних норм, що уможливорює гармонійний діалог персонажів.

Вікову специфіку комунікативної взаємодії персонажів зумовлено традиціями родинного виховання українців, які з давніх-давен уважали сім'ю й рід святинєю, що пояснювало шанобливе ставлення до старших за віком [10, с. 12]. Через це комунікативна модель «старший – молодший» нерідко ілюструє порушення принципу ввічливості старшим комунікантом й ігнорування цього порушення молодшим. Як приклад наведемо діалог матері з сином:

Леонід Михайлович. Нате мої капці. В них буде легше, ніж в отих ваших. Ви скрізь їх з собою возите?

Калина Максимівна. А куди я їжджу? То ти в нас гастрольор. Що за Цюріх?

Леонід Михайлович. Не розумію.

Калина Максимівна. А ти й не почув? Про Цюріх. Чого тебе туди носило?

Леонід Михайлович. Носило? Навпаки – я впирався. Мені там диплом вручали. Гільдії фармацевтів. Але мусив поїхати – престиж. Тиждень – псові під хвіст.

Калина Максимівна. А тобі й далі часу на всьо мало?

Леонід Михайлович. Прошу точніше. На що на всьо?

Калина Максимівна. Дівок, чула, досі не кидаєш.

Леонід Михайлович. Ну що ви, мамо. В мене що, їх гарем?
(Г. Штонь «День прожитих бажань»).

Незважаючи на постійне порушення принципу ввічливості *Калиною Максимівною* (зокрема максим такту, симпатії, великодушності), її син підтримує нейтральний тон спілкування. У цьому разі вік дійових осіб впливає на процес комунікації, що виявляється в порушенні певних максим старшими за віком персонажами.

Отже, дотримання правил комунікативного кодексу, зокрема принципу ввічливості, ускладнено в персонажному спілкуванні як родовою специфікою драми, так й асиметричністю комунікативної взаємодії, зумовленою статусно-рольовими, гендерними й віковими ознаками дійових осіб. Утім, пряма кореляція між порушенням максим принципу ввічливості й появою дисгармонійного характеру спілкування не постає. Перспективу наукових розвідок убачаємо в аналізі комунікативних невдач у діалогах героїв сучасних драматургійних творів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Беляєва Е. І.** Грамматика и прагматика побуждения : английский язык / Е. И. Беляева. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1992. – 118 с.
2. **Богдан С. К.** Мовленнєвий етикет українців : традиції і сучасність / С. К. Богдан. – К. : Рідна мова, 1998. – 475 с.
3. **Вірченко Т. І.** Художній конфлікт в українській драматургії 1990–2010-х років : дискурс, еволюція, типологія / Т. І. Вірченко. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2012. – 336 с.
4. **Гендерна лінгвістика в Україні : історія, теоретичні засади, дискурсивна практика** / [Космеда Т. А., Карпенко Н. А., Осіпова Т. Ф. та ін.]. – Х. : Харківський нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди ; Дрогобич : Коло, 2014. – 472 с.

5. **Грайс Г. П.** Логика и речевое общение / Г. П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. 16 : Лингвистическая прагматика. – С. 217–237.
6. **Журавльова Н. М.** Поетика української епістолярної ввічливості ХІХ – поч. ХХ століття / Н. М. Журавльова. – Запоріжжя : Вид-во Запорізького нац. ун-ту, 2012. – 548 с.
7. **Миронюк О. М.** Історія українського мовного етикету (засоби вираження ввічливості) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / О. М. Миронюк. – К., 1993. – 22 с.
8. **Пономаренко О. А.** Жанрова організація мовленнєвого спілкування лікаря і пацієнта (на матеріалі художніх творів письменників-лікарів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук / О. А. Пономаренко. – Сімферополь, 2014. – 40 с.
9. **Радевич-Винницький Я.** Етикет і культура спілкування / Я. Радевич-Винницький. – К. : Знання, 2006. – 291 с.
10. **Стельмахович М. Г.** Українська родинна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К. : ІСДО, 1996. – 288 с.
11. **Телеки М. М.** Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру / М. М. Телеки, В. Д. Шинкарук. – К. ; Миколаїв : Миколаївський держ. гуманітарний ун-т, 2007. – 176 с.
12. **Формановская Н. П.** Коммуникативно-прагматические аспекты единиц общения / Н. П. Формановская. – М. : Ин-т русского языка, 1998. – 291 с.
13. **Яшенкова О. В.** Основи теорії мовної комунікації / О. В. Яшенкова. – К. : Академія, 2010. – 312 с.
14. **Leech G. N.** Principles of Pragmatics / G. N. Leech. – L. ; N. Y. : Longman, 1983. – 250 p.

Надійшла до редколегії 13.06.2016

МОВНА ПРИРОДА І ФУНКЦІЇ ЕПІТЕТА В СУЧАСНІЙ ДИТЯЧІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Актуальною проблемою вважаємо вивчення мовних особливостей сучасних літературних казок для дітей, які вперше є об'єктом лінгвістичного аналізу. Дитяча література надзвичайно багата на тропи. Наслідуючи народну традицію, сучасні літератори надають перевагу епітетам. У статті подано аналіз епітета як джерела мовної експресії в сучасній дитячій літературі, визначено особливості функціонування та наведено класифікації епітетів за структурою, походженням і призначенням.

Ключові слова: дитяча література, казка, лексична експресія, тропи, метафорична група, епітет, позитивні епітети, подвійне називання.

Актуальной проблемой считаем изучение языковых особенностей современных литературных сказок для детей, которые впервые являются объектами лингвистического анализа. Детская литература чрезвычайно богата на тропы. Следуя народной традиции, современные литераторы среди всех тропов предпочитают эпитеты. Статья посвящена анализу эпитета как источника речевой экспрессии в современной детской литературе, особенностям функционирования, классификации сравнений по структуре, происхождению и назначению.

Ключевые слова: детская литература, сказка, лексическая экспрессия, тропы, метафорическая группа, эпитет, позитивные эпитеты, двойное название.

A crucial role in shaping the linguistic world of the child plays a direct communication with parents, mentors, teachers. They form the first communication model, lay the first cultural stereotypes. The second important path is the written word. It is therefore important to analyse what you listen to, and later read Ukrainian children. While working with the works to teach the children to watch the language works, especially for epithets, metaphors. The teacher on the basis of texts has the opportunity to work on enriching vocabulary of children learning to find the right words and figurative expressions. The most popular genre of children's books – fairy tale. The text of the tales is an excellent material for the formation of skills of coherent speech. Given the above definitely, the actual problem we consider the study of language features of modern literary fairy tales for children, which for the first time are objects of linguistic analysis.

Keywords: children's literature, tales, lexical expression, tropes, figural groups, epithet, affirmative epithets, binomial.

Проблема вивчення природи епітета та встановлення його дефініції цікавить дослідників з давніх часів [8, с. 248]. Аристотель у «Поетиці» називає епітет «прикрашальним словом», чим зазначає

його основну функцію – акцентування найсуттєвішої ознаки [1, с. 76]. Науковці ХХ ст. значно розвинули теорію епітета, утім, ознака «прикрашальності» залишилася визначальною для розуміння цього образного мовного засобу [8, с. 248]. Не заперечуючи художньої, естетичної функції епітета, яка «передбачає вплив мовних образів на емоції реципієнта» [4, с. 300], дослідники початку ХХ ст. звертають увагу на текстотвірну функцію епітета, яка має вияв у тій інформації, що стане суттєвою для розгортання сюжетних ліній і розкриття людських характерів [5, с. 16].

В українській лінгвостилістиці дослідження епітета залишається актуальним, незважаючи на те, що розроблено нові підходи до вивчення цього образного мовного засобу в складі індивідуально-авторських стилів, що засвідчують праці С. Єрмоленко [4], Н. Сологуб [9], А. Мойсієнка [6], Л. Ставицької [10].

З усіх стилістичних засобів предметом дослідження обрано епітет, оскільки він – одна із найхарактерніших стилістичних ознак дитячої літератури. Природа епітета уможлиблює виконати поставлене дитячими авторами естетичне завдання в тяжінні до витонченої простоти. Епітет, що містить категорію ознаки, уповні відповідає цьому.

Хоча в системі зображальних засобів епітет займає чільне місце, до цього часу спеціальне дослідження його природи і функцій у сучасній українській дитячій літературі не проводилося.

Мета статті полягає в аналізі мовної природи і функцій епітета в художніх текстах сучасної дитячої літератури, створеної українською мовою.

Реалізація мети дослідження передбачає виконання таких *завдань*: проаналізувати естетичну програму казок і її реалізацію в творчості сучасних письменників; виявити основні функції епітета в художньому тексті й визначити роль, яку виконують епітети в аналізованих творах для дітей.

У перспективі дослідження може бути розширене для виконання таких завдань: вивчення структурно-синтаксичних типів епітетів у сучасних художніх текстах для дітей; аналіз частотності їх уживання і виділення на цій підставі лексико-семантичних класів означуваних слів з метою вивчення картини світу, відбитої в дитячій літературі.

Працюючи із творами, можна навчити дітей вести спостереження за мовою художньої літератури, особливо за порівняннями, зіставленнями, метафорами. Учитель на матеріалі текстів має змогу

працювати над збагаченням лексичного запасу дітей, відповідаючи на запитання, діти вчаться добирати правильні слова та образні вислови.

Не менш важливе значення мають казки для дітей молодшого шкільного віку, бо саме вони розвивають мовлення. Текст казок – прекрасний матеріал для формування навичок зв'язного мовлення. Молодші школярі із задоволенням розповідають казки, зберігаючи народні образні вислови та зображувальні засоби (порівняння, епітети), а також прийняту в казках своєрідну синтаксичну будову мовлення, структуру речень, емоційні особливості твору.

Із прийняттям Україною Христової віри поширилася і релігійна дитяча література. Для дітей найулюбленішим релігійним святом є день Святого Миколая, бо в ніч на 19 грудня він приносить дарунки дітям, вітає із зимою, благословляє на добрі вчинки. Діти чудово знають, що святий приносить дарунки лише чемним дітям і кладе їх під подушку, а неслухняним, ледачим нічого не дарує. Яскравим прикладом такої літератури є книжка Ірини Цельняк «Дарунок Святого Миколая». Ці ритмічні віршики діти вивчають для того, щоб, коли до них завітає Святий Миколай, на знак пошани, розказати йому свій вірш.

Однією з розкішних гілок на дереві української казки є «звіриний епос». Цей казковий масив постійно розвивався та збагачувався в загальному контексті. Казки цього циклу посідають помітне місце в оповідальній творчості сучасних письменників [3]. Персонажі, які діють у них, це – ведмедик, білка, вовк, їжачок, лисиця, зубр, кажан, тхір, ворона, сова та ін. (Ірина Прокопенко «Колискова Лилика»; Сергій Гордієнко «Секрети поведінки в школі»; Алла Сокол, Олена Конечна «У візку сидить команда»). Прихильне, доброзичливе, часом поблажливо-гумористичне ставлення людини до тварин відбито в багатьох сучасних казках. Показовою з-поміж творів є казка Валерія Герланця «Дивовижні пригоди Каркуші та Олівця».

Казки яскраво й правдиво відбивають повсякденне життя народу. Звірі, як і люди, господарюють, женихаються, сміються, радіють, співають, танцюють і плачуть, лукавлять і співчують, приймають у себе гостей, допомагають. Їм властива сердечність, доброта, підступність, зрада. Вони бувають розумними, хитрими, хизуватими, дурними.

Є серед них нахаби й хижаки, відчайдушні сміливці й боягузи (Марія Пономаренко «Пригоди Чіпа та його друзів»; Алла Сокол «Петрикові канікули»; Ольга Савченко «Пригоди мурашки-еміграшки»; Валерій Герланець «Неймовірні пригоди Ведмедика, Гагави і Молі»; Віталій Юрченко «Чомучка»).

Мова переважної частини цих казок виразна, соковита, барвиста. Нерідко до художньої тканини творів органічно вплітають не лише характерні для розмовної мови певної місцевості художні вислови та звороти, а й образні порівняння, типові прислів'я і приказки, відомі широкому загалу [3].

Сучасні письменники у своїх книжках за допомогою віршів легко й цікаво розповідають дітям про те, як треба поводитися в школі, чому не можна пропускати уроки, чому погано бути жадібним, як берегти приладдя, як краще одягтися в школу, чому потрібно показувати щоденник батькам (Сергій Гордієнко «Секрети поведінки у школі»). А велика кількість епітетів, метафор, порівнянь та емоційно забарвлених слів створює особливий колорит дитячих творів. Завдяки цим засобам увиразнення мови діти усвідомлюють думки, які хоче донести до них автор.

Казка – найпопулярніший вид творчості серед дітей, вона захоплює й полонить серця не лише дітей, а й дорослих. Реальне й вигадане напрочуд гармонійно поєднано в казці, воно зачаровує дитину на все життя красою народного слова, сповненого мудрості, добра й оптимізму.

Сучасна казка – це казка, яку створюють сучасні казкарі для сучасних дітей. Вони пишуть з урахуванням вікових особливостей реципієнта. До того ж сучасні казки для дітей – це зазвичай літературні казки, а вони, попри всі структурні запозичення із народної казки, мають свої особливості, виявляють стиль автора та його індивідуальність.

Як показує практика, сучасна дитина отримує велику кількість небажаної інформації із телебачення, вулиці. На жаль, сьогодні батьки мало уваги приділяють сімейному вихованню, мають недостатні знання з теорії та практики виховання.

У процесі виховання дітей особливе значення має емоційний комфорт дитини, оскільки, як свідчить життя, саме він постає однією

з основних умов гармонійного розвитку творчої особистості в сучасних умовах. Художні твори є засобом різнобічного розвитку та виховання. Процес засвоєння моральних принципів має бути активним, цікавим, раціональним, максимально наближеним до життя дітей.

Саме твори дитячої художньої літератури вчать дитину мислити, розширюють кругозір. Дитину цікавить результат дії героїв твору і зазвичай турбує власна причетність до подій.

Вивчення епітета як джерела експресії в сучасній дитячій літературі зумовлено властивістю цього традиційного мовного засобу найвиразніше передавати особливості жанру, індивідуального стилю письменника, характеризувати стиль літературного напрямку та художньої мови відповідного періоду [5, с. 5].

Epimem (гр. *epitheton*) – слово, що образно означає предмет або дію, акцентує характерну властивість певного явища чи поняття. Стилiстична функція епітетів полягає в тому, що вони дають змогу показати предмет зображення із несподіваного боку, індивідуалізують якусь ознаку, викликають певне ставлення до зображуваного [7, с. 42].

Епітет потрібно відрізнити від логічного означення, вважають П. Волинський і М. Коцюбинська: «Не можна вважати художнім епітетом означення, яке вказує на якусь невід’ємну органічну ознаку» [див.: 2, с. 34]: *Мабуть, це лісова мавка співає* (6, с. 3); *Дрібнота писклява!* (6, с. 10); *І більше ніколи не буде такої неповторної, такої вродливої комахи* (6, с. 14) та ін.

Отже, зміст епітета можна зрозуміти лише із контексту, у поєднанні із тим словом, яке епітет визначає, наприклад: *У кімнаті лунали дружні дзвінки голоси, серед яких різко виділявся густий бас Діда Мороза* (3, с. 8); *Миттю змінивши своє забарвлення на голубе, весела п’ятірка зайшлася мелодійним сміхом* (3, с. 18); – *Ура! – захоплено закричали ялинкові іграшки, що з нетерпінням чекали на безстрашних космічних мандрівників* (3, с. 29); ... *залунали їхні дзвінки голоси й пустотливий сміх* (3, с. 29); *У прикрашене морозами візерунками вікно дитячого садка зазирнуло рум’яне всміхнене сонечко* (3, с. 29); *Його богатирське «апчхи» відкинуло дрібненьку Міль у найдалший куток комірчини* (3, с. 38); *Знову сколихнув простір печери громоподібний голос* (3, с. 50); *Всемогутній чародій. Котрий миттєво може кожного перетворити на що завгодно* (3, с. 51); ... *перейшов*

раптом на **таємничий шепіт** Каркуша (2, с. 25); Про те, що це був саме він, говорили весь його мужній вигляд, а також **стрімка хода й пронизливий погляд** (2, с. 29); ... почувлися позаду закоханих **зухвалі голоси** Коректора й Ластика (2, с. 45); ... **граф** кинувся до найближчої, **грізної на вигляд вежі замку** (2, с. 47); – **Елегантний бичок!** (5, с. 19); Це були кубики, конструктор, вудочка, совочки і ... **сумний одновухий песик** (5, с. 20); **Який кумедний песик!** (5, с. 21); – **Я такий освічений кіт!** (5, с. 42).

Автори добирають специфічні, «позитивні» епітети для змалювання «добрих», «гарних» персонажів. Порівняймо з епітетами-характеристиками «негативних» персонажів: **На мене чекає жахлива голодна смерть** (3, с. 14); – **Брешеш, не втечеш, – не відставав від ракети осканенілий метеорит** (3, с. 28); **Вислухавши друзів, Міль із глибокодумним виглядом задріботіла туди-сюди по підвіконню** (3, с. 34); – **Знову камінь, цей гидкий небесний камінь** (3, с. 58); **Тьху, яке мерзотне слово!** (3, с. 65); **Тронний зал поринув у зловісний морок** (3, с. 66); **Моторошна тиша** тронного залу налаштувала на щонайменшій передбачення (3, с. 75); Тільки Міль зберегла **дивовижну холонокровність** і загадково всміхалася (3, с. 84); – **Це був сон, усього лише бридкий сон** (2, с. 45).

Для того, щоб викликати певне ставлення до зображуваного, показати предмети подекуди із несподіваного ракурсу, автори вживають різні епітети поряд з назвами явищ, предметів: **Його сріблясте світло** падало на два великі картонні ящики (3, с. 3); Вони уважно оглянули кімнату й раптом завмерли, побачивши **високу струнку ялинку в ореолі мерехтливого місячного світла** (3, с. 3); **Розкидаючи сліпучі фонтани іскор, ракета** вилетіла в розчинену квартиру й рвонулася в нічне зоряне небо (3, с. 10); ... а над нею пронеслася величезна **крутобока брила** (3, с. 13); Воно **принаджувало до себе, як улітку** принаджують метеликів **яскраві запашині квіти** (3, с. 14); ... як невідома сила стала притягувати його до **чудернацького небесного тіла** (3, с. 15); **Батискаф** раптом нахилився, видав **булькаючий звук** і перевернувся догори дном (3, с. 37); **І от на початку весни настав довгоочікуваний і хвилюючий день**, коли Ведмедик, Міль і Гагагав доставили своє **технічне чудо** на озеро (3, с. 41); Це озеро знаходилося в гігантській печері, склепіння якої, прикрашені химерними сталактитами,

губилися в **густій непроглядній імлі** (3, с. 47); **Не встигли вони прийти до тьми від крижаного душу** (3, с. 47); – **Буде виконано!** – щось клацнуло, і **хитромудрий пристрій** відімкнувся (3, с. 75); В одному великому **гамірному місті**, у нічному багатопверховому будинку... (2, с. 3); **Не минуло й двох із половиною годин**, як удалечині показали великий лісовий масив і **витончені гостроверхі вежі** (2, с. 32); **Без неї всі їхні фальшивомонетні плани** просто розбивалися на друзки (2, с. 38); **І в ту ж мить від сталевого птаха** відділилося дві точки (2, с. 61); Лише від ліхтаря за вікном падала **легенька смужечка світла** (5, с. 4); Чіп лежав і дивився, як за вікном пролітають **легенькі пухнасті сніжинки**, милувався їхнім **хімерним танком**, аж поки не заснув (5, с. 4); **Пустотливі сонячні зайчики** танцювали поруч, на килимку, проте **Пожежна Машина** на них не зважала (5, с. 24); Це дуже **«смачна» літера**: молоко, масло, м'ясо – все починається на М (5, с. 44); **І з кожного з них ми надоїмо багато солодкого соку** (5, с. 10); **А мурашка** щасливо долетіла до узлісся, і **Вітер** обережно поставив **крилату хатку** біля мурашника (5, с. 13); **Це крила щастя і вільної праці** (5, с. 13).

Поширеним явищем у мові дитячої літератури є подвійне називання (пряме й переносне) тих самих істот, предметів, явищ і навіть ситуацій. Таке називання слугує своєрідною підказкою дитині в художньо-образному пізнанні світу. Є кілька способів подвійного називання, зокрема *епітети-прикладки*, наприклад: ... **на розписане візерунками художницею-зимою** вікно (3, с. 10); ... **перелякано замахала руками-промінцями** зірка (3, с. 12); **Батискаф** теж був доставлений до звіринця й поміщений до частково зануреної у воду **клітки-басейну** (3, с. 57); **Сьогодні Дарина Михайлівна** повідчиняла вікна, щоб впустити до кімнати сонечко з **пустунами-синочками** – сонячними зайчиками (5, с. 45); – **Якою є мета вашого візиту, свердличи трійцю пронизливо-недовірливим** поглядом (3, с. 34); **Перший – могутній Вітровий, другий – Вітер-Вітрище, а третій – Вітерець-Молодець** (4, с. 1); **Як вирвуться брати-вітри**, як закружляють по печері (5, с. 2); **Злякався розбійник-велетень** – та як дремене звідтіля (5, с. 2); **Вона знала, що в мурашиному замку є ще великоголові мурахи-воїни**, що захищають його від нападів **комах-грабіжників** (7, с. 2); **Немає в неї ані крилець, ані перетинок-парашутиків** (7, с. 2); **Казковий політ** закінчився дуже сумно: **розбійники-викрадачі** упіймали її

звичайнісіньким сачком (7, с. 3); Полонянка і намагалася пояснити, що ніяка вона не кузька, а майбутня **мураха-робітник** (7, с. 4); – Я знаю, де живе **Вітер-настух** (7, с. 13); **Їжачок-простачок** злякався, згорнувся клубочком і виставив на всі боки гострі голки (6, с. 4); **Високо в небі тріпотів маленький співак-жайворонок** (6, с. 19).

Отже, було з'ясовано, що найуживанішим тропом у дитячих творах постає епітет.

За різноманітністю вживання епітетів у контексті дитячих творів ми виявили різні прийоми змалювання казкових, міфічних дійових осіб, специфічні, «позитивні» епітети для змалювання «добрих», «гарних» персонажів та порівняли з епітетами-характеристиками «негативних» персонажів.

Потрібно також зазначити, що спосіб «подвійне називання – епітети-прикладки» є поширеним у сучасній дитячій літературі.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Аристотель.** Поетика / Аристотель. – К. : Мистецтво, 1967. – 134 с.
2. **Бацій І. С.** Краса і сила слова. Бесіди про мову художнього твору / І. С. Бацій. – К. : Рад. школа, 1983. – 96 с.
3. **Березовський І.** Казки про тварин [Електронний ресурс] / І. Березовський. – Режим доступу : <http://www.providne.org.ua/>
4. **Єрмоленко С. Я.** Нариси з української словесності: стилістика та культура мови / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
5. **Красавіна В. В.** Структурно-семантичні, стилістичні та текстові функції епітета в історичному романі (на матеріалі творів другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.) / В. В. Красавіна : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – К., 2005. – 20 с.
6. **Мойсієнко А. К.** Слово в апперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша : монографія / А. К. Мойсієнко. – К. : Сталь, 2006. – 304 с.
7. **Пономарів О. Д.** Стилістика сучасної української мови / О. Д. Пономарів. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. – 246 с.
8. **Сапун М.** Епітети в системі образних мовних засобів Григорія Косинки / М. Сапун // Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. / відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2011. – Вип. 12–13. – С. 248–252.

9. **Сологуб Н. М.** Мовний портрет Яра Славутича / Н. М. Сологуб. – К. : Дніпро; Вінніпег : Українська Вільна Академія Наук, 1999. – 152 с.
10. **Ставицька Л. О.** Естетика слова у художній літературі 20–30 рр. ХХ ст. (системно-функціональний аспект) / Л. О. Ставицька : дис. ... доктора філол. наук. – К., 1996. – 308 с.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

1. **Андрусак І.** Три дні казки / І. Андрусак, В. Запорожець, М. Гриценко. – К. : Грані-Т, 2008. – 96 с.
2. **Герланець В. І.** Дивовижні пригоди Каркуші та Олівця / В. І. Герланець. – Х. : Ранок, 2004. – 79 с.
3. **Герланець В. І.** Неймовірні пригоди Ведмедика, Гагагава й Молі / В. І. Герланець. – Х. : Ранок, 2001. – 95 с.
4. **Пізнайко** [за ред. І. Г. Юхниця, Р. І. Скачко]. – К. : Надра, 1998. – 14 с.
5. **Пономаренко М.** Пригоди Чіпа та його друзів : казки для малят / М. Пономаренко. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2005. – 48 с.
6. **Прокопенко І. М.** Колискова для Лилика: правдиві історії про рідкісних тварин / І. М. Прокопенко. – Дніпропетровськ : Овсянніков, 2003. – 44 с.
7. **Савченко О. І.** Пригоди мурашки-еміграшки / О. І. Савченко. – Львів : Аверс, 2000. – 13 с.

Надійшла до редколегії 30.05.2016

**МЕТАФОРИЧНА МОДЕЛЬ ОСВІТА – ВІЙНА
В СУЧАСНІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
(на матеріалі медіа-текстів)**

У статті йдеться про вживання в українських медіа лексики на позначення понять вищої освіти в контексті репрезентації воєнного конфлікту в країні. Визначено асоціативні пари, що лежать в основі метафоричних номінацій із семантичною одиницею «війна», проаналізовано їхні структурні особливості. Сконцентровано увагу на метафоричності, окказіоналізмі та соціальній оцінці як найважливіших ознаках освітньої терміносистеми української мови, представленої в медіа-текстах.

Ключові слова: освіта, війна, терміносистема, лексика вищої освіти, медіа-тексти.

Статья посвящена вопросу употребления в украинских медиа лексики, обозначающей понятия высшего образования в контексте репрезентации военного конфликта в стране. Определены ассоциативные пары, лежащие в основе метафорических номинаций с семантической единицей «война», проанализированы их структурные особенности. Сосредоточено внимание на метафоричности, окказионализме и социальной оценке как важнейших признаках образовательной терминотерминосистемы украинского языка, представленной в медиа-текстах.

Ключевые слова: образование, война, терминотерминосистема, лексика высшего образования, медиа-тексты.

The article deals with the vocabulary on the concepts of higher education in the Ukrainian media in the context of military conflict in the country. It has determined the associations, underlying metaphorical nominations with semantic unit «war» and their structural peculiarities. Attention is focused on the following important features of the Ukrainian educational terminology presented in media texts: metaphor, occasionalism and social estimation.

Keywords: education, war, terminology, vocabulary of higher education, media texts.

Українське суспільство переживає непрості процеси, що пов'язано з євроінтеграцією і потребує проведення відповідних реформ у різних сферах – економіці, політиці, освіті та ін. Це значно ускладнено умовами воєнного конфлікту, який уносить корективи в наше життя, породжуючи нові поняття та їх назви. Навіть освітній простір країни, покликаний збагачувати громадян новими знаннями, готувати їх до життя, в умовах сьогодення набуває додаткових характеристик. Це особливо помітно в текстах сучасних медіа, як традиційних

(засоби масової інформації), так і новітніх (онлайн-медіа), що й зумовлює *актуальність* нашого дослідження.

Автори текстів освітньої тематики, представлених у різних видах українських медіа, – пресі, освітніх спільнотах соціальних мереж Facebook, VKontakte та ін. («Інноваційний університет та лідерство», «Реформа освіти», «Вища школа і наука: розпад чи розквіт», «Нові стандарти вищої освіти» тощо), блогах та освітніх порталах («Педагогічна преса», «Вища освіта» та ін.) у своїй мові послуговуються не лише термінологічною лексикою, зафіксованою у відповідних словниках, нормативних документах та науковій літературі. Як довів аналіз, більш поширеною в мові сучасних медіа постає загальноживана, тематично забарвлена лексика (семантично похідні терміни на позначення освітніх понять), утворена за різноманітними метафоричними моделями. Серед них виокремлюємо модель *‘освіта – війна’*, позначену етнокультурною специфікою доби.

Функціонування військової (мілітарної) метафори вивчають переважно зарубіжні дослідники, розглядаючи такі її аспекти: військова метафорика в політичному дискурсі (Н. С. Воронова [3], Е. К. Мохова [7]); у дискурсі ЗМІ (Є. В. Брисіна [1], Е. В. Будаєв [2]); у мові спорту (А. А. Єлістратов [5]). Про медіа-політичну метафорику та мілітарну метафору як засіб вербалізації концепту «Україна» в російських ЗМІ йдеться в працях українських дослідників І. А. Соболевої [10] та М. В. Скрипник [9] відповідно. Аналіз лінгвістичних досліджень свідчить, що в сучасному мовознавстві зазначену проблему із проекцією на освітній дискурс не висвітлено. Утім, вивчити метафоричну модель *освіта – війна* в українському термінознавстві на часі.

Мета статті – проаналізувати особливості вживання лексики на позначення понять вищої освіти в українських медіа в контексті репрезентації воєнного конфлікту.

Перед нами постає *завдання* – визначити асоціативні пари, що стали підґрунтям для створення метафоричних номінацій з семантичною одиницею *війна*, з’ясувати їхні структурні особливості.

Джерельною базою дослідження стали українськомовні медійні тексти, розміщені в періодичних виданнях: «Галицький кореспондент», «День», «Дзеркало тижня», «Кореспондент», «Сільські вісті», «Україна молода», «Урядовий кур’єр»; на веб-сайтах «Патріоти України», «Експрес-онлайн» та освітньому порталі «Педагогічна преса».

Спираючись на Закон України «Про вищу освіту», можна виділити кілька основних тематичних груп термінів на позначення поняття ‘вища освіта’, уживані сьогодні в освітньому дискурсі [див.: 8]. У медійних текстах слова, що складають ту чи ту тематичну групу освітнього дискурсу, зазвичай вступають у синтаксичні відношення зі словами тематичних груп інших дискурсів, зокрема військового/воєнного. Асоціативна пара *освіта – війна* стала підґрунтям для створення відповідної метафоричної моделі, що поширюється в мові українських ЗМІ. У медійних текстах вона представлена низкою номінацій із двох відповідних галузей, що, синтаксично поєднуючись в одному контексті (словосполученні, реченні чи кількох реченнях), утворюють нові терміни, які ми визначаємо як семантично похідні. Отже, зазначені галузі в сучасних соціально-політичних умовах взаємозбагачуються новою термінологічною лексикою. У певному контекстуальному оточенні такі поняття вступають у антонімічні зв’язки, утворюючи антитезу *освіта, а не війна*: *У нас тут нещодавно студенти вимагали безкоштовної освіти, великих стипендій в ключі «освіта, а не війна!»* (6, 01.09.2016).

Залежно від тематичного багатства лексики на позначення понять і явищ вищої освіти, представлених у медійних текстах, виділяємо такі варіанти метафоричної моделі *освіта – війна*: *університет – війна*, *учасники навчального процесу – війна*, *організація навчального процесу – війна*.

Університет – війна. Війна в країні змінила обличчя багатьох навчальних закладів, яким довелося переїхати з окупованих територій. У нашому суспільстві з’явилися нові поняття та їх назви. Окремою категорією, нерідко згадуваною в українських ЗМІ, стали виші Донбасу. Такі номінації утворили навіть синонімічний ряд: *виші Донбасу – вузи із зони активних дій, евакуйовані університети, виші-переселенці, виші-двійники*. Практично в кожного з *евакуйованих університетів на невідконтрольних територіях залишився свій «двійник»*: *чимало студентів і викладачів відмовилися виїжджати за межі рідного міста, фактично змирившись із захопленнями їх озброєними людьми та перепідпорядкування «урядам» самопроголошених республік... Очевидно, що ситуація на Донбасі переходить у режим «замороженого конфлікту», який може тривати роками і навіть десятиліттями. Тому питання можливості повернення *евакуйованих**

університетів у Донецьк і Луганськ переходить, як кажуть логіки, в модальну площину: «якщо..., то ...» (3, 11.12.2015).

За семантичною ознакою ‘територіальна належність’ та контекстуальною семантичною ознакою ‘війна’ в медіа-текстах натрапляємо на такі назви вишів: *16 вищих навчальних закладів Донеччини і Луганщини виїхали з окупованої території і почали життя «з нуля»* (7, 16.09.15); *Університети Донбасу: життя налагоджується* (7, 16.09.2015) – про виші Донеччини і Луганщини, що виїхали з окупованої території, їх життя рік потому.

У мові ЗМІ постали дві okazіональні назви на означення вищих навчальних закладів України – *виші* (або ж росіянізм *вузи*) *мирної України і виші (вузи) зони АТО*, які ніби по-новому класифікують систему вищої освіти країни: *Вузи мирної України і зони АТО нарешті оговтуються після року військової лихоманки* (5, 17.07.2015).

Нерідко метафоричність таких назв підсилюють графічні знаки, зокрема лапки, наприклад: *Біля гуртожитків так званого «Донецького університету» навіть прибрали блокпост* (6, 02.09.2016). Як стверджують мовознавці А. М. Григораш та О. А. Ільченко [4, с. 30–40; 6, с. 130], прийом «лапок» у мові ЗМІ постає засобом метафоризації, що демонструє іронічне ставлення до описуваного явища, підкреслює новизну вислову, указує на okazіональні компоненти словосполучення, наголошує на метафоричності вислову. Наші спостереження уможливають згоду із тезою, що прийом «лапок» покликаний полегшити реципієнтам преси трактування переносного значення, експресії й оцінки висловлювання.

Низка метафоричних номінацій відбиває проблему евакуації університетів Східного регіону України та подальшої їхньої діяльності, наприклад: *рубікон для луганських вишів* (10, 18.10.2014); *ДНУ в екзилі: як живеться викладачам і студентам евакуйованого вишу в рідному місті Порошенка* (4, 26.11.2014); *Донецький національний університет розколотив* (9, 14.06.2016).

Проблему організації навчального процесу, з якою стикнулися постраждалі виші, увиразнено через фразеологізми (*Сім кіл пекла ДНУ* (4, 26.11.2014) та сполучуваність номінацій вишів з відповідно конотованими дієсловами: *Навчальні заклади вимушено опинилися в окупації* (4, 26.11.2014); *Уже вдруге за свою 77-річну історію*

Донецький національний університет опиняється у вимушеному вигнанні (7, 25.11.2014).

У гумористичній формі самими учасниками процесу подано проблему переїзду до Харкова та пошуку місця там для функціонування Луганського національного аграрного університету: *Жартували в соцмережах: мовляв, «молодий патріотичний університет бажає познайомитися. Згоден на переїзд» (7, 16.09.2015).* Позитивно забарвлена антропоморфна метафора, виділена в тексті, створює образ, що асоціюється із молодими чоловіком, який шукає щасливої долі. Позитивною вона лише видається, насправді переповнена болем, пов'язаним з ситуацією, що склалася: рішення про переїзд університету, прийняте прогресивно налаштованими викладачами та студентами, не підтримав його керівник, ректор. Наведений приклад – яскрава ілюстрація нашої ментальної риси характеру – здатності сміятися крізь сльози, жартувати над собою в найскладніших ситуаціях.

Отже, у проаналізованих медіа-текстах спостерігаємо таку тенденцію: термінологічна лексика галузі військової справи (*зона активних дій, зона АТО, блокпост, окупація, евакуйований* та ін.) уходить до складу метафоричних висловів, що вживають на позначення реалій вищої освіти. Вони створюють виразний мовний образ сучасного університету в умовах воєнного конфлікту в Україні.

Учасники навчального процесу – війна. Цю асоціацію представлено в медійних текстах сполучуваністю освітніх термінів на позначення учасників навчального процесу (*вступники, абітурієнти, студенти, викладачі*) з термінами, що репрезентують військову галузь (*зона АТО, окупований, загинути* та ін.), а також пов'язані із нею поняття (*Донбас, переселенці, волонтери, зброя* та ін.). Наприклад, абітурієнти-випускники шкіл із зони АТО, які бажають вступити до вишів України, отримують метафоричну назву: *студенти з лінії фронту* (8, 03.09.2015).

У складних соціально-політичних умовах номінації учасників освітнього процесу, сполучаючись з іншими словами, можуть набувати негативної конотації, відбиваючи в такий спосіб труднощі організації навчального процесу на непідконтрольних Україні територіях та трагізм людських доль (*студенти-вимушені переселенці; вступники, батьки яких загинули в АТО* (7, 02.08.2016).

В освітньому дискурсі вживають як назви традиційних учасників освітнього процесу, які набувають конотативних значень, пов'язаних з війною, так і назви учасників військових подій, які долучаються до освітнього процесу (адже відповідно до прийнятих Міністерством освіти і науки України нормативів вони мають пільги під час вступу до вишів), що набувають нового конотативного значення – ‘учасник освітнього процесу’: *На Буковині звільнені в запас або відставку військові здобули цивільну освіту з менеджменту* (7, 29.07.2016); *Учасники АТО опановують 3D-моделювання на Дніпропетровщині* (7, 05.08.2016).

Зафіксовані в медійних текстах назви учасників навчального процесу, утворені за метафоричною моделлю *освіта – війна*, за структурою можна поділити на кілька груп:

1) назви-прикладки, як-от: *У ВНТУ відкрили меморіальну дошку студенту-герою АТО Володимиру Мусі* (7, 25.12.2015); *Не всі студенти-переселенці зможуть навчатися в столиці* (7, 24.11.2014); *студенти-волонтери; солдати-студенти* (7, 25.12.2014); *Пам'ятник випускникам-учасникам бойових дій встановлять в університеті Повітряних Сил імені Івана Кожедуба* (7, 11.11.2015);

2) назви-словосполучення, серед яких виділяємо:

– дієслівні словосполучення – до складу яких можуть уходити як позитивно забарвлені слова (*Випускники ПолтНТУ героїчно захищають Батьківщину в зоні проведення АТО* (7, 21.22.2014), так і негативно забарвлені, що передають страшні реалії нашого сьогодення, наприклад, дієслово *загинути*: *У зоні АТО загинув викладач університету імені Івана Франка* (4, 01.11.2015) або ж дієслівні словосполучення: *Деякі викладачі можуть уникнути мобілізації* (4, 02.06.2015); *Студент-медик пішов воювати добровільно* (2, 15.04.2015); *Українські студенти розробили інноваційну зброю, якої так потребують бійці АТО* (4, 17.01.2016);

– прикметникові словосполучення, наприклад: *Цієї зимової сесії в коридорах університету можна було зустріти не зовсім звичайних студентів: молодих людей у камуфляжі, армійських чоботях із речовими мішками за плечима. Військовослужбовці Збройних Сил України, які водночас є студентами-заочниками КНТУ, намагались встигнути скласти сесію, поки триває хитке перемир'я, а командування частини надало коротеньку «навчальну» відпустку* (7, 25.12.2014);

– іменникові словосполучення: *студенти з Донбасу, абітурієнти із зони АТО* (7, 18.05.2016); *студенти з лінії фронту* (8, 03.09.2015);

3) описові звороти: ***Викладачі, які працюють на окупантів, вважаються звільненими***, – *Квіт* (7, 25.11.2014); *МОН просить СБУ і ГПУ перевірити викладачів, які співпрацюють з окупантами* (7, 29.07.2016).

Потрібно зазначити, що назви учасників навчального процесу й назви навчальних закладів у медійних текстах нерідко асоціюють із благодійністю, волонтерством як складниками поняття *війна*. Нами зафіксовано асоціативні пари *освітяни – волонтерство, університет – волонтерство, студенти – благодійність, університет – допомога воїнам АТО: Освітяни Волині створили волонтерський центр допомоги учасникам АТО* (7, 11.04.2016); *Тонну квашеної капусти для бійців АТО приготували студенти на Прикарпатті* (1, 26.12.2014); *ПолтНТУ допомагає воїнам АТО на передовій* (7, 08.04.2016); *Студенти і викладачі УДПУ відвідали поранених бійців АТО* (7, 13.11.2014); *Чужої біди не буває... Іноземні студенти СумДУ зібрали теплі речі для бійців АТО* (7, 25.11.2014); *Студентське мистецтво рятує життя воїнів АТО* (7, 10.02.2015) – про благодійну акцію-виставку студентських робіт, за результатами якої отримані гроші заплановано використати на придбання кровоспинних препаратів для воїнів АТО.

Організація навчального процесу – війна. Прикладом мовної реалізації такої асоціації є вживання метафоричного вислову: ***Іспит під вибухи «Градів»*** (7, 16.09.2015) як заголовок до матеріалу про складання іспиту в Луганському державному університеті внутрішніх справ під вибухи снарядів. Освітній термін *іспит*, що входить до тематичної групи ‘організація навчального процесу’, ужито в одному контексті із військовим терміном на позначення військової техніки – *гради*.

Подекуди асоціації, що виникають після прочитання медійних текстів, видаються парадоксальними, що виразно ілюструє такий приклад: *1 вересня в АТО не стріляють* (7, 02.09.2016). Асоціативні зв’язки, що постають між поняттями ‘1 вересня’ (початок нового навчального року, а отже, для учнів, студентів та викладачів і початок нового етапу в житті) і ‘війна’ (символ кінця життя, адже *стріляти – вбивати*), є неприродними. Утім, така наша дійсність.

Управління вищою освітою – війна. Цей варіант метафоричної моделі реалізовано через сполуку слів, що постають назвами керівників вишів та інших освітніх інституцій, а також назвами таких інституцій (*ректор, проректор, міністр освіти, МОН* тощо) із назвами військових/воєнних понять, наприклад: ***Ректор ПДТУ нагороджений медаллю «За сприяння Збройним Силам України»*** (7, 23.08.2016).

У наступному прикладі в асоціативні зв'язки вступають дві термінологічні аббревіатури з освітньої і з військової галузей. Одну (*МОН*) уналежнюємо до тематичної групи 'управління вищою освітою', другу (*учасники АТО*) – до тематичної групи 'учасники військового конфлікту': ***МОН обов'язково має підтримати учасників АТО,*** – *С. Квіт* (7, 17.11.2015).

Отже, прикметною ознакою текстів освітньої спрямованості (освітнього дискурсу), що постають у сучасних українських медіа, є інтердискурсивність, яку простежуємо в уживанні термінів військової справи (військового дискурсу) – *АТО, учасник АТО, герой, бойові дії, мобілізація, стріляти, гради* – і термінів на позначення понять і явищ мирного життя (освітньої галузі) і навпаки, тобто відбувається контамінація несумісних понять, яка стає засобом репрезентації соціальної оцінки та створення маніпуляційного ефекту на читачів. В основі цього процесу лежить метафорична модель *освіта – війна*, актуальність якої, на жаль, зростає, утім, не можемо констатувати, що згадані термінологічні номінації набувають яскраво вираженої негативної конотації (адже все, пов'язане із війною, у жодному разі не може бути позитивним). Навпаки, ужиті в медійних текстах мовні засоби нерідко передають позитив, силу та бажання освітньої спільноти жити, відроджуватися. Позитивну оцінність вербалізує відповідно конотована лексика: *жити, життя, нове життя, життя налагоджується, почати життя «з нуля»*, а також гумористичні вислови, що втілюють життєствердні особливості українського менталітету.

Метафоричність, okazіоналізм та соціальна оцінність постають найважливішими ознаками освітньої терміносистеми української мови, представленої в медійних текстах. Подальші дослідження в цьому напрямі стосуватимуться вивчення інших метафоричних моделей освітнього дискурсу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Брысина Е. В.** Метафорическая функция военной лексики: по материалам современной публицистики // Слово в различных сферах речи. – Волгоград, 1988. – С. 71–79.
2. **Будаев Э. В.** Военная метафорика в дискурсе СМИ / Э. В. Будаев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.actalinguistica.com/>
3. **Воронова Н. С.** Военная метафора в немецком и русском политических дискурсах [Электронный ресурс] / Н. С. Воронова // Учебный портал РУДН / Рос. ун-т дружбы народов. – М., 2002–2006. – Режим доступа : <http://www.web-local.rudn.ru/>
4. **Григораш А. М.** Фразеологические инновации в современной публицистике Украины (на материале русскоязычной и украиноязычной прессы 1990-х–2000-х годов) : монография / А. М. Григораш. – К. : Знання України, 2008. – 439 с.
5. **Елистратов А. А.** Военная лексика в языке спорта / А. А. Елистратов // Русская речь. – 2005. – № 2. – С. 64–69.
6. **Ільченко О. А.** Метафоричні словосполучення в проєкції на мову української преси поч. ХХІ ст.: лінгвістичний статус, засоби актуалізації / О. А. Ільченко // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. праць / голов. ред. К. Ю. Голобородько. – 2011. – Вип. 32. – С. 127–133.
7. **Мохова Е. К.** Военная метафора в политическом дискурсе президентов Барака Обамы и Николая Саркози / Е. К. Мохова // Молодой ученый. – 2010. – № 3. – С. 193–196.
8. **Серебрянська І. М.** Формування українського поняттєво-термінологічного апарату вищої освіти в умовах модернізації національної вищої школи / І. М. Серебрянська // Мова і культура : наук. журнал / голов. ред. Д. Бураго. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. – Вип. 18. – Т. III (178). – С. 334–338.
9. **Скрипник М. В.** Мілітарна метафора як один із засобів вербалізації концепту Україна в російських ЗМІ [Електронний ресурс] / М. В. Скрипник. – Режим доступа : <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/>
10. **Соболева И. А.** Современная украинская медиаполитическая метафорика [Электронный ресурс] / И. А. Соболева // Филологические науки / 7. Язык, речь, речевая коммуникация. – Режим доступа : <http://www.rusnauka.com/>

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

1. **Галицький** кореспондент, 2014–2016 – Івано-Франківський обласний суспільно-аналітичний тижневик.
2. **День**, 2014–2016 – щоденна всеукраїнська газета.
3. **Дзеркало** тижня, 2014–2016 – міжнародний суспільно-політичний тижневик.
4. **Експрес-онлайн**, 2014–2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.expres.ua/>
5. **Кореспондент**, 2014–2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.korrespondent.net/>
6. **Патріоти** України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.patrioty.org.ua/>
7. **Педагогічна** преса, освітній портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pedpresa.ua/>
8. **Сільські** вісті, 2015–2016 – газета захисту інтересів селян України.
9. **Україна** молода, 2015–2016 – щоденна інформаційно-політична газета.
10. **Урядовий** кур'єр, 2014 – щоденне видання центральних органів влади України.

Надійшла до редколегії 15.09.2016

ЕКСПРЕСИВНІ ВАРІАЦІЇ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ У ТВОРАХ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

Досліджено різні типи експресивних варіацій простого речення у творах Павла Загребельного. Особливу увагу звернено на ті засоби вираження художнього мовлення, які стали своєрідними маркерами авторського стилю. Розглянуто найпродуктивніші типи простих односкладних, двоскладних неповних речень, а також побудови зі складеним іменним присудком. Проаналізовано найуживаніші приклади синтаксичної синонімії та конструкції із парцеляцією, описано структурно-граматичні та логіко-семантичні особливості речень, наділених експресивним потенціалом. Окреслено особливості ідіостилу письменника.

Ключові слова: суб'єктивна модальність, експресивні засоби, інтонація, просте односкладне речення, просте двоскладне речення, синтаксична синонімія, парцеляція.

Исследованы различные типы экспрессивных вариаций простого предложения в произведениях Павла Загребельного. Особое внимание обращено на те средства выразительности художественной речи, которые стали своеобразными маркерами авторского стиля, рассмотрены продуктивные типы простых односоставных, двусоставных неполных предложений, а также построения с составным именным сказуемым. Проанализированы основные примеры синтаксической синонимии и конструкции с парцелляцией, описаны структурно-грамматические и логико-семантические особенности предложений, которые обладают экспрессивным потенциалом. Обозначены особенности индивидуального стиля писателя.

Ключевые слова: субъективная модальность, экспрессивные средства, интонация, простые односоставные предложения, простое двусоставное предложение, синтаксическая синонимия, парцелляция.

The paper analyzes different types of simple sentence expressive variations in the works of Pavlo Zahrebelny. Particular attention is paid to those means of artistic expressiveness of speech, which became a kind of markers of author's style, the most productive types of composite simple, two-part incomplete sentences, as well as construction of a composite nominal predicate are also considered. The most frequently used syntactic synonyms and constructions of parcelling examples are analyzed, structural and grammatical as well as logical-semantic sentence features with expressive potential are described. The peculiarities of writer's idiostyle are outlined.

Keywords: subjective modality, expressive means, intonation, simple composite sentence, simple two-part sentence, syntactic synonyms, parcelling.

У сучасній лінгвістиці все більшої актуальності набувають проблеми експресивного синтаксису. Структури тексту і мовленнєва діяльність, її прагматичні аспекти, взаємостосунки адресанта і адресата,

засоби посилення виразності мовлення і його впливу на реципієнта – усі ці питання на сьогодні є предметом зацікавлення багатьох мовознавців. На думку більшості з них, експресивність мовлення людини дуже тісно пов'язано із його образністю [1, с. 524]. Безумовно, образність властива художньому мовленню, у якому тенденція до виразності найбільше проявляється насамперед у лексиці, але синтаксис також має багату систему експресивних засобів. До основних прийомів експресивного синтаксису уналежнюють інтонацію, порядок слів, різні типи речень, відокремлені члени речення, особливі випадки використання однорідності, номінативні речення [8, с. 520–532], парцеляцію, повтор, інколи еліпсис, антиеліпсис, усічення тощо.

Проблему синтаксичної експресії в наукових виданнях висвітлено досить широко (Ю. Ванников [2], М. Вінтонів [3], Р. Вихованець [4], К. Городенська [5], Н. Гуйванюк [6], С. Єрмоленко [7], А. Загнітко [8], С. Марич [10], О. Сковородников [11], В. Федонюк [12] та ін.). Невичерпним джерелом для дослідника експресивного потенціалу художнього мовлення є творчий доробок П. Загребельного. Мовна палітра творів Павла Архиповича привертає увагу багатьох мовознавців, бо розгалужена система лінгвостилістичних прийомів, якими послуговується письменник, безумовно, потребує докладного вивчення та опису.

Матеріалом нашого дослідження стали романи «Роксолана», «Євпраксія», «Диво», «Я, Богдан», «Брухт» та повість «Гола душа». Такий добір – не випадковий: твори кардинально відмінні тематично, а між їх написанням пройшло багато років. Саме ці чинники, на нашу думку, і допоможуть простежити еволюцію авторського стилю.

Об'єктом дослідження постають засоби вираження експресії на синтаксичному рівні в сучасній українській літературній мові. Предмет – експресивно забарвлені прості речення, характерні для мікросистеми творів П. Загребельного. *Мета* розвідки: проаналізувати специфіку вираження експресії на синтаксичному рівні, описати структурні та функційні особливості різних типів експресивних варіацій простих речень у творах письменника.

Дослідник Ю. Кохан зазначає, що світобачення П. Загребельного, яке відбилосся в його прозі, протягом творчого шляху зазнало певних змін [9, с. 3–5]. На початковому етапі твори вирізнялися ліризмом і емоційною наснаженістю, що відбивало світосприйняття автора. Утім, пізніше струмінь ліризму значно послаблюється, помітнішим стає

іронічне забарвлення оповіді [там само, с. 5–7]. Очевидно, це пов'язано зі змінами у світосприйманні автора. Поступово змінюється й синтаксична мікросистема творів письменника, він частіше починає відходити від норми, від усталених, загальноприйнятих синтаксичних структур, значно збільшуючи цим експресивний потенціал висловлення. Павло Загребельний синтаксичні конструкції утворює за допомогою особливих маркерів суб'єктивної модальності, тобто засобів, що допомагають автору висловити своє ставлення до повідомлюваного, сформулювати власну концепцію. Своєрідними маркерами ідіостилю письменника стали:

а) інтонація (оклична, питальна): *Хай звершиться те, що має звершитися!* (4, с. 175); *А що життя! Життя – це воля. А воля – в звичках. От і життя все!* (5, с. 270); *Чому ж мій хрест такий нестерпно тяжкий?* (4, с. 134); *Що є в людині, окрім життя?* (3, с. 136);

б) звертання: *Старий, дозволь нам, поетам, встановлювати ціну слів* (2, с. 56); *Дніпро – як мова. Мова наша і Ріко наша! Невичерпна, вічна молода, як весняне листя* (2, с. 54);

в) вставні конструкції: *Чорним гумором, як правило, страждають люди, в яких було тяжке дитинство* (2, с. 34); *Взявши одне – втрачаєш щось інше, може, й дорожче* (5, с. 121); *Чи важать тепер назви, в час, коли людство поділилося на порядних людей і негідників. А втім, хіба воно не було розділене так завжди?* (2, с. 178); *Мабуть, невикінчених справ гине з людьми більше, аніж маємо довершених* (2, с. 89). Потужним засобом породження експресії на синтаксичному рівні постають вставні конструкції, що мають семантику джерела повідомлення, для них характерне покликання на авторитетні джерела, реалізоване у структурі речення за допомогою вставних слів, словосполучень, речень, що мають семантику об'єктивності, наприклад: *Минуле ж, як відомо, завжди наявне і корисне людині тим, що ним легко можна поєднати своє горе* (2, с. 78); *Бібліотека ж, як відомо – це притулок мудрості найвищої* (3, с. 131);

г) вигуки: *Ох, у кожного свій Бог і надії свої!* (4, с. 102); *Гей, не можна всього до кінця продумати, зате все можна витримати* (4, с. 254);

г) частки різних видів: *Так, життя прекрасне. Треба це розуміти навіть тоді, коли здається, що все втратив* (2, с. 87); *Тільки дурні тішать себе думкою, ніби знають усе про людей* (4, с. 104).

Нерідко в аналізованих творах натрапляємо на питальні речення філософського змісту (побудовані за однією моделлю), що передбачають обов'язкову відповідь: *Бо й що таке життя? Це переодягання, вміння дібрати для певного випадку властиві шати* (2, с. 467); *Бо що таке життя? Іти до смерті неминуче. Вмирати в часі, рухаючись разом із ним* (3, с. 252); *Бо що таке людина? Це тварина, яка читає книжки* (2, с. 147). Крім інтонації, питання в П. Загребельного переважно виражено морфологічними засобами (питальними займенниками та частками, сполучниками).

Одним з найпоширеніших прийомів експресивного синтаксису в мікросистемі творів письменника є вживання односкладних речень різного типу. Такі конструкції (як окремі речення чи предикативні компоненти складного речення) динамізують оповідь, ущільнюють її, примушуючи читача не збиватися із внутрішнього ритму повідомлення та ретельно стежити за контекстом.

Найбільшу групу односкладних речень становлять безособові, що часто дистанціюють оповідь від суб'єкта дії. За критерієм морфологічної належності головного члена такого речення їх можна поділити на:

а) речення із безособовими дієсловами на позначення явищ природи і станів людини: *Але в книгах ніколи не писалося про те, що було насправді* (2, с. 456); *Людям хотілося чудес не тільки небесних, а й земних* (3, с. 320);

б) речення із присудком – особовим дієсловом у безособовому значенні: *На війні немає авторитетів, поваги, пошани, обожнювання, є тільки жорстокий примус і рабська слухняність, є ганьба покірливості, коли ти нижче, і солодке відчуття зверхності й вседозволеності, коли в тебе вищий чин* (6, с. 245);

в) речення із присудком, вираженим безособовою предикативною формою на -но, -то: *Замки будовано з примусу, собори – з набожності* (3, с. 62);

г) речення із присудками-прислівниками: *Для любові ніколи не пізно* (1, с. 387); *Для народу однаково, що культура, що вміння пекти пряники* (1, с. 389);

г) речення із присудками-інфінітивами (з допоміжними дієсловами чи без): *Завдяки існуванню любові можна перетерпіти всю нікчемність буття* (3, с. 250); *Можна драгувати людей, кидати їм злі*

слова, **дихати** ненавистю, а **можна радувати**, **звеселяти** серця, сподіваючись на добро (5, с. 72);

д) речення із модальними словами *можна*, *треба*, *слід* тощо: *Вічність треба* вимірювати лише людським талантом (5, с. 459); *Відступників же слід* виганяти, як нечестивих, з храму (2, с. 414); *І заради всього цього треба* було грабувати Україну (2, с. 55).

Інші види односкладних речень трапляються значно рідше:

а) означено-особові: *Коли нічого не маєш*, нічого й *втрачати* (4, с. 97); *Бійтеся* піднесених у молитві рук! Рука піднесена – рука занесена (2, с. 103); *Завойовуєш* камені, а не простір і не душі людські (5, с. 155);

б) узагальнено-особові: *Загарбаєш* багато – не *втримаєш* нічого. Така доля всіх завойовників (2, с. 138); *Зло називай* завжди злом і не *давай* спокою своїм ворогам (3, с. 145).

Ряди номінативних речень, які вважають одним із найпоширеніших та найвиразніших прийомів експресивного синтаксису, у творах Павла Загребельного представлено поодинокими прикладами: *Мовчазна безнадійність* руху (3, с. 7), непродуктивні й неозначено-особові речення.

Важливим прийомом експресивного синтаксису, дещо схожим за природою до односкладних речень, є речення неповні, наприклад: *А краса – лише в неоднаковості* (2, с. 489); *Нести традицію. В цьому – тривалість і вічність держави і її люду* (2, с. 413). Уживання неповних речень – один з найпопулярніших синтаксичних засобів творення експресії в Павла Загребельного. По-перше, уживання неповних речень (в аналізованому матеріалі це здебільшого речення із пропущеним головним членом-присудком) дає змогу уникати повтору та стилістичних огріхів. По-друге, як і односкладне речення, неповне речення динамізує розповідь і «прив'язує» читача до контексту: *Істина – у жінці* (2, с. 30); *Каяття – для часів спокійних* (6, с. 126); *У соборі панує бог, у жінці – любов* (3, с. 271); *Посередні – диявольщина ХХ-го сторіччя* (6, с. 54); *Тільки у великому ділі порятунок* (5, с. 105).

Павло Загребельний нерідко вживає інверсію. Найчастіше це зміна структури «підмет – присудок» на протилежну, що надає оповіді водночас й інтимного, і деякого «фольклорного» відтінку: *Тяжке сидіння біля підніжжя чужого трону* (5, с. 183).

Особливим експресивним потенціалом наділено у творах майстра слова і двоскладні речення із складеним іменним присудком: *Що ім'я! Головне – твої чини на землі* (2, с. 365); *Мистецтво – це вічний протест* (2, с. 67); *Керівник – це теж талант* (1, с. 389).

На синтаксичному рівні експресію породжує й парцеляція. Графічна й інтонаційна розчленованість окремих частин синтаксичного цілого підсилює їх внутрішню взаємопов'язаність, наприклад: *Життя – це повнота часів. Повнота всього суцього. Радість* (3, с. 163). Своєрідне паузне обрамлення підсилює мовленнєву експресію, зростає напруженість думки, змінюється ритмомелодика тексту. Така форма побудови синтаксичних конструкцій допомагає глибше зрозуміти зміст, дає змогу автору висловити ставлення до описаного, а читачеві краще переосмислити авторську оцінку. Павло Загребельний рідко використовує у своїх творах парцеляцію, але цей засіб увиразнення думки стилістично дуже колоритний.

Синтаксичну синонімію як засіб урізноманітнення синтаксичної структури речення у творах письменника представлено переважно через уживання дієприслівникових зворотів поряд з основним дієсловом-присудком (відокремлених обставин): *Дехто вмирає, так і не народившись* (3, с. 90); *Людина, ставши на ноги і возвисившись над світом тварин, одразу мовби поділилася на дві частини: верхню, де дух і думка, і нижню, яку тілесність тягне до землі, до тваринності, до первісного бруду. Верхній слугують мудреці і боги, нижній – підлабузники* (5, с. 31); *Та чи ж можна втекти від краси, побачивши її бодай раз?* (2, с. 154). Такий прийом увиразнює оповідь, розставляє пріоритети, дає змогу уникнути синтаксичної одноманітності.

Відокремлені члени речення постають вагомим елементом експресивного синтаксису, вони дозволяють уточнити, охарактеризувати зображуване, не розгортаючи нового речення, нового висловлення. Продуктивно вживає у своїх творах Павло Загребельний відокремлені означення (переважно прикладку) та додатки, наприклад: *У літописців є найстрашніша зброя – замовчування* (6, с. 55); *Що є в людині, окрім життя?* (3, с. 136). Такий синтаксичний лаконізм акцентує закладене автором у змісті речення протиставлення.

Усі проаналізовані засоби увиразнення художнього мовлення допомагають письменнику виражати розмаїття довкілля і внутрішнього світу через авторське «Я», крізь призму загостреної емоційності, схильності до контрастів та ірраціональності.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Ахманова О. С.** Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Совет. энцикл., 1966. – 524 с.
2. **Ванников Ю. В.** Синтаксические особенности русской речи (явление парцелляции) / Ю. В. Ванников. – М. : Изд-во ун-та дружбы народов им. П. Лумумбы, 1969. – 132 с.
3. **Вінтонів М.** Функціонально-граматичні та комунікативні вияви парцельованих та приєднувальних конструкцій / Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / наук. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк : Донецький нац. ун-т, 2003. – Вип. 11 : у 2 ч. – Ч. 1. – 350 с.
4. **Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
5. **Городенська К.** Дери́вація синтаксичних одиниць / К. Городенська. – К. : Наук. думка, 1999. – 192 с.
6. **Гуйванюк Н.** Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.
7. **Єрмоленко С. Я.** Категорія предикативності. Загальна і власне синтаксична семантика речення / С. Я. Єрмоленко // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 5–14.
8. **Загнітко А. П.** Теоретична грамати́ка української мови. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : Донецький нац. ун-т, 2001. – 662 с.
9. **Кохан Ю. І.** Фраземі́ка в системі ідіостилю письменника (на матеріалі художньої прози О. Гончара і П. Загребельного) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Ю. І. Кохан. – Х. : 2003. – 19 с.
10. **Марич С. М.** Структурні і смислові особливості парцельованих речень / С. М. Марич // Українське мовознавство. – К., 1988. – Вип. 15. – С. 75–78.
11. **Сковородников А. П.** Экспрессивные синтаксические конструкции современного русского языка / А. П. Сковородников. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1981. – 256 с.
12. **Федонюк В. Є.** Парцеля́ція в сучасній чеській літературній мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / В. Є. Федонюк. – К., 2001. – 22 с.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

1. **Загребельний П. А.** Брухт ; Гола душа / П. А. Загребельний. – Х. : Фоліо, 2002. – 399 с.
2. **Загребельний П. А.** Диво / П. А. Загребельний. – Х. : Фоліо, 2001. – 638 с.
3. **Загребельний П. А.** Євпраксія / П. А. Загребельний. – Х. : Фоліо, 2003. – 351 с.
4. **Загребельний П.** Роксолана / П. А. Загребельний. – К. : Дніпро, 1988. – 603 с.
5. **Загребельний П. А.** Я, Богдан / П. А. Загребельний. – К. : Укр. центр духовної культури, 1994. – Кн. 1. – 224 с.
6. **Українська** афористика Х–ХХ ст. [під заг. ред. І. Драча, В. Черняка] [Електронний ресурс]. – К. : Просвіта, 2001. – Режим доступу : <http://www.ukrlife.org/>

Надійшла до редколегії 21.06.2016

Н. М. Бобух

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ
«МОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ
Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО»**

(автори Н. Г. Майборода, І. С. Попова;
Дніпропетровськ : Акцент ПП, 2016. – 152 с.)

У листопаді 2015 року науково-освітянська й культурна спільнота України відзначила 160-річчя від дня народження Дмитра Івановича Яворницького, життя і творчість якого протягом багатьох років пов'язані із Катеринославщиною (очолював музей імені Олександра Поля, плідно працював у різних часописах, подаючи етнографічні матеріали та історичні нариси, насамперед з історії запорозького козацтва, у Катеринославській ученій архівній комісії, брав активну участь у розбудові катеринославської «Просвіти», у роботі курсів народних учителів, керував науково-дослідною кафедрою українознавства Катеринославського університету тощо). І хоч Дмитро Іванович Яворницький відомий передусім як історик, археолог, етнограф, фольклорист, лексикограф, він є також автором оригінальних художніх творів, прозових і поетичних. Літературна спадщина Д. І. Яворницького, яка є закономірним продовженням його історичних та фольклорно-етнографічних праць, чимала за обсягом і своєрідна за характером відбиття дійсності.

Прикметним є те, що, з одного боку, у своїх художніх творах він, відтворюючи реалістичні картини із життя українського села сучасної йому епохи, творчо наслідує традиції класичної літератури (Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Панаса Мирного, І. С. Нечуя-Левицького та ін.), а з іншого – робить істотний крок в естетизації народнорозмовної стихії, активно послуговується фольклорною та розмовною мовою. Маємо констатувати, що мова його художніх творів не дістала у вітчизняному мовознавстві всебічного аналізу й оцінки, хоч, безумовно, заслуговує на окреме дослідження. З огляду на це актуальність і доцільність рецензованої монографічної

праці, умотивована потребою теоретичного осмислення мовної спадщини Дмитра Івановича Яворницького та мовностилістичного аналізу його творів, є незаперечною.

Видання складає три розділи.

У першому розділі «Становлення мовної особистості Д. І. Яворницького» подано виважений і послідовний огляд місця й ролі історика у вітчизняному мовно-літературному процесі кінця ХІХ – початку ХХ ст., зазначено причини, що підштовхнули історика до занять літературною творчістю. У монографії правомірно стверджено, що хоч мовна особистість Дмитра Івановича й формувалася в умовах українсько-російського білінгвізму, але щире захоплення історією свого народу, запорозького козацтва поступово зробило з нього «типового етнографічного українця». Теоретичним підґрунтям монографії стали праці зарубіжних і вітчизняних мовознавців, у яких охарактеризовано різні підходи до реконструкції мовної особистості з урахуванням лінгвістичних, психологічних та соціальних чинників. Дослідники обґрунтовують спосіб реконструкції мовної особистості автора через вивчення мови його творів. До багатоаспектного аналізу детермінантів формування мовного портрета Д. І. Яворницького залучено відомості про його публіцистичну, редакторську, лексикографічну, етнографічну діяльність.

У другому розділі монографії «Особливості мови художніх творів Д. І. Яворницького» йдеться про ідіостиль й індивідуально-авторську мовну картину світу історика. Науковці М. Г. Майборода та І. С. Попова поетапно аналізують лексико-фразеологічні джерела його мовотворчості. З'ясовано, що основу мови художніх творів історика становить загальноновживана лексика, уживання етнографізмів як маркерів матеріальної й духовної культури України. У контексті дослідження лексико-фразеологічних особливостей художнього мовлення митця подано аналіз різних груп лексики (професійно-виробничої, термінологічної, релігійної, розмовної, діалектної), зацентовано увагу на вживанні загальнономовних і трансформованих фразеологізмів. На нашу думку, варто було б докладніше зупинитися на характеристиці регіональних лексичних і фразеологічних одиниць, що може стати предметом окремого дослідження.

У монографії наголошено на тому, що мовна картина світу, яку створив Д. І. Яворницький, має антропологічне спрямування. Номінацію особи розглянуто як окреме лексико-семантичне поле, що становить фрагмент мовної картини світу. Етнолінгвальну картину світу

репрезентують описи природи в художніх творах Д. І. Яворницького. Серед найуживаніших тропів виділено порівняння, епітети, синекдоху, що постають засобом реалізації основної мети письменника – зобразити життя й побут українського народу. Натомість зазначено, що метафора в художніх текстах Д. І. Яворницького не є презентабельною порівняно з іншими індивідуально-стильовими засобами мовної виразності.

У третьому розділі «Мовна особистість Д. І. Яворницького в епістолярних текстах» досліджено функційно-стильові особливості епістолярію, зокрема проаналізовано форми звертання і прощання в листах, подано варіанти самономінації Д. І. Яворницького-адресанта, визначено особливості мовного втілення світоглядних понять та функційно-стильові ознаки лексики і фразеології в епістолярії митця. У підрозділі «Проблеми мови в епістолярній спадщині Д. І. Яворницького» подано погляди історика на розвиток і функціонування української мови. Спираючись на відповідну теоретичну базу, автори поєднали лінгвістичний аналіз тексту із залученням світоглядних, естетичних настанов письменника, що допомогло виявити художньо-мовні принципи їх вербалізації. Такий підхід уможливив визначення своєрідності мовної особистості Д. І. Яворницького, яка виявилася передусім у наслідуванні традицій етнографізму.

Наукова розвідка Н. Г. Майбороди й І. С. Попової є першою комплексною, цікавою та ґрунтовною лінгвістичною студією узагальнювального відтворення мовного світу письменника, що стане поважним внеском у лінгвістичний доробок з проблем реконструкції мовної особистості. Видання стане в нагоді дослідникам, студентам, краєзнавцям і всім, кого цікавить історія та мова Дніпропетровщини. Поза сумнівами практичне значення результатів здійснених досліджень і перспективність зазначеної проблематики.

Автори монографії «Мовний потенціал творчої спадщини Д. І. Яворницького», оцінюючи спадщину однієї із найвизначніших постатей наукового й культурного життя України другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. справедливо висновковують, що ця спадщина «має непересічне значення для розвитку української гуманітарної науки, а також для відродження історичної пам'яті й національної самосвідомості українського народу» (с. 12). Ця думка особливо актуалізована в непростих умовах сьогодення, в умовах процесу становлення незалежності нашої держави, який триває.

Надійшла до редколегії 19.06.2016

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Баракатова Неоніла Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: морфологія сучасної української літературної мови, стилістична морфологія.

Бобух Надія Миколаївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української та іноземних мов вищого начального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі».

Коло наукових інтересів: морфологія сучасної української літературної мови, стилістична морфологія.

Ворушко Тетяна Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: синтаксис української мови.

Ганжа Світлана Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: культура сучасної української мови, епістолярна спадщина українських письменників-класиків, фразеологія сучасної української літературної мови.

Гнатюк Мирослава Василівна – старший викладач кафедри української мови Національного університету «Львівська політехніка».

Коло наукових інтересів: українська діалектологія, діалектна фонологія, культура української мови.

Голікова Наталія Сергіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: лексикологія, історична граматики, граматики сучасної української мови, соціолінгвістика.

Гурко Олена Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри перекладу та лінгвістичної підготовки іноземців Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: термінологія, лексикологія.

Датченко Юлія Валентинівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та слов'янського мовознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: етнолінгвістика, контрастивне мовознавство сучасних слов'янських мов.

Дубова Олена Анатоліївна – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри прикладної лінгвістики Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова.

Коло наукових інтересів: морфологія, функцій граматики, структурна типологія, прикладна морфологія.

Зайцева Вікторія В'ячеславівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: лексична система мови, семасіологія.

Заневич Ольга Євгенівна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Коло наукових інтересів: історія української мови, історичний синтаксис, історична морфологія.

Кедич Тетяна Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: фразеологічна система української мови, її трансформація в художньому тексті.

Ковальчук Микола Савелійович – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: мова засобів масової інформації.

Корольова Валерія Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: мовотворчість українських поетів, сучасна українська літературна мова.

Левун Ніна Віталіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: термінологія, словотвір, стилістика і культура української мови.

Онищенко Геннадій Анатолійович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: мова фольклору.

Плющай Олександр Олександрович – викладач кафедри англійської філології та перекладу Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля.

Коло наукових інтересів: лінгвістика, перекладознавство.

Попова Ірина Степанівна – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: синтаксична структура української мови, теоретичний синтаксис.

Рибалка Ярослава Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: історія української мови, історична лексикологія, сучасна українська мова.

Серебрянська Ірина Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики та філології Сумського державного університету, докторант кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: лексична семантика, мова ЗМІ, лінгвокультурологія.

Сінкевич Наталія Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: лексикографія, стилістика.

Степаненко Олена Костянтинівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: словотвір української мови, методика викладання української мови.

Тараненко Ксенія Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри культурології та митної ідентифікації культурних цінностей Університету митної справи та фінансів.

Коло наукових інтересів: прагматична лінгвістика, антонімічні відношення в сучасній українській мові.

Шевченко Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: лексикологія, проблемні питання семантичного синтаксису сучасної української літературної мови.

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАГАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА

Ворушко Т. В.
УПОДІБНЕННЯ АКТАНТІВ І АТРИБУТІВ..... 3

Зайцева В. В., Ковальчук М. С.
ПОНЯТТЄВІ ПАРАМЕТРИ МЕТАФОРИ І МЕТОНІМІЇ..... 11

ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Баракатова Н. А.
ПЕРИФРАЗИ-СИНОНІМИ В МОВІ МЕРЕЖЕВИХ ГАЗЕТ 26

Ганжа С. А., Онищенко Г. А.
ВІДОБРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ОЦІНКИ В СУЧАСНІЙ
ФРАЗЕОЛОГІЇ..... 34

Гурко О. В.
СЛОВОТВІРНИЙ ТА СЕМАНТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АФІКСІВ
У ВИРАЖЕННІ ЗНАЧЕННЯ СТВЕРДЖЕННЯ 41

Датченко Ю. В.
ЕТНОКУЛЬТУРНІ ДЖЕРЕЛА НАЗВ ПИСАНОК
ІЗ ФІТОМОРФНИМИ ЕЛЕМЕНТАМИ 50

Дубова О. А.
ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ РОЗРЯДИ ЯК РУБРИКИ
ВНУТРІШНЬОЧАСТИНОВОМВОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ 59

Заневич О. Є., Гнатюк М. В.
ФУНКЦІОНУВАННЯ ВІДМІНКОВИХ ФОРМ ІМЕННИКА
В ЗАПЕРЕЧНИХ КОНСТРУКЦІЯХ: РОДОВИЙ ЧИ ЗНАХІДНИЙ 69

Левун Н. В.
НЕОЛОГІЧНІ НАЗВИ ОСІБ, МОТИВОВАНІ ОНІМАМИ..... 82

Попова І. С.
ЗАГАЛЬНА ТИПОЛОГІЯ СИНТАКСИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 93

Сінкевич Н. М., Плющай О. О.
ЛІНГВІСТИЧНІ ТА ЕКСТРАЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ЕЛЕКТРОННИХ СЛОВНИКІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 100

Тараненко К. В.
ПРАГМЕМА ЯК ОДИНИЦЯ ПРАГМАТИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ
СЛОВА..... 111

МОВА ПУБЛІЦИСТИЧНОГО І ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ

Голікова Н. С.

ТИПИ ПАРОНІМІЧНОЇ АТРАКЦІЇ В МОВІ ІСТОРИЧНОЇ ПРОЗИ
ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО 119

Кедич Т. В.

СТУПІНЬ ПОШИРЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
В АВТОРСЬКОМУ МОВЛЕННІ ТА В МОВЛЕННІ ПЕРСОНАЖІВ
(на матеріалі української історичної прози другої половини ХХ ст.)..... 127

Корольова В. В.

СПЕЦИФІКА РЕАЛІЗАЦІЇ КОМУНІКАТИВНОГО КОДЕКСУ
В ПЕРСОНАЖНІЙ КОМУНІКАЦІЇ..... 135

Рибалка Я. І., Степаненко О. К.

МОВНА ПРИРОДА І ФУНКЦІЇ ЕПІТЕТА
В СУЧАСНІЙ ДИТЯЧІЙ ЛІТЕРАТУРІ 144

Серебрянська І. М.

МЕТАФОРІЧНА МОДЕЛЬ *ОСВІТА – ВІЙНА*
В СУЧАСНІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
(на матеріалі медіа-текстів) 153

Шевченко Т. В.

ЕКСПРЕСИВНІ ВАРІАЦІЇ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ У ТВОРАХ
ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО..... 163

РЕЦЕНЗІЇ

Бобух Н. М.

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ «МОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТВОРЧОЇ
СПАДЩИНИ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО» 171

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 174

Наукове видання

**ДОСЛІДЖЕННЯ
З ЛЕКСИКОЛОГІЇ І ГРАМАТИКИ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Випуск 17

ISSN 2313-4593

*Збірник наукових праць
за редакцією доктора філологічних наук,
професора І. С. Попової*

Українською мовою

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 12209-1000Р від 21.12.2006

Відповідальний за випуск *К. О. Біла*
Оригінал-макет *К. О. Біла*
Коректор *І. П. Мамчич*
Технічний редактор *Н. В. Джікія*

Підп. до друку 28.11.2016. Формат 60x84¹/₁₆.
Ум. друк. арк. 9,45. Тираж 100 пр. Зам. № 1116-02/1.

Видавець та виготовлювач СПД Біла К. О.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3618 від 06.11.2009

Надруковано на поліграфічній базі видавця Білої К. О.
Україна, 49000, м. Дніпро, пр. Д. Яворницького, 111, оф. 2

тел. +38 (067) 972-90-71